40 JAAR LIBERALISME IN NEDERLAND

1948

1988

KOPSTUKKEN VAN DE VVD

16 BIOGRAFISCHE SCHETSEN

BIBLIOTHEEK RU GRONINGEN
0688 4288

KOPSTUKKEN VAN DE VVD

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

KOPSTUKKEN VAN DE VVD

Vormgeving omslag: Van Osch Studio
© 1988 by Uitgeverij Unieboek
Postbus 97, 3990 DB Houten
ISBN 90 269 4354 7
NUGI 642/654

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

De uitgever heeft getracht de rechthebbenden op copyright van de in dit boek opgenomen foto's te bereiken. Mocht men desalniettemin menen rechten op foto's te doen gelden, dan wordt men verzocht contact op te nemen met de uitgever.

INHOUD

Woord vooraf *7*

Ten geleide *9*

M.F. Westers
D.U. STIKKER – Een zakenman in de politiek *11*

H.J.L. Vonhoff
P.J. OUD – De vroege laatbloeier *20*

M.F. Westers
A.N. MOLENAAR – Bescheiden liberaal van formaat *37*

J.G. Bruggeman
H. VAN RIEL – Een ouderwetse liberaal *42*

H.J.L. Vonhoff
E.H.T. TOXOPEUS – Een Heer uit Breda *51*

W.J.A. van den Berg
K. VAN DER POLS – Voorzitter tussen oud en nieuw *62*

T. Thalhammer
W.J. GEERTSEMA – Een liberaal denker *83*

F. Korthals Altes
HAYA VAN SOMEREN – De geïnspireerde liberale aanvoerster *91*

A.D. Huysman
H. WIEGEL – Maakte van de VVD eerst recht een volkspartij *109*

F.L.M. Lafort
F. KORTHALS ALTES – De organisator *122*

J.H.C. van Zanen
J.G. RIETKERK – De Stille Kracht *132*

Y.P.W. van der Werff
G. ZOUTENDIJK – Vertoog en dialoog *154*

F.A. Wijsenbeek
C. BERKHOUWER – Liberaal Europeaan uit Noord-Holland *173*

Reny Dijkman
J. KAMMINGA – Voorzitter van de leden

F.L.M. Lafort
E.H.T.M. NIJPELS – De wet van de remmende voorsprong *190*

A. Geurtsen
H.R. NORD – Een Europeaan in Europa *200*

Auteurs *213*

WOORD VOORAF

Op 24 januari 1948 werd de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie opgericht; veertig jaar geleden. Een terugblik op deze periode heeft niet slechts historische waarde. Als het waar is dat 'l'histoire se repète' of indien begrip van het verleden leidt tot een heldere doorschouwing van het heden en de toekomst, dan heeft een terugblik ook eigentijdse waarde. Vandaar dat er binnen de VVD initiatieven werden geboren, die men kan vatten onder de noemer 'geschiedschrijving van de VVD'.

Het voorliggende boek valt onder die noemer en is het resultaat van het initiatief van het Curatorium van de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting om korte biografische schetsen te laten schrijven over leidende figuren van de VVD in de afgelopen vier decennia. Meer in het bijzonder de voorzitters van de partij, van de fracties in Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal en van de Nederlandse liberalen in het Europese Parlement; de redactie ging daarbij tot het jaar 1986.

Zonder nu tot personalisme te vervallen, kan toch gezegd worden dat prominente personen, zeker in de politiek, een stempel op ontwikkelingen kunnen drukken. Biografische schetsen kunnen aldus zeker dienen tot beter begrip van historische ontwikkelingen. Dat geldt ook waar het de geschiedenis van de VVD betreft.

De auteurs en de leden van de redactie verdienen een woord van lof. Het resultaat is immers een lezenswaardige bundel, waarin een blik wordt gegund achter de schermen van het Nederlandse liberalisme. Vanzelfsprekend was dit resultaat niet tot stand gekomen, wanneer niet zo velen de pen hadden gepakt en zich hadden gezet aan het schrijven van deze schetsen. Wij danken de auteurs voor hun bijdragen aan dit boek.

's-Gravenhage,
januari 1988

Dr. L. Ginjaar
(partijvoorzitter VVD)
Dr.Ir. J.J.C. Voorhoeve
(voorzitter VVD-fractie Tweede Kamer)
Ir. D. Luteijn
(voorzitter VVD-fractie Eerste Kamer)

TEN GELEIDE

Ongeveer twee jaar geleden ontstond het idee bij ondergetekenden om ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de VVD een aantal biografische schetsen te publiceren. Kijkt men terug op het wel en wee van de VVD in de afgelopen 40 jaar, dan kan worden gezegd dat een aantal 'prominenten' het beeld van deze partij in sterke mate heeft bepaald. Biografische schetsen kunnen dan dienen om dit beeld scherper te krijgen. Mede dank zij de inspanningen van het bureau van de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting is deze bundel tot stand gekomen.

Bij de selectie van de 'kopstukken' verzeilt men snel in discussies, waarbij subjectieve interpretaties en waarderingen een belangrijke rol spelen. Een prominent wordt wel omschreven als 'vooraanstaand', of 'op de voorgrond tredend'. Duidelijk is dat deze begripsomschrijvingen ruimte laten voor verschillende interpretaties. Om toch een keus te kunnen maken was een criterium nodig. De redactie heeft gekozen voor een institutioneel criterium, waardoor er sprake is van objectiviteit. In deze bundel vindt men schetsen van de voorzitters van de partij, van de liberale fracties in Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal en van de Nederlandse liberalen in het Europese Parlement.

Dit institutionele criterium leidt ertoe dat een aantal personen dat men toch kan zien als prominent, niet wordt beschreven. Soms kan men zelfs stellen dat deze laatste kopstukken in de afgelopen 40 jaar meer op de voorgrond zijn getreden dan sommige personen die in deze bundel wèl de revue passeren. Ook objectieve criteria hebben dus nadelen; zij laten geen ruimte voor subjectieve inzichten.

De aangezochte auteurs zijn erin geslaagd lezenswaardige beschouwingen over deze kopstukken te schrijven. De redactie wil deze schrijvers van harte danken voor hun inspanningen.

De schetsen verschillen qua opzet, stijl en toonzetting. Soms is men van mening dat de redactie moet zorgen voor een uniforme stijl en opzet. Wij hebben dat zeer bewust nagelaten. In de eerste plaats houden liberalen niet

van uniformiteit en in de tweede plaats is het juist zo aardig dat de verschillen in de relaties van de auteurs tot de prominenten tot uitdrukking worden gebracht. De eigenaardigheden van auteurs en kopstukken komen zo goed tot hun recht.

Een ander punt van kritiek op deze bundel zou kunnen zijn dat de biografieën niet altijd de toets van de 'historisch-wetenschappelijke' kritiek kunnen doorstaan. Daarbij moet opgemerkt worden, dat het ook niet de bedoeling van de redactie is geweest de concepten aan de hand van dit criterium te beoordelen. Verder wilden wij ruimte laten aan de subjectiviteit van de auteurs. Deze ruimte wordt ons inziens te zeer begrensd bij het hanteren van de wetenschappelijke norm. Mogen wij voor een studie die de toets van deze norm wèl kan doorstaan, verwijzen naar een historische studie over de groei van de VVD als partijorganisatie. De studie wordt één dezer dagen gepubliceerd onder auspiciën van het Documentatiecentrum van Nederlandse Politieke Partijen (Rijksuniversiteit Groningen) en de Prof.Mr. B.M. Telderstichting.

Een woord, tenslotte, over de volgorde waarin de kopstukken in deze bundel worden geschetst. Deze volgorde is chronologisch in die zin, dat de prominenten in die tijd worden geplaatst waarin zij hun prominente 'voorzittersrol' hebben gespeeld.

Wij hopen dat de lezer zo een aardig beeld krijgt van het reilen en zeilen binnen de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie.

De redactie wil de dames E. Bottinga-Lindhout, M.P. Bijlsma-Moene en M.C.H. van der Luur dankzeggen voor de administratieve en technische ondersteuning, alsmede mevrouw Ir. L.J. Kolff voor de nauwgezette correctie van de drukproeven.

's-Gravenhage,
januari 1988

W.J.A. van den Berg
K. Groenveld
F.L.M. Lafort
M.F. Westers

D.U. STIKKER
Een zakenman in de politiek

M.F. Westers

Inleiding

In deze bijdrage wordt een poging gedaan een schets van de mens en politicus Dirk Uipko Stikker te geven.

Hiertoe volgt allereerst een kort overzicht van Stikkers leven. Vervolgens komt Stikker als politicus aan de orde. Hierbij zal de betekenis die hij voor de VVD heeft gehad, een centrale plaats innemen.

Kort overzicht van Stikkers leven

Dirk Uipko Stikker werd op 5 februari 1897 in het Groningse Winschoten geboren. Zijn vader had daar een effectenfirma. Stikker was zowel van vaders als van moeders zijde van Groningse afkomst. De lagere school bezocht Stikker in Winschoten. Toen Dirk 10 jaar oud was, verhuisde het gezin Stikker wegens uitbreiding van de effectenfirma van zijn vader naar de stad Groningen, alwaar hij het gymnasium bezocht.

Dirk had een zwakke gezondheid. Tijdens zijn middelbare schooltijd bracht hij verschillende periodes door in een Zwitsers kuuroord. Na het behalen van zijn gymnasiumdiploma ging Stikker rechten studeren. Tijdens zijn studie stortte Stikker zich vol overgave in het studentenleven. Hij bracht het tot voorzitter van het Groningse studentencorps. Politieke belangstelling had hij in die jaren nog niet. In zijn memoires spreekt hij van het roestoud liberalisme van zijn jeugd.

In 1922 trouwde Dirk met Catharina Paulina van der Scheer. Na zijn studie ging Stikker werken bij de Twentsche Bank. Hij maakte snel carrière; hij begon met het uitschrijven van incassonota's, die begonnen met de letters P, Q en R, doorliep vervolgens in rap tempo diverse echelons totdat in 1934 zijn benoeming volgde tot regionaal directeur in Haarlem.

Toen hij nog maar net directeur was, kreeg hij van een vriend de tip dat bij de Heinekens Bierbrouwerij Maatschappij (HBM) een directie-functie vacant was. Aanvankelijk toonde hij weinig belangstelling, maar toen Stikker eenmaal de balans van de Bierbrouwerij Maatschappij onder ogen had gekregen,

was zijn beslissing snel genomen.

Een nieuwe periode in zijn leven brak aan. Aanvankelijk hield Stikker zich bij Heineken bezig met de kredietverlening, maar vanaf 1938 was hij ook verantwoordelijk voor het sociaal beleid van de brouwerij.

In dat jaar werd hij tevens actief in de werkgeverswereld. Tijdens de oorlogsjaren vervulde Stikker een prominente rol in het geheime overleg dat plaatsvond tussen werkgevers en werknemers over onder andere de inrichting van de Nederlandse samenleving na de oorlog. Samen met Prof.Mr. A.R. Molenaar, de latere liberale fractie-voorzitter in de Eerste Kamer, werkte Stikker plannen uit voor wat later de Stichting van de Arbeid zou gaan heten. De Stichting van de Arbeid werd direct na de bevrijding opgericht. Stikker werd haar eerste voorzitter.

Hij was in deze jaren eveneens voorzitter van het Centraal Sociaal Werkgeversverbond en van de Raad van Bestuur in Arbeidszaken. Door deze actieve rol op sociaal-maatschappelijk gebied maakte Stikker kennis met de landelijke politiek. In november 1945 werd hij benoemd tot lid van de Eerste Kamer.

In het voorjaar van 1946 was Stikker nauw betrokken bij de oprichting van de Partij van de Vrijheid, waarvan hij voorzitter werd. In januari 1948 werd hij eveneens voorzitter van de toen gevormde Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD).

In september 1948 verliet Stikker het bedrijfsleven; hij werd minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Drees. Tijdens zijn ministerschap bepaalde de Indonesische kwestie voor een groot deel zijn werkzaamheden. Daarna besteedde hij veel tijd aan de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES), waarvan hij van 1950 tot 1952 voorzitter was. Belangrijk tijdens zijn ministerschap was Nederlands toetreding tot de Noord Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) op 4 april 1949.

In januari 1951 kwam Stikker in een ernstig conflict met zijn eigen partij vanwege de regeringspolitiek ten aanzien van Nieuw-Guinea. Mede door deze kwestie verliet hij in 1952 Nederland. In oktober 1952 werd Stikker benoemd tot ambassadeur in Londen. In deze Londense periode, die tot 1958 duurde, vertegenwoordigde hij Nederland eveneens bij de IJslandse regering. Daarnaast had hij vanaf 1954 namens Nederland zitting in de Permanente Raad van de West Europese Unie (WEU), die in Londen zetelde. In de jaren 1955 en 1956 werd Stikker voorts belast met de leiding van de Nederlandse delegatie naar de Economische en Sociale Raad van de Verenigde Naties.

In deze jaren groeide Stikker verder uit tot een internationale figuur. Op 15 juni 1958 volgde hij Mr. E.N. van Kleffens op als Permanent Vertegenwoordiger voor Nederland bij de NAVO en de OEES in Parijs. Zijn reputatie groeide internationaal dusdanig, dat hij in april 1961 werd gekozen tot Secre-

taris-Generaal van de NAVO. Stikkers zwakke gezondheid, die hem in deze jaren parten speelde, maakte tenslotte dat hij zeer tot zijn spijt deze veeleisende functie eind juli 1964, na een langdurige ziekteperiode, moest neerleggen. Hij vestigde zich in Menaggio, prachtig gelegen aan het Comomeer in Noord-Italië. Stikker werkte in deze jaren aan zijn memoires. Daarnaast schreef hij diverse artikelen, waarin hij zijn mening gaf over een breed veld van politieke en sociaal-economische vraagstukken.

In 1968 bezocht Stikker, op verzoek van de VN, een aantal ontwikkelingslanden om de rol te onderzoeken die private ondernemingen in deze landen zouden kunnen spelen bij het bevorderen van hun export. Hij schreef over deze reis een uitvoerig rapport, dat in dat jaar in New York verscheen. Zijn levensavond bracht Stikker door in Nederland, waar hij op 24 december 1979 in Den Haag overleed.

Stikker heeft zich in zijn betrokkenheid met de vele internationale organisaties als de NAVO, de OEES, de Europese Betalings Unie, de EEG en de WEU altijd een voorstander getoond van Atlantische samenwerking. Een Atlantische gemeenschap had voor hem een hogere prioriteit dan een Europese. Hij geloofde niet in de haalbaarheid van een verregaand geïntegreerd en op supra-nationaliteit berustend Europa.

Stikker ontving in zijn leven een groot aantal onderscheidingen. In 1952 kreeg hij van de Carnegie Foundation de Waterler Vredesprijs; in 1964 verleende de Brown University (Providence, Rhode Island) hem een ere-doctoraat op voordracht van de Verenigde Naties.

Stikker als politicus

In november 1945 werd Stikker, zoals wij zagen, benoemd tot lid van de Eerste Kamer. Hij bekleedde dit lidmaatschap op grond van zijn voorzitterschap van de Stichting van de Arbeid en niet vanwege een lidmaatschap van een politieke partij. Hij was niet partijgebonden. Vóór de oorlog was Stikker, politiek gezien, niet actief geweest. Er waren voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland twee liberale partijen: de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) en de Liberale Staatspartij (LSP). Van deze beide partijen stond de LSP een behoudende politieke koers voor, terwijl de VDB zich in veel opzichten beduidend progressiever opstelde. Van 1934 tot 1937 maakten beide partijen deel uit van twee kabinetten-Colijn.

Na de Tweede Wereldoorlog vond er in Nederland op politiek gebied een heroriëntatie plaats. Samen met onder andere de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij ging de VDB in februari 1946 op in de Partij van de Arbeid. Pogingen die door jongeren uit de LSP waren ondernomen om tot samenwerking met de VDB te komen, waren op niets uitgelopen. Met de verkiezingen van mei 1946 in het verschiet, dreigde de LSP in een isolement te geraken.

Van het liberalisme ging in die dagen weinig wervingskracht uit. De partij diende te vernieuwen. Een aantal jongeren in de LSP zochten Stikker aan om hierin het voortouw te nemen. Dat hun keuze op Stikker viel, was vooral vanwege zijn voorzitterschap van de Stichting van de Arbeid.

Het partijprogramma werd vernieuwd; de partijnaam werd omgedoopt tot Partij van de Vrijheid. Stikker werd haar eerste voorzitter. Als partijvoorzitter hield Stikker zich vooral met organisatorische vraagstukken bezig. Hij was nauw betrokken bij de fondsenwerving van de partij en bij de reorganisatie van het partijsecretariaat.

In de loop van 1947 dreigde de Partij van de Vrijheid enigszins in het slop te geraken. De verkiezingen van mei 1946 hadden niet het doorslaggevende succes gebracht waarop was gehoopt. De partij bezette 6 zetels in de Tweede en 3 zetels in de Eerste Kamer. De partij had dringend behoefte aan een nieuw élan. Dat nieuwe élan zou komen uit de hoek van de voormalige VDB. Deze partij was, zoals wij zagen, in 1946 opgegaan in de Partij van de Arbeid. Dat gold ook voor VDB-voorman Mr. P.J. Oud, ondanks grote aarzelingen hiertoe.

Oud voelde zich in het socialistische kamp minder en minder thuis en op 30 augustus 1947 luchtte hij hierover openlijk zijn hart in een artikel in het Algemeen Handelsblad. Oud vroeg zich af of de tijd langzamerhand niet rijp was voor het opgaan van alle liberalen in één vooruitstrevende nieuwe liberale partij. In een reactie op dit artikel nodigde Stikker – eveneens per artikel in het Algemeen Handelsblad – Oud uit voor onderhandelingen. Deze onderhandelingen zouden leiden tot de oprichting van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie op 24 januari 1948.

Een echt nieuwe partij kon men de VVD evenwel niet noemen. Het ging namelijk niet om een fusie tussen de Partij van de Vrijheid en de groep-Oud, maar om een toetreding van deze groep. Net als in 1946 bij de oprichting van de Partij van de Vrijheid, was er niet over programma en beginselen onderhandeld, doch over de organisatie en de presentatie naar buiten toe. Ook nu werd de partij als vooruitstrevend en anti-socialistisch gepresenteerd.

Het belang van de toetreding van Oud en de zijnen zat in de eerste plaats in het feit, dat naar buiten toe met succes de suggestie was gewekt dat er inderdaad een nieuwe partij was geboren. Het uittreden van Oud uit de Partij van de Arbeid had in de pers ruime aandacht gekregen, evenals zijn toetreding tot de Partij van de Vrijheid, die op dat moment VVD ging heten om het vernieuwde extra te onderstrepen. Het gaf de partij een nieuw élan op het juiste moment.

Vanzelfsprekend was Ouds toetreding ook vanwege zijn persoonlijke kwaliteiten van groot belang voor de partij. Het had de Partij van de Vrijheid tot dan toe aan een duidelijk gezicht ontbroken. De raspoliticus Oud zou dit gezicht in hoge mate gaan bepalen. Ook nu, evenals bij het in het leven

roepen van de Partij van de Vrijheid, zouden er reeds na enige maanden verkiezingen worden gehouden. Van de vernieuwde VVD ging een nieuwe aantrekkingskracht uit, waardoor de aanhang van de partij duidelijk verbreedde. Van belang was ook dat er een basis was gelegd voor de hereniging van de beide liberale stromingen van vóór de Tweede Wereldoorlog in één politieke partij.

Bij de verkiezingsstrijd van 1948 werd Oud lijsttrekker. Stikker was partijvoorzitter. Bij de verkiezingen van 1948 speelde het Indonesische vraagstuk een centrale rol. De Partij van de Vrijheid had zich tot dan toe in het parlement tegen een eventuele soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië uitgesproken.

Stikker was op diverse manieren bij de Indonesische kwestie betrokken. In de eerste plaats vanwege de belangen die Heineken in het Verre Oosten had. In dat kader had hij er diverse zakenreizen naartoe gemaakt. In de tweede plaats was Stikker woordvoerder voor Indonesische aangelegenheden in de Eerste Kamer voor de Partij van de Vrijheid. Aanvankelijk stond Stikker met zijn opvattingen over Indonesië op één lijn met zijn partij. Zo had hij in juli 1947 het militaire ingrijpen van Nederland in Indonesië gesteund. Gaandeweg echter werd zijn standpunt genuanceerder en ontstond er ruimte tussen de opvattingen van Stikker en die van zijn partij.

Tijdens de verkiezingsstrijd van 1948 deed zich een incident voor tussen Stikker en zijn partij, de VVD. Vlak voor de verkiezingen reisde Stikker nog een keer naar Indonesië, om zich daar persoonlijk van de situatie op de hoogte te stellen. Eenmaal terug in Amsterdam trof hij op diverse plaatsen VVD-verkiezingsaffiches aan, met daarop de afbeelding van Soekarno en daaronder de tekst: 'Het roer moet om' en 'Hebt U er ook genoeg van?'. Stikker verweet Oud dat hij het ophangen van de affiches niet had voorkomen en hij dreigde zich zelfs uit de politiek te zullen terugtrekken. Alhoewel dit incident werd opgelost, zou het Indonesische vraagstuk voor grote moeilijkheden tussen Stikker en zijn partij en met name tussen Stikker en Oud zorgen.

Na de verkiezingen in 1948 nam de VVD deel aan de regering. Stikker werd minister van Buitenlandse Zaken. Dit was voor hem geen eenvoudige beslissing geweest. Als minister van Buitenlandse Zaken zou hij mede-verantwoordelijk zijn voor het Indonesië-beleid van de regering en het was uitgerekend deze kwestie, waarover hij met zijn partij in aanvaring was geweest. Daar kwam bij dat het hem moeilijk viel zijn banden met het bedrijfsleven, waaraan hij zijn hart had verpand, te moeten afbreken. Tevens zou het salaris dat hij als minister zou ontvangen slechts een fractie bedragen van hetgeen hij op dat moment genoot. Tenslotte zal het bij Stikkers aarzeling een rol hebben gespeeld, dat hij als minister het voorzitterschap en daarmee de invloed op de koers van zijn partij zou verliezen.

Het ministerschap had voor Stikker echter ook een aantal aantrekkelijke kanten. Hij was door zijn werkzaamheden bij de HBM internationaal georiënteerd. Hij hield bovendien van reizen. Buitenlandse Zaken was in dat opzicht de ideale post voor hem. Het perspectief om wellicht een internationale carrière te kunnen opbouwen was aanlokkelijk. Daarbij kwam natuurlijk dat een ministerschap Stikkers ijdelheid streelde.

Stikkers benoeming tot minister van Buitenlandse Zaken was in twee opzichten een novum. Het was de eerste keer dat iemand uit het bedrijfsleven, dus niet afkomstig uit de diplomatieke dienst, tot minister van Buitenlandse Zaken werd benoemd. Daarnaast was Stikker de eerste partijminister. Voorheen waren ministers van Buitenlandse Zaken politiek kleurloze, niet-partijgebonden figuren. Aanvankelijk keek men op het ministerie van Buitenlandse Zaken vreemd aan tegen deze man uit het bier. Stikker wist zich echter verrassend snel in te werken.

Op 7 augustus 1948 werd het kabinet-Drees/Van Schaik beëdigd. Diezelfde dag legde Stikker al zijn zakelijke en maatschappelijke functies neer. Oud maakte na tien jaar zijn rentree in de Tweede Kamer. Hij werd fractievoorzitter van de VVD en combineerde deze functie met zijn burgemeesterschap in Rotterdam. Daarnaast volgde hij Stikker op als partijvoorzitter.

Toen Stikker in augustus 1948 als minister aantrad, werd zijn aandacht direct ten volle opgeëist door de Indonesische kwestie. Het proces dat tot de Indonesische onafhankelijkheid zou leiden, had met de aanvaarding van de daarvoor noodzakelijke grondwetswijziging door de Staten-Generaal een belangrijke impuls gekregen. Na moeizame onderhandelingen debatteerde de Staten-Generaal in december 1949 tenslotte over de soevereiniteitsoverdracht. In de Tweede Kamer liet fractievoorzitter Oud er geen twijfel over bestaan, dat de beslissing van de VVD over al dan niet steun verlenen aan de soevereiniteitsoverdracht, uiterst moeilijk was geweest. Oud sprak zelfs van een afschuwelijke beslissing.

In de onderhandelingen met Indonesië was ten aanzien van Nieuw-Guinea bepaald dat dit eiland niet bij de soevereinitietsoverdracht aan Indonesië zou zijn inbegrepen. Het zou onder Nederlands bestuur blijven en binnen een jaar zou nader over de status van het gebied worden onderhandeld.

Direct na de soevereiniteitsoverdracht deden er zich in Indonesië een aantal gebeurtenissen voor, die de gemoederen in Nederland danig in beweging brachten. De Republiek begon met het één voor één inlijven van de diverse deelstaten en -staatjes. Deze aantasting van de federalistische structuur van Indonesië betekende een schending van de Acte van Souvereiniteitsoverdracht. Deze gebeurtenissen legden een zware hypotheek op de onderhandelingen tussen Nederland en Indonesië die dat jaar over Nieuw-Guinea moesten plaatsvinden. Nieuw-Guinea werd voor beide partijen een prestigekwestie.

In mei 1950 had Oud namens zijn partij een motie ingediend, waarin hij het regeringsbeleid ten aanzien van Indonesië betreurde. Door deze motie, die uiteraard ook kritiek op minister Stikker inhield, verslechterde de relatie tussen de beide liberale voormannen.

Toen ten gevolge van de gebeurtenissen in Indonesië een voor alle partijen aanvaardbare oplossing van het vraagstuk niet haalbaar leek, pleitte Stikker in november 1950 voor uitstel van de onderhandelingen met Indonesië. Omdat de Ministerraad hem daarin niet volgde en zich begin december onder leiding van minister-president Drees achter de plannen van de minister van Overzeese Gebiedsdelen Mr. J.H. van Maarseveen stelde, kwam Stikker in een moeilijke positie te verkeren.

Dit voorstel kende twee varianten, waarvan de tweede voor Van Maarseveen de uiterste concessie was, namelijk overdracht van Nieuw-Guinea aan de Nederlands-Indonesische Unie. Stikker wist dat zijn eigen partij, de VVD, tegen een dergelijk voorstel zou zijn. Ondanks Stikkers bezwaren tegen dit voorstel, ging hij eind december akkoord met een door Drees voorgestelde procedure. Het voorstel zou op de Nieuw-Guinea-conferentie worden gepresenteerd, zonder dat Stikker hierbij aanwezig zou zijn. Een dergelijke procedure ontsloeg Stikker echter geenszins van zijn staatsrechtelijke verantwoordelijkheid hiervoor.

Bij de VVD riep deze houding van Stikker grote vraagtekens op. Men had verwacht dat Stikker zich tegen dit voorstel zou zijn blijven uitspreken en eventueel zijn ontslag zou hebben ingediend. Op vrijdag 5 januari 1951 ontving Stikker van Oud een brandbrief. Oud kondigde aan in Vrijheid en Democratie zijn teleurstelling te zullen uitspreken over het feit dat er onder de 15 ministers die het kabinet telde er zelfs niet één was geweest die tot de slotsom was gekomen dat hij een dergelijk beleid niet met zijn verantwoordelijkheid mocht dekken.

Op donderdag 18 januari 1951 debatteerde de Tweede Kamer met de regering over haar politiek ten aanzien van Nieuw-Guinea. Tijdens dit debat haalde Oud fel uit naar de regering. Een laatste poging van Stikker om per brief Oud te weerhouden een Motie van Wantrouwen in te dienen, had geen effect. In de nacht van 23 op 24 januari 1951 legde Stikker een verklaring af in de Tweede Kamer. Hij kondigde aan dat hij zou aftreden als de VVD een Motie van Wantrouwen zou indienen, zelfs als de motie zou worden verworpen door de Kamer. Ook dit dreigement sorteerde geen effect. Oud diende zijn motie in, waarin hij zijn teleurstelling uitsprak over het feit dat naar zijn mening het Kabinet de Nederlandse soevereiniteit over West-Nieuw-Guinea had opgegeven, zonder eerst de Tweede Kamer in de gelegenheid te hebben gesteld daar haar mening over te geven. Deze Motie van Wantrouwen werd verworpen met 66 stemmen tegen 26 stemmen. Stikker hield echter woord en trad af.

Zijn aftreden werd gevolgd door dat van het hele Kabinet. Deze aanvaring tussen Stikker en zijn partij was voor hem een dieptepunt in zijn politieke carrière. Voor Stikker vormde dit conflict ook een bevestiging van de weerstand die hij altijd al tegen de politiek had gevoeld. Een homo politicus, een raspoliticus is hij nooit geweest. Aan zijn periode als Eerste Kamerlid had hij ook weinig genoegen beleefd. Hij had grote moeite met de sfeer die in het parlement heerste, vooral wanneer Kamerleden in felle bewoordingen elkaars standpunten bestreden.

Stikker voelde zich dan ook aangesproken door het volgende citaat van Alexis de Tocqueville, dat hij als motto voor zijn memoires gebruikte: 'Men wil van mij een partijman maken, en dat ben ik niet; men schrijft mij hartstochten toe, terwijl ik alleen meningen heb, of, beter gezegd, ik heb slechts één hartstocht, dat is de liefde voor vrijheid en menselijke waardigheid. Alle vormen van regering zijn in mijn ogen slechts de middelen, meer of minder volmaakt, om deze geheiligde en gewettigde hartstocht van de mens te bevredigen'.

Stikker was pragmatisch, of misschien eigenlijk meer praktisch ingesteld. Hij ging besprekingen in met een einddoel voor ogen, dat hij uiteindelijk meestal door loven en bieden wist te bereiken. De wijze waarop dit doel werd bereikt was voor hem van ondergeschikte betekenis. Het is daarom dat Stikker weleens werd verweten weinig beginselvast te zijn. Deze karaktereigenschap verklaart ook goeddeels Stikkers aanvaring met zijn partijgenoot Oud. De raspoliticus Oud was het type van de staatsrechtgeleerde. Hij was een theoreticus, dogmatisch ingesteld, principieel en eerzuchtig. Stikker was daarentegen het type van de zakenman; hij was praktisch ingesteld, niet-dogmatisch, flexibel en a-politiek. Hij was zeker geen theoreticus, wèl scherpzinnig en intelligent, maar niet een uitgesproken intellectueel. Het was een man uit de praktijk, met oog voor de grote lijnen.

Op zondag 28 januari 1951 werd Stikker door de Koningin voor consultatie uitgenodigd op paleis Soestdijk. Die avond ontving Stikker een informatie-opdracht om de mogelijkheden voor het oplossen van deze Kabinetscrisis na te gaan. Door tegenwerking van de zijde van de Partij van de Arbeid gaf Stikker zijn informatie-opdracht na enige dagen weer terug. De Kabinetscrisis werd uiteindelijk na 7 weken opgelost. Op 14 maart 1951 werd het tweede kabinet-Drees benoemd. Stikker werd opnieuw minister van Buitenlandse Zaken.

Tot aan de verkiezingen van 1952 deden zich geen verdere conflicten meer voor tussen Stikker en zijn partij. Na de verkiezingen van juni 1952 keerde hij niet meer als minister in een Kabinet terug, ondanks het feit dat hij hiervoor werd gepolst. De relatie tussen Stikker en de VVD was in deze jaren uiterst koel. Tijdens zijn ambassadeurschap zegde hij zelfs zijn lidmaatschap

van de VVD op. Pas in juni 1957 vond er weer een contact plaats tussen Stikker en zijn partij en wel tussen Stikker en Oud. Het was toen 40 jaar geleden dat Oud zijn intrede in de Tweede Kamer had gedaan en Stikker stuurde Oud een brief om hem met dit feit te feliciteren. Oud stuurde een brief terug om Stikker te bedanken en deze briefwisseling was het begin van een toenadering tussen de beide liberalen, die uiteindelijk tot een verzoening tussen hen zou leiden. In de zomer van 1958 werd Stikker weer als partijlid ingeschreven.

Op 20 januari 1968 vierde de VVD haar 20-jarig bestaan. Naast de fractievoorzitters van de Eerste en Tweede Kamer hielden Oud en Stikker een toespraak. Het lijkt goed hier te besluiten met het begin van Stikkers redevoering:

'Het is, meen ik, nu bijna 20 jaar geleden dat ik voor het laatst in een vergadering van de VVD het woord heb mogen voeren. Laat ik daarom beginnen met te zeggen dat ik het bijzonder op prijs stel dat vandaag Oud en ik ons samen tot U kunnen richten. Oud en ik hebben in ons politieke leven over één onderwerp, het Indonesische vraagstuk, diepgaande verschillen van mening gehad. Wij hebben beiden nog niet zo lang geleden in niet onduidelijke taal getracht onze wederzijdse inzichten in het dramatische gebeuren tussen de jaren 1948 en 1952 te schilderen en het is goed dat wij na het innerlijk leed en letsel dat wij door dit verschil van mening hebben ondergaan, nu weer samen voor U staan'.

P.J. OUD
De vroege laatbloeier

H.J.L. Vonhoff

Het hoogtepunt van Ouds carrière komt na het ontstaan van de VVD. Hij is wel jong met zijn politieke loopbaan begonnen, maar zijn grote tijd breekt eerst na 1948 aan als hij de politieke aanvoerder van de VVD wordt. Eerst nog in balans met Stikker, maar reeds na enkele jaren neemt de echte partijman Oud het roer stevig in handen. Stikker heeft andere aspiraties[1]. De aanloop tot dat ogenblik is voor Oud een lange geweest. Voor een juist begrip is het goed om die ontwikkeling in grote trekken weer te geven.

In het begin van de eeuw is hij als jongere al actief in de Liberale Jongeren Organisatie, maar al spoedig valt de aandacht op hem in de Vrijzinnig Democratische Bond, het verenigingspunt van radicale liberalen. Treub, Bos en Marchant zijn daarvan in de eerste tijd de belangrijkste exponenten. Een conflict tussen Treub, minister van Financiën in het kabinet Cort van der Linden, dat ons land door Wereldoorlog-I stuurt, en zijn partij geeft Oud de gelegenheid de aandacht op zich te vestigen. Hij ontwerpt een wetsvoorstel om de oorlogsschulden op een andere manier te financieren dan de minister wenselijk acht. De politieke argumentatie daarvoor levert Marchant, de technische uitvoering is van Oud[2]. Marchant die met dit werkstuk van Oud zeer is ingenomen, bevordert dat Oud Kamerkandidaat wordt. In die tijd is de minimum-leeftijd om het passief kiesrecht te verwerven dertig jaar en Oud doet op die leeftijd als jongste zijn intrede in de Tweede Kamer voor het district Den Helder, na een uiterst heftige verkiezingsstrijd in drie ronden met de Vrije Anti Revolutionair Staalman en de SDAP-er Thomassen. Die combinatie van jong en Oud valt de volksdichter Speenhoff op:

'Oud wordt in de Tweede Kamer
Als de Benjamin beschouwd
Oud is daar de allerjongste
En die jongste heet juist Oud'.

Het is duidelijk dat het jonge Kamerlid zich daar voor het oog van de wereld nog niet op een andere wijze heeft kunnen profileren, dan door de tegenstelling tussen zijn naam en zijn leeftijd. Dat wordt anders. Door zijn ongelooflijke werkkracht en zijn strijdvaardigheid wordt de positie van Oud steeds mar-

kanter. Zijn hoge stemgeluid – niemand die die stem hoort kan twijfelen wie aan het woord is – voert in menig debat ook figuurlijk de boventoon. Als Colijn daarom in 1933 een coalitie tussen de confessionelen en de liberalen van verschillende pluimage tot stand brengt om de crisis het hoofd te bieden, dan denkt hij aan Oud als minister van Financiën. Dit moeilijke karwei moet een man van de linkerzijde aanpakken en daarvoor is Oud de meest gekwalificeerde.

Oud treedt toe tot het Kabinet, maar dit kan alleen als Marchant – die dan op twee weken na 33 jaar lid van de Tweede Kamer is – ook wordt uitgenodigd om minister te worden. Colijn beseft dat dit een conditio sine qua non is en zo treden uit de Vrijzinnig Democratische fractie van zes leden er twee toe tot het Kabinet.

Ouds ministerschap is uitvoerig en vaak in kritische zin nabeschouwd. Vooral in de latere jaren als de waardering voor Keynes' economische theorieën groot is, duidt men hem zijn vasthouden aan de gouden standaard en de straffe bezuinigingspolitiek euvel. Zeker wat dat laatste betreft is er echter in recente tijden overigens sprake van meer waardering. Blijkens de stembusuitslag na die periode zijn Ouds tijdgenoten in ieder geval ook positief gestemd. Doordat Marchant als minister niet slaagt en zijn overgang naar het Rooms Katholicisme in verband wordt gebracht met zijn uiterst straffe ingrepen ten nadele van het openbaar onderwijs, verliest die het vertrouwen van zijn partij. Oud dwingt hem tot aftreden en daarna berust het aanvoerderschap onbetwistbaar bij hem.

In de verkiezingen, waarbij Colijn en Oud voor hun partij als lijstaanvoerders optreden, boeken beiden een behoorlijk succes. De coalitiepartner, de Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond' vergaat het slecht. Oud denkt met veel genoegen aan die campagne van 1937 terug[4]. De liberale leuze: 'Zet meer liberalen naast Colijn' is heel wat minder effectief dan de slagzin: 'Zet meer vrijzinnig democraten naast Oud'. Colijn incasseert drie zetels winst van de liberalen, de vrijzinnig-democraten gaan in stemmen vooruit, al is dat niet voldoende voor zetelwinst. 'C&O is toch voordeliger', is het getekende commentaar van Jordaan in de Groene Amsterdammer.

De overwinning van Colijn leidt niet tot de voortzetting van de coalitie. In die periode is Colijn naar het oordeel van de liberalen en vrijzinnig-democraten het politieke spoor bijster. Door de uitslag van de verkiezingen heeft rechts weer een meerderheid en derhalve voelt Colijn zich gedwongen in 1937 een Kabinet op positief-christelijke grondslag te formeren. Colijn moet daarbij schipperen tussen de Rooms-Katholieken (Goseling) en de Christelijke-Historischen (De Geer). Colijns rol is niet geheel elegant[5]. Zijn Kabinet wordt geen succes. Er zijn tal van interne tegenstellingen op het gebied van de financiële politiek. Die leiden ertoe dat de Anti-Revolutionaire minister van Financiën plotseling aftreedt. De toch al wankele positie van

het Kabinet wordt verder ondermijnd door de affaire-Oss. De minister van Justitie, Goseling, ontneemt de marechaussee-brigade, die grote waardering heeft geoogst bij het bestrijden van zware criminaliteit in die plaats, volkomen onverwacht haar opsporingsbevoegdheid. Dit, omdat de brigade, naar het oordeel van de minister wat over het paard getild, te bruusk is opgetreden tegen een aantal burgers, die van zedenmisdrijven zijn verdacht, waaronder een aantal Rooms-Katholieke geestelijken.

Aanvankelijk lijkt de zaak door het ministeriële antwoord tot rust te zijn gekomen, maar naarmate de feiten precieser bekend worden en na langdurige parlementaire verwikkelingen blijkt de minister jegens de brigade een niet gerechtvaardigde maatregel te hebben getroffen. Het Kabinet is, als de Kamer tot die conclusie komt, reeds in zijn nadagen. Feitelijk is het gevallen door gebrek aan overeenstemming over de werkloosheidspolitiek, maar het heeft met zijn ontslagaanvrage gewacht tot het debat over de Osse affaire in de Kamer zou zijn gevoerd om Goseling, de aanvoerder van de Rooms-Katholieke partij, de gelegenheid te geven zich te verdedigen. Die slaagt daarin feitelijk niet.

Oud, die bij het begin van deze kwestie nog Kamerlid is en onder meer een principieel debat over het enquêterecht voert met De Geer, is dan geen Kamerlid meer. Hij is inmiddels benoemd tot burgemeester van Rotterdam en treedt terug van het nationale politieke toneel. Mr. A.M. Joekes neemt zijn plaats in als politiek aanvoerder van de Vrijzinnig Democraten. Voor het verdere verloop van zaken is die wisseling van grote betekenis.
Joekes is de vertrouwensman van de VDJO (de Vrijzinnig Democratische Jongeren Organisatie) en behoort in de Vrijzinnig Democratische Bond tot diegenen, die men weleens raillerend als katheder-socialisten aanduidt. Oud behoort tot de vooruitstrevende liberalen die de Vrijheidsbond te conservatief vinden, maar geenszins socialistisch denken. Die tegenstelling treedt dan nog niet heel scherp aan het licht, maar de persoonlijke verhoudingen zijn niet gemakkelijk. Dat blijkt als Colijn na de val van zijn vierde Kabinet aanstonds, zonder consultatie van de fractie-voorzitters, een opdracht van koningin Wilhelmina aanvaardt om 'een Kabinet' te vormen. Colijn vraagt advies aan Oud, die hem adviseert terug te keren naar een kabinet op breder grondslag. Oud geeft dat advies zonder terughouding, omdat hijzelf niet beschikbaar is. Toch neemt Joekes dit contact tussen Colijn en Oud hoog op, al verschillen zij zakelijk niet van inzicht. Joekes oordeelt dat Oud direct naar hem had behoren te verwijzen.

Colijn heeft inmiddels getracht Oud over te halen om tot zijn Kabinet toe te treden, hoewel hij nog maar amper negen maanden burgemeester is. Colijn suggereert dat als het allemaal niet naar wens verloopt, Oud dan wel naar het burgemeesterschap van Amsterdam kan overstappen. Oud moet hier niets van weten. Zo mag niet met hoge bestuursambten worden gesold.

Hij adviseert Colijn dringend om overleg te voeren met de voorzitters van de zes grootste Kamerfracties. Colijn volgt die raad op, maar als resultaat uitblijft, legt hij zijn opdracht neer.

De Koningin geeft dan, na een uiterst merkwaardige vergadering ten paleize, een formatie-opdracht aan de conservatieve katholiek Koolen. Die ziet zijn poging reeds na vijf dagen mislukken en nu acht koningin Wilhelmina de weg vrij om opnieuw een opdracht aan Colijn te verschaffen. Oud vindt dit geheel verkeerd. Als Colijn hem vraagt namen te noemen, schrijft hij onomwonden: 'Uit ons gesprek van de vorige week kent Gij mijn inzichten met betrekking tot de huidige Kabinetscrisis en weet Gij dat ik, hetgeen Gij thans gaat beproeven strijdig acht met de belangen van het parlementair stelsel'[6].

Tot ontsteltenis van Oud reageert zijn partijgenoot Kranenburg, lid van de Eerste Kamer, in beginsel wèl positief. Oud alarmeert Joekes en raadt hem aan zijn ongerustheid in het partijorgaan te uiten. Kranenburg trekt zich terug, maar de onderlinge stemming in de Vrijzinnig Democratische Bond is er niet beter op geworden. Zeker niet als Oud op zijn beurt Joekes bekritiseert, die mede helpt het uiteindelijk toch geformeerde vijfde kabinet-Colijn bij zijn eerste confrontatie in de Tweede Kamer naar huis te sturen door het steunen van de motie-Dekkers van de Rooms-Katholieke fractie. Oud ziet daarin het gevaar dat de Vrijzinnig Democratische Bond op die manier mee zou moeten doen in een coalitie samen met de SDAP en de Rooms-Katholieke Staatspartij.

Het loopt anders. Wèl denkt men er aan om Oud als formateur aan te wijzen, maar uiteindelijk wordt die rol toebedacht aan De Geer. Weer wordt Oud gevraagd om minister van Financiën te worden, maar opnieuw weigert hij.

Het is duidelijk dat Ouds hart desondanks naar de landspolitiek blijft trekken en zo overweegt hij om in 1941 terug te keren in de Tweede Kamer en de functie van Tweede Kamerlid te combineren met het burgemeesterschap van Rotterdam. De kandidaatstellingsprocedure begint te lopen en het blijkt dat verschillende afdelingen Oud op de eerste plaats stellen. Joekes vindt dit hoogst onplezierig. Hij wil dat Oud bekend maakt dat hij niet beschikbaar is, maar daar voelt Oud niets voor. Hij wacht af wat de partij beslist. Daartoe komt het niet meer. De Duitsers maken aan zulk soort discussies een einde. Op 10 mei 1940 is Rotterdam frontstad. De bezettingstijd met al zijn ellende breekt aan.

Joekes, die zijn carrière in Nederlands-Oost-Indië is begonnen, wordt al spoedig door de Duitsers afgevoerd naar het concentratiekamp Buchenwalde, als represaille voor de in de koloniën geïnterneerde Duitsers. Oud wordt in 1941 door de Duitsers te verstaan gegeven, dat hij zijn ontslag moet nemen. Kort daarna wordt hij als gijzelaar naar St. Michielsgestel gebracht en

vervolgens weer even spoedig vrijgelaten, mogelijk door tussenkomst van de Duitse bezettingsautoriteit in Rotterdam[7]. Daarna vangt zijn ambtloze periode aan. Naast het belangrijk staatsrechtelijk en parlementair historische werk dat hij schrijft, is hij een vraagbaak voor velen. Oud heeft nog een poging ondernomen om naar Engeland uit te wijken en wordt dan bijna het slachtoffer van de beruchte Duitse handlanger Anton van der Waals. Schreieder, die het Engelandspiel, het misleiden van de geheime dienst in Engeland en het opvangen van geparachuteerde Nederlandse geheime agenten, heeft opgezet, verhoort hem uiterst onprettig en onvriendelijk. Toch ontspringt hij nog de dans doordat er onvoldoende bewijs tegen hem voorhanden is, wat in die fase van de oorlog soms nog wel als motief tot vrijlating geldt. De omschrijving van de historicus L. de Jong van Ouds gedrag in de Tweede Wereldoorlog doet hem onvoldoende recht[8].

Na de bevrijding wordt Oud door de bevolking met enthousiasme teruggehaald op het stadhuis. De politieke kaart is aanvankelijk niet duidelijk. Eensdeels is er een sterke hang naar herstel, maar anderdeels is er behoefte om de vooroorlogse politieke tegenstellingen te doorbreken. Die laatste stroming wordt belichaamd in de Nationale Volksbeweging, waarvan de Vrijzinnig-Democraat Prof. Schermerhorn de eerste voorzitter is en waar een ander hoog gewaardeerd lid, Prof. Kohnstamm, van harte steun aan betuigt. Joekes en Kranenburg zijn eveneens exponenten van de zogenoemde vernieuwingsgedachten, evenals een groot aantal jongeren die voor de oorlog een rol hebben gespeeld in de VDJO zoals Posthumus, Vondeling, Voogd, Deering en Van 't Hull. Zij voelen er voor om in groter verband samen te werken. De voor de oorlog al waarneembare scheiding in de Vrijzinnig Democratische Bond wordt steeds duidelijker zichtbaar.

Oud vindt dat men veel te hard van stapel loopt. Hij voelt niets voor het opgaan in partijverband, als dat niet leidt tot de vorming van een middenpartij. In een rede voor de VDB op 22 juni 1945 die hij onder het oude Vrijzinnig-Democratische motto: 'Houdt Koers' uitspreekt, zegt hij: 'Waarom komt men nu echter, indien men iets nieuws wil, met zo'n oud woord als het woord socialisme'[9].

Het tij valt niet te keren, Oud gaat na lang aarzelen mee met het gros van zijn partijgenoten en treedt toe tot de Partij van de Arbeid. Sommigen van zijn oud-politieke vrienden doen een dringend beroep op hem dit niet te doen en de ledenvergadering van de VDB te overtuigen dat het een foute stap is. Onder hen speelt het latere VVD-hoofdbestuurslid J.M.F.A. van Dijk (Radar van Dijk in de wandelgangen genoemd) de belangrijkste rol: 'Oud doe het niet' smeekt hij bijna, maar Oud luistert niet. Wèl schrijft hij nog dat de samenwerking in de Partij van de Arbeid hem eigenlijk te ver gaat: 'Ik (heb) niet gedacht aan heroriëntering in de vorm van een Partij van de Arbeid als

wij thans hebben gesticht. Met een samenwerking over de kloven van antithese en klassenstrijd heen was voor mij het doel in voldoende mate bereikt geweest'[10].

Soms zijn beelden welsprekender dan woorden. Op een foto van de oprichtingsvergadering van de PvdA, zit Oud als Hoofdbestuurslid met een hoogst ongelukkig gezicht op zijn pijp te zuigen. Het gaat niet goed en het komt niet goed. Het socialistische karakter, de symbolen van vlaggen en strijdliederen, Oud moet er niets van hebben. Met Kohnstamm discussieert hij over het gebruik van het woord socialisme. Bovendien zien velen van zijn nieuwe partijgenoten Oud als het symbool van de bezuinigingspolitiek en werkloosheidsmisère. Als Oud daar tegenover weigert de kritiek op zijn beleid in het kabinet-Colijn te aanvaarden en verklaart dat hij het precies zo weer zou doen, wordt hij voor het Hoofdbestuur van de Partij van de Arbeid onaanvaardbaar als kandidaat voor de Eerste Kamer, waarvoor men hem oorspronkelijk verkiesbaar had willen stellen.

Er ontstaan nu geregeld wrijfpunten, die onder meer aanleiding geven tot een vinnige briefwisseling met Joekes en Kranenburg. Ouds positie wordt steeds uitmiddelpuntiger. Hij richt mede het Comité Rijkseenheid op, valt Hofstra aan die de minister van Financiën heeft gevraagd de banken te beletten in hun jaarverslagen opmerkingen te maken 'die de strekking hebben de op het algemeen belang gerichte politiek van de regering te doorkruisen en te schaden'. Als Het Vrije Volk plaatsing van een artikel van Oud weigert, dan verschijnt dit in het Algemeen Handelsblad. De reacties zijn heftig. Oud verbreekt nu weldra de band met de PvdA. Zijn uitspraken in het Algemeen Handelsblad en een discussie in de Partij van de Vrijheid over het karakter van die partij en een artikel van Stikker, eveneens in het Algemeen Handelsblad, waarin hij Oud uitnodigt voor overleg, geven uiteindelijk de doorslag. Het voorgestelde overleg vindt plaats op 8 november 1947 en wordt voortgezet in de daaropvolgende dagen. Het is daarbij 'Radar van Dijk' die een grote rol speelt om een goede gang van zaken te bevorderen. Hij heeft Stikker ertoe gebracht om Oud te antwoorden en tijdens de gesprekken weet hij op de beslissende momenten verschillen van inzicht te overbruggen.

Zo kan op 24 januari 1948 de oprichtingsvergadering van de VVD in het Amsterdamse Bellevue plaatsvinden. De rede die Oud bij die gelegenheid uitspreekt betekent het eerherstel van de term liberalisme als politiek begrip. Oud, die de Nederlandse politiek veel beter kent dan Stikker, begrijpt dat zonder zo'n duidelijke plaatsbepaling een partij geen herkenbare positie heeft. Hij sluit echter wel heel duidelijk aan bij de traditie van het vooruitstrevend liberalisme, zoals dat ook door een aantal jongere Kamerleden in de gelederen van de Partij van de Vrijheid, te weten mevrouw Fortanier-de Wit en Korthals wordt beleefd. De naamgeving van de VVD is door Oud doorgedreven tegen het verlangen van velen in de Partij van de Vrijheid in [11].

Het grote vraagstuk dat de Nederlandse politiek bezighoudt is de Indonesische kwestie. In de VVD neemt de afdeling Amsterdam, een vereniging met aparte rechtspersoonlijkheid, een duidelijk standpunt in: 'Het Nederlands gezag moet worden hersteld'. Zich weinig aantrekkend van de gematigde lijn die Stikker voorstaat en waar Oud wel bij wil aansluiten, voert die afdeling een eigen campagne onder het motto: 'Het roer moet om' en met een portret van Soekarno met een hamer en een sikkel op zijn hoofddeksel met de leuze: 'Hebt u er ook genoeg van'. Die campagne, waar Oud niet in is gekend, wordt door Stikker, die juist een persoonlijke oriëntatiereis in Indonesië maakt, hoog opgenomen. Hij neemt Oud kwalijk dat die niet heeft ingegrepen tijdens zijn afwezigheid. Oud ziet daar geen kans toe en vindt dat op die manier de verkiezingscampagne ook ernstig zou zijn geschaad. In de dramatische internationale gevolgen waarvoor Stikker beducht is, gelooft Oud ook helemaal niet. Deze verschillen van inzicht bederven de verhouding tussen Oud en Stikker. De laatste wordt, na de verkiezingen van 1948, minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Drees/van Schaik.

Oud is bij die verkiezingen lijstaanvoerder en maakt op 27 juli 1948 zijn rentree in de Tweede Kamer. Hij combineert het politieke aanvoerderschap met het burgemeesterschap van Rotterdam, het voorzitterschap van de Vereniging voor Nederlandse Gemeenten en de Union International des Villes et Pouvoirs Locaux. Na het aantreden van Stikker als minister komt daar het partijvoorzitterschap bij. Het ondervoorzitterschap valt dan aan Mr. Van Riel toe.

Oud is een meester in het delegeren en in het stellen van prioriteiten. De fractievergaderingen verlopen weinig gestructureerd. Ieder lid dient ervoor te zorgen dat zij of hij beslagen ten ijs komt. Zolang dat het geval is, bemoeit Oud zich er niet mee. Als er tekortkomingen zijn, is zijn kritiek echter niet mals. Belangrijke politieke vraagstukken trekt hij naar zich toe. Hij schroomt ook niet om de fractie vast te leggen door aan de vooravond van een fractievergadering duidelijke standpunten te verkondigen op een openbare bijeenkomst. De politieke strijd wordt gekenmerkt door de voorzitters van de Tweede Kamerfracties die als ware stamhoofden het terrein beheersen. Romme (KVP), Van der Goes van Naters (PvdA), Schouten (ARP), Tilanus Sr. (CHU) en, zij het geïsoleerd, De Groot (CPN) beheersen met Oud de politieke arena. Oud wordt daarbij erkend als de grote kenner van het staatsrecht, de parlementaire geschiedenis en de parlementaire procedures. Dat alles is slechts mogelijk door wat Van Riel omschrijft als 'een demonische werkkracht'. Programma's, artikelen, de voltooiing van zijn parlementaire geschiedschrijving, redevoeringen; het is zonder meer een uitzonderlijke produktiviteit. Toch werkt hij niet dag en nacht. Hij gaat zelden later dan 11 uur naar bed. Hij staat 's ochtends om 7 uur op[12].

De partij als organisatie krijgt geen prioriteiten. Voor wat betreft het par-

tijleven is er ook geen vergelijk met de situatie, zoals die zich in de jaren zestig heeft ontwikkeld. Het dagelijks bestuur komt niet meer dan drie of vier maal per jaar bijeen op een zaterdagmorgen. Het hoofdbestuur wordt niet meer dan twee maal per jaar bijeengeroepen. De vergaderingen duren uiterst kort. Een ongestoorde lunch op de zaterdagochtend dat dagelijks bestuur en hoofdbestuur bijeenkomen, wordt door Oud met kracht nagestreefd. Als één van de H.B.-leden protesterend uitroept: 'Maar meneer de voorzitter, ik zit hier toch niet om ja en amen te zeggen', antwoordt Oud hem vriendelijk: 'Nee mijnheer, amen houdt maar op, ja is voldoende'.

De combinatie van de functies fractievoorzitter van de Tweede Kamerfractie en voorzitter van de partij die Oud uitoefent, maakt zijn machtspositie onaantastbaar. Pogingen om daaraan een einde te maken op algemene ledenvergaderingen worden in de kiem gesmoord. Dat punt is of niet aan de orde en als het voorzitterschap wèl aan de orde is, denkt niemand er over om een tegenkandidaat te stellen, zodat de herverkiezing zonder mankeren bij acclamatie plaatsvindt.

De behandeling van programma's en reglementen in algemene ledenvergaderingen hebben dan ook meestentijds het karakter van snel afgewerkte solo-partijen door de voorzitter. De partijcultuur van terdege in de afdelingen voorbereide amendementen en rapporten is van latere datum. Toch zijn de jaarvergaderingen hoogtepunten waarnaar wordt uitgezien. Oud weet de bezoekers te inspireren:
'Velen zijn geboeid, anderen voelen zich getart, maar allen, ook zijn heftigste tegenstanders, erkennen de dwingende kracht van zijn betoog, de logica van zijn gedachtengang, al is zij misschien niet de hunne'[13].

De VVD is zo gemakkelijk te besturen, omdat er van een hechte organisatie geen sprake is. Alleen in de grote steden zijn er sterke, goed georganiseerde afdelingen. Een centraal ledenregister bestaat niet. Op het partijweekblad moet men zich apart abonneren. Lange tijd verzetten met name de afdelingen ten platteland zich tegen de gedachte van een automatisch abonnement. De contributie is vaak niet meer dan *f* 2,50 of hooguit *f* 5,– per jaar. In het hoofdbestuur bestaat de indruk dat er hier en daar besturen zijn, die in het geheel geen contributie innen, maar dat de penningmeesters de afdracht aan het hoofdbestuur uit eigen zak betalen om de rompslomp van het ophalen van contributie te ontgaan. Indien de partijfinanciën spaak lopen, dan moet er gebedeld worden en op die manier worden de eindjes zo goed en zo kwaad als het gaat aan elkaar geknoopt. Het is duidelijk dat Oud daardoor niet overmatig veel tijd aan de partijorganisatie hoeft te besteden. Hij vindt dat overigens geen gemis. Een landelijke propagandacommissie is eerst in 1962 ingesteld[14].

Het is door gebrek aan die sterke landelijke organisatie dat een afdeling als de Amsterdamse zich in allerlei opzichten een eigen koers en een eigen pro-

gramma kan veroorloven. Van het begin af aan heeft Oud het daarmee aan de stok. Het conflict met Stikker is een gevolg van die situatie, zoals wij zagen. Het versterkt Ouds opvattingen dat er geen behoefte is aan sterke partijafdelingen. De verhouding met Amsterdam blijft gespannen, omdat daar in de bestuurskring en bij het hoofd van het Amsterdamse Bureau Citroen, die onmiskenbaar invloed heeft, een sterke hang naar de vooroorlogse Liberale Staatspartij bestaat. Bovendien leeft de Indonesische kwestie hier nog veel sterker dan in de rest van het land.

Groot bezwaar heeft Oud voorts ook tegen de nauwe contacten die Citroen onderhoudt met de Telegraaf. Van die krant moet Oud niets hebben. Hij is er zelfs zó allergisch voor, dat hij zich door dit blad niet wil laten interviewen en hij raadt dat anderen eveneens ten stelligste af. Een spotprent op Oud, waarin hij bijziend bij een kaars zit met de aan Cats ontleende verklarende toelichtende tekst: 'Ach, wat baten kaars en bril als de uil niet zien en wil', geven hem de gelegenheid te bewerkstelligen dat de tekenaar van die prent, Samson (de politieke tekenaar van de Telegraaf in die dagen) niet meer in een VVD-periodiek mag tekenen. Oud is verder weinig gesticht van de commentaren van Johan Lüger en Jacques Gans. In de Tweede Kamer levert mevrouw Fortanier-de Wit door hem geïnspireerd zulke felle kritiek op een AVRO-radiorubriek die Lüger verzorgt, dat deze uit de ether verdwijnt[15].

Het past in Ouds opvattingen, dat de politieke strijd met grote scherpte gevoerd moet worden, maar dat elke vorm van onzuiverheid in de politieke argumentatie een bedreiging is voor gezonde democratische verhoudingen. Daarom is hij afkerig van affaires, waarbij het aanzien van politieke instellingen, procedures en personen ten onrechte in een kwaad daglicht wordt gesteld. In zulke situaties wil hij van geen compromis weten, ongeacht de gevolgen die dit voor de stembus kan hebben. Een typisch voorbeeld daarvan is zijn verdediging van de minister van Defensie Visser, tegen een flink deel van de partij onder aanvoering van Van Riel in. 'Links rijden op een rechts paard' is de omschrijving die hij daarvoor gebruikt.

Hier komen wij op datgene wat Oud vóór alles bezighoudt. De politieke leiding die hij aan het liberalisme in de Tweede Kamer geeft. De eerste verkiezingen waaraan de VVD deelneemt zijn een succes. De VVD wint twee zetels[16]. De partij is in de oppositie. Die wordt naar het oordeel van de socialisten veel te hard gevoerd. Met name de verkiezingscampagne is voor de socialisten onaanvaardbaar. De verhouding tussen hen en Oud is toch al uiterst gespannen, nadat hij de PvdA heeft verlaten[17]. Dit neemt niet weg dat in verband met de oplossing van de Indonesische kwestie en de daarvoor benodigde twee derde meerderheid in de Kamer, een Kabinet op brede basis tot stand moet komen. Stikker wordt daardoor minister van Buitenlandse Zaken. De wegen tussen Stikker en Oud gaan van dat moment af steeds

verder uiteenlopen. Oud moet de VVD bijeenhouden in de Indonesische kwestie en vindt dat Stikker veel te weinig gevoel heeft voor het nationale politieke gebeuren. Over de hoofdlijnen van het beleid zoals het zou moeten worden gevoerd zijn ze het eens, maar Oud vindt dat Stikker zich te gemakkelijk schikt als Soekarno na de soevereiniteitsoverdracht alle bepalingen aan zijn laars lapt.

Het voorstemmen van alle VVD-Kamerleden voor de soevereiniteitsoverdracht is bepaald niet zonder slag of stoot gegaan. Met name Mr. G. Vonk, oud procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, is daartoe moeilijk te bewegen. Hij is de spreekbuis van iedereen die in de VVD afkerig is van de ontwikkeling in Indonesië. Daarom is hij in 1946 voor de Partij van de Vrijheid in de Tweede Kamer gekozen. Als hij te kennen geeft dat hij tegen de grondwetswijziging zal stemmen, neemt Oud hem mee op een autorit naar Rotterdam en terug en zet hem tijdens die rit, op de middag voorafgaande aan de uiteindelijke beslissing in de nacht van 8 op 9 december 1949 zo onder druk, dat Vonk door de knieën gaat. De VVD stemt dan ongedeeld voor.

Na de regeling van de Indonesische kwestie is het niet langer noodzakelijk dat het Kabinet steunt op een zo brede basis als tussen 1948 en 1951 het geval is. Andere politieke vraagstukken gaan een nadrukkelijke rol spelen en zo wordt de spanning in de coalitie geleidelijk groter. Met betrekking tot de Indonesische kwestie betekent het probleem Nieuw-Guinea een steeds zwaardere hypotheek. De verhouding tussen Oud en Stikker wordt daardoor verder vertroebeld. In januari 1951 leidt dat tot een regelrechte breuk. Oud meent dat het Kabinet niet die mededelingen heeft gedaan aan de Kamer, die nodig zijn voor het scheppen van een vertrouwensbasis. Tegen die constitutionele grondregel zondigt het Kabinet bij herhaling en daarmede schendt het Kabinet elementaire constitutionele verhoudingen. Daarom dient Oud een motie van afkeuring in. Hij zegt dat met zoveel woorden, als Romme de motie milder probeert voor te stellen. Stikker deelt dan mede af te zullen treden, als de VVD vóór de motie zal stemmen ook als die zou worden verworpen. De minister van Buitenlandse Zaken moet zich in de eerste plaats gesteund weten door 'diegenen, die men gemeenlijk zijn politieke vrienden noemt'[18].

In het volgende Kabinet keert Stikker terug. Oud wijst hem terecht, omdat Stikker zijns inziens een gevaarlijk terrein heeft betreden door een constitutionele verhouding te construeren tussen hem en de VVD-fractie. Oud wenst tussen hen slechts een zedelijke band te erkennen[19]. Dit Kabinet voltooit de rit tot de Kamerverkiezingen. Daarna begint een zevenjarige oppositieperiode. Stikker begint met een indrukwekkende internationale loopbaan. Pas ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de VVD wordt de verhouding met de VVD en met Oud enigermate hersteld.

Er volgen nu tien jaren waarin Oud de VVD domineert. In het Parlement schittert hij met een aantal indrukwekkende redevoeringen en zijn prestige neemt nog toe, als hij na zijn pensionering als burgemeester van Rotterdam een buitengewoon hoogleraarschap in het staats- en administratief recht aan de Economische Hogeschool te Rotterdam aanvaardt. Oud verhoogt door zijn optreden tevens het aanzien van de VVD en dat komt tot uitdrukking in een constante versterking van de politieke positie van de liberalen. Daarbij slaagt hij er in om de regeringspartijen nogal eens uit elkaar te spelen. Hij omschrijft dat bijzonder sierlijk: 'Wij hopen aan het parlementaire werk een actief aandeel te kunnen nemen. In het bijzonder door bij passende gelegenheden voor de groepen der nieuwe regeringsmeerderheid de mogelijkheid te openen van het al dan niet bestaan van een hecht onderling verband te doen blijken'. Daarbij is hij op zijn best als het om principiële zaken gaat. Zo is de rede die hij houdt bij de algemene beschouwingen na het uitvaardigen van het mandement der bisschoppen in 1954, zonder meer indrukwekkend. Niet iedereen is met die benadering ingenomen. Met name in de dan behoudende afdeling Amsterdam koerst men bij voorkeur op het kompas van de ondervoorzitter Van Riel. In die kringen is men beducht dat een principiële behandeling van het amendement de confessionele partijen onaangenaam zal stemmen. Het anti-socialisme weegt daarbij zwaarder dan het liberalisme[20].

Oud is de er de man niet naar om zich daardoor van de wijs te laten brengen. Daarbij slaagt hij erin om niet alleen een duidelijke principiële opstelling te kiezen, tegelijkertijd brengt hij de fractievoorzitters van AR en CHU in een lastig parket, doordat hij hen in gebreke stelt als zij verzuimen een principieel protestants geluid te formuleren. Vooral Bruins Slot van de ARP moet het ontgelden, als die zich laat ontvallen dat hij het jammer vindt dat de Gereformeerde Kerk niet iets dergelijks als een mandement heeft. De repliek van Oud is effectief: 'Ik had de indruk dat er een ding is dat de geachte afgevaardigde in het bijzonder spijt, namelijk dat er geen gereformeerde bisschoppen zijn'. Oud, die overtuigd vrijzinnig-protestants is, komt in dit debat met nadruk op voor het humanisme. Dat wordt verweten stenen voor brood te geven. 'Het geeft ander brood dan een positief Godsgeloof, maar het geeft brood van een grote geestelijke waarde.' Met instemming citeert Oud in dit verband Prof. Bouman: 'Het Humanisme, het vertrouwen in de menselijke waardigheid en in de menselijke rede, is in zijn beste vormen een edele leer die zeker niet de verguizing verdient, waaraan zij dikwijls bloot staat'[21].

De invloed van de VVD neemt verder toe, hetgeen zeker mede een gevolg is van het onbehagen in de kringen van de confessionele partijen over de langdurige samenwerking met de PvdA. Dat komt aan het licht in de periode voor de verkiezingen van 1956. De verhoudingen tussen de beide grote coalitiepartners PvdA en KVP zijn voortdurend verslechterd. De AR en CHU

trekken daarbij meestal één lijn met de KVP. In mei 1955 leidt dit tot een kortstondige Kabinetscrisis, als de huurwet, ingediend door de Rooms-Katholieke minister van Volkshuisvesting, wordt verworpen. Al wordt het Kabinet spoedig hersteld, het aantal barsten neemt voortdurend toe. Pikant is dat bij het debat dat rondom deze crisis plaatsvindt duidelijk wordt dat Stikker met betrekking tot de overdracht van de soevereiniteit over Nieuw-Guinea aan Indonesië verder wilde gaan dan het Kabinet en dus veel verder dan de VVD. Drees laat zich een uitspraak in die richting door Oud ontlokken.

De slechte onderlinge verhoudingen binnen de coalitie leiden tot een ongekend felle verkiezingscampagne in 1956. In socialistische kring is men zeer verontwaardigd dat Drees het spreken op een bijeenkomst in Limburg onmogelijk wordt gemaakt, doordat zijn microfoonkabel wordt doorgesneden. 'Drees of Romme' is de keuze die KVP en PvdA aan de kiezers suggereren. Het zal, voorspelt Oud, na de verkiezingen Drees en Romme worden, want tussen deze coalitiepartners is het duidelijk: 'bij elkaar deugen ze niet, maar van elkaar meugen ze niet'.

De polariserende campagne is gunstig voor PvdA en KVP. De VVD handhaaft zich, AR en CHU leiden beide verlies. De formatiebesprekingen veroorzaken enige onrust in de VVD. Oud is enige weken uitgeschakeld, omdat zijn gezondheid hem in de steek laat en Korthals, die als vice-voorzitter van de fractie gedurende die tijd onderhandelingen voert, wordt erop aangekeken dat hij wellicht de VVD in de coalitie wil manoeuvreren. Die indruk wordt sterker naarmate de crisis langer duurt en na vele mislukkingen Oud, die weer optreedt, aan Burger meedeelt dat hij positief zal adviseren als een lid van de VVD zou worden gevraagd voor een extra-parlementair kabinet. De VVD wordt uiteindelijk toch buitengesloten, maar het optreden van Burger is daarbij naar een woord van Romme 'meer mysterieus dan elegant'[22].

Binnen de VVD ontstaan door deze formatie enige spanningen. In de verkiezingscampagne heeft de afdeling Amsterdam Oud laten spreken onder een opschrift: 'De oppositie is het geweten van het parlement' en bevordert dat die foto in de landelijke pers verschijnt. Oud is daar niet gecharmeerd van. Voorts heeft Oud tijdens de formatie Korthals voor diens gevoel onvoldoende steun gegeven. De vrije hand die Oud aan Korthals laat, bindt Oud uiteraard niet en daar heeft Korthals nu juist wel behoefte aan.

Het buiten het vierde kabinet-Drees blijven zal de VVD geen windeieren leggen. De politieke verhoudingen zijn slecht, zowel tussen de coalitiepartners, als tussen Parlement en Kabinet en tussen sociale partners en Kabinet. De financieel-economische situatie werkt al evenmin mee en zo wordt het Kabinet gedwongen tot impopulaire maatregelen, die in strijd zijn met de gunstige vooruitzichten die tijdens de verkiezingsperiode nog worden voorgespiegeld.

Een dankbare tijd voor de oppositie. Oud is meer dan ooit op dreef. Het Kabinet is 'niemand' zegt hij. Een Kabinet dat door de meerderheid van de coalitie in de steek wordt gelaten, is 'een vlieger zonder staart'. De Provinciale Statenverkiezingen van 1958 leveren de VVD een ongekend positief resultaat op. Vooral de PvdA betaalt het gelag. De liberalen overschrijden voor het eerst de magische 10%-grens. Na een aantal incidenten tussen de PvdA en de overige coalitiepartners, met beschuldiging van woordbreuk door Burger en een program van eisen dat hij voorlegt op de Fakkeldragersdag (een toogdag van de PvdA in 1958) als conditie voor het aanblijven van de socialistische ministers. Drees verklaart dat van hem en zijn geestverwanten niet verwacht kan worden, dat zij zich daar niets van aantrekken: 'dat wij dan een soort Nederlandse MacDonalds zouden worden'. Oud reageert daarop met de beschuldiging, dat hier partijbelang boven landsbelang is gesteld, een zienswijze waar Drees op zijn beurt fel tegen protesteert.

Het Kabinet is uitgeregeerd. De tijd van de brede basis is voorbij en het wachten is op een aanleiding om het kabinet ten val te brengen. Als de minister van Financiën geen steun krijgt voor zijn voornemen om fiscale maatregelen voor twee jaar te nemen in plaats van één jaar, treden de socialistische ministers af. Oud speelt in dit debat te zamen met Romme de hoofdrol. Hij zet uiteen dat dit conflict bewust wordt geforceerd door de Tweede Kamerfractie van de PvdA. Daarom wil hij niet wijken en dat moet de Kamer evenmin doen. Dat gebeurt niet en zo valt het Kabinet op 11 december 1958. Oud bepleit met succes het optreden van een rompkabinet dat de Kamer zal ontbinden. Dat is niet alleen voor de hand liggend, het is tevens zeer voordelig voor de VVD. De lijn van de gunstige verkiezingsuitslag van 1958 kan zo worden doorgetrokken in zijn schatting. Dat komt uit.

De VVD wint niet minder dan zes zetels. Oud heeft scherp gezien dat de kiezers op de confessionele partijen genoeg hebben van een voortzetting van de samenwerking met de socialisten. Daarom gaat hij de verkiezing in onder de leuze: 'Tegen het socialisme, alleen de VVD'. De VVD die voor de laatste keer onder leiding van Oud de verkiezing is ingegaan, is daarna de derde partij met een aanzienlijke voorsprong op de beide protestants-christelijke partijen. Een ongehoord resultaat, vooral in het zuiden van het land.

Het doet Oud in de volgende periode van kabinetsformatie de voorzichtigheid niet uit het oog verliezen. Hij wil dat eerst volstrekt duidelijk vast komt te staan dat de oude coalitie niet kan worden hersteld. Voorts wil hij in zijn persoonskeuze de coalitiepartners ontzien. Daarom maakt hij zich niet sterk voor Van Riel, die een belemmering zou opleveren voor het welslagen van de formatie. Ondanks druk van de Eerste Kamerfractie die door Van Riel wordt geleid, weigert Oud zijn naam bij de kabinetsformatie ter tafel te brengen als één van de VVD-kandidaten. Wèl staat hem uit die fractie Witteveen voor ogen als mogelijke minister van Financiën, naast Van den Bergh

en Korthals. De formatie verloopt toch nog anders. Als Oud in vertrouwde kringen in Rotterdam de spoedige totstandkoming van het Kabinet aankondigt en onder voorbehoud de namen van de liberale ministers noemt, krijgt hij telefoon. De formateur, De Quay, stuit nog op het laatste moment op weerstand van de Anti-Revolutionairen, het heimwee naar de samenwerking met de socialisten is in die kring nog te groot. Daarom weigert Oud met de formatie voort te gaan, als niet eerst weer door de confessionele partijen is gepoogd het eens te worden met de PvdA. Beel consulteert daartoe alle betrokkenen en komt dan tot de niet verrassende conclusie dat het herstel van de brede basis en de oude coalitie zijn uitgesloten[23].

Wèl komen er nog persoonsverschuivingen, waardoor Witteveen buiten de boot valt. De deelname van de VVD met Korthals als vice-premier, Toxopeus op Binnenlandse Zaken en Sidney van den Bergh op Defensie, leidt tot een conflict met de Eerste Kamerfractie. Dat wordt nog verscherpt als Van den Bergh wegens privé-omstandigheden moet aftreden en Oud opnieuw Van Riel als ministerskandidaat passeert. Zowel in de partijraad als in het hoofdbestuur wordt de toon tussen Oud en Van Riel scherper. Als de opvolger van Van den Bergh, Ir. Visser, weinig gelukkig manoeuvreert in een personeelsaangelegenheid en in het algemeen niet voorspoedig is in zijn persoonlijke contacten, komt het tot een uitbarsting. In een vergadering van het dagelijks bestuur zegt Van Riel het vertrouwen in Oud op, zonder dat dit verder consequenties heeft. Het gaat zich nu wreken dat Oud en Van Riel als voorzitter van de Tweede, respectievelijk de Eerste Kamerfractie tevens voorzitter en vice-voorzitter van de partij zijn. Een aantal incidenten wordt met name door de Telegraaf breed uitgemeten en Oud wordt daarbij heftig gekritiseerd.

In die periode deelt Van Riel aan Oud mee dat hij in de Eerste Kamer een aanval op minister Visser zal doen. Oud geeft daarop geen commentaar. Die politieke aanval loopt dood en schaadt het prestige van Van Riel, omdat de meerderheid in de Senaat geen reden ziet om de minister af te vallen. Als Van Riel zich dan ten opzichte van Oud beklaagt dat deze hem zijn optreden niet heeft ontraden, antwoordt deze: 'Maar ik heb toch niet gezegd dat je het moest doen'.

De partij begint zich voor het eerst als organisatie duidelijk te manifesteren. Niet alleen het hoofdbestuur komt nu wat frequenter bijeen, maar het initiatief gaat vooral uit van de voorzitters en secretarissen van de zogenoemde kamercentrales (die in de VVD-organisatie samenvallen met de Rijkskieskringen). Vooral tussen de drie grote steden en de noordelijke drie provincies zijn de contacten intensief.

Oud komt door allerlei gebeurtenissen en signalen tot de conclusie dat hij afscheid moet nemen. Ongetwijfeld zou hij in de kandidaatstellingsprocedure voor de Kamerverkiezingen voor 1963 nog wel een meerderheid hebben

behaald, maar hij verkiest een onomstreden afscheid boven een omstreden aanwezigheid. Wèl wil hij beslist voorkomen dat Van Riel hem opvolgt als voorzitter of als fractievoorzitter van de Tweede Kamerfractie. Omdat de partij in zijn reglement de combinatie van de fractievoorzitter en de partijvoorzitter van één van de beide Kamerfracties voortaan uitsluit, wordt de opvolging in de eerste functie al direct geblokkeerd. Van Riel denkt er niet aan om zijn voorzitterschap van de Eerste Kamerfractie daarvoor op te geven. Korthals, die zich een goed minister heeft getoond, is al jaren de kroonprins. Aan hem denkt men in de partij in de eerste plaats als het om Ouds opvolging als fractievoorzitter gaat. Tot grote teleurstelling van velen, maar ook tot opluchting van enkelen weigert Korthals om door hem nimmer duidelijk geformuleerde redenen. Zonder overleg met Oud bedankt hij zelfs voor een plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer[24]. Oud meent dat hij de interne strijd met Van Riel niet heeft aangedurfd, maar dat hij daarmee openlijk niet voor de draad is willen komen[25].

De gedachte is dan dat het duo Toxopeus en Witteveen Oud zal opvolgen. Van Riel treedt terug als vice-voorzitter om de weg naar het voorzitterschap van Witteveen te openen. Deze wordt door de partij als vice-voorzitter gekozen. Toxopeus wordt daarna tot lijstaanvoerder gekozen. Die verkiezingen tonen in vergelijking met de desastreus verlopen verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1962 een duidelijk herstel. Daardoor is de deelname aan het volgende kabinet dat optreedt verzekerd. Daar zullen zowel Toxopeus als Witteveen deel van uitmaken. Korthals neemt afstand van de dagelijkse politiek en wordt benoemd in de Raad van State. Dat alles betekent dat voor het voorzitterschap een andere oplossing gezocht moet worden. Oud introduceert daartoe Van der Pols. Deze wordt geconfronteerd met een partijorganisatie die op explosieve wijze actiever is geworden. Het aantal vergaderingen en commissie-activiteiten is zeer sterk toegenomen. Die levendigheid maakt de partij veel moeilijker beheersbaar dan Oud gewend is. Het is duidelijk, een periode van een zeer stabiel en sterk persoonsgebonden autoriteitsbesef is afgesloten. In de Tweede Kamerfractie heeft Geertsema inmiddels het roer overgenomen van Toxopeus. Hij wordt daarmee feitelijk de directe opvolger van Oud in de Tweede Kamer.

Op 9 november 1963 neemt de VVD afscheid van zijn voorzitter. Dan wordt Oud zowel minister van Staat als ere-voorzitter van de VVD. Oud is daarna nog een aantal jaren actief. De laatste keer spreekt hij bij het 20-jarig bestaan van de VVD in het openbaar. Het is opnieuw een indrukwekkende redevoering.

Indrukwekkend, dat woord past bij de slotbeschouwing over de persoon van Oud. Hij heeft in de eerste vijftien jaar de VVD vorm gegeven, de politieke koers bepaald en principiële uitgangspunten geformuleerd. 'Hij is zijn eigen

wetenschappelijk bureau'[26]. Hij is de onomstreden aanvoerder tot in het begin van de jaren zestig. Hij had nog enkele jaren een omstreden aanvoerder kunnen blijven. Hij heeft daarvan bewust afgezien.

Oud is geen gemakkelijk mens geweest. Hij bestuurt de partij met en ijzeren hand, fluweel komt er niet aan te pas. In de persoonlijke sfeer zijn er heftige botsingen geweest in die loopbaan van tientallen jaren. Daarbij kon het uiterst onaangenaam toegaan. In diezelfde persoonlijke sfeer is er echter ruimte voor trouw en soms welhaast ontroerende vriendelijkheid. Vooral in die laatste jaren is Oud zeer vermilderd.

Al met al: hij is een sieraad voor het liberalisme geweest.

Noten

1. Het motto van zijn memoires, ontleend aan de Tocqueville, is wat dat betreft niet zonder betekenis: 'Men wil van mij een partijman maken, en dat ben ik niet' etc., Stikker, D.U., Memoires, Rotterdam/'s-Gravenhage 1966.
2. Vonhoff, H.J.L., 'Bewegend Verleden', Alphen aan den Rijn 1969, p. 13.
3. Speenhoff, J.H., 'De Tweede Kamer in woord en beeld', Amsterdam 1918.
4. Oud, P.J., 'Een woord van een oud-vrijzinnig-democraat', in: Vonhoff, H.J.L., *Zindelijke Burgerheren*, Baarn 1965, p. 4.
5. Graeff, A.C.D. de, 'Voor U persoonlijk', brieven van minister van Buitenlandse Zaken Jhr. A.C.D. de Graeff aan gezant J.P. graaf van Limburg Stirum (1933-1937), uitgegeven door W.J.M. Klaassen, Houten 1986[2], pp. 142 v.v.
6. Vonhoff, *op. cit*, p. 84.
7. Nieuwenhuis, J., 'Op het Rotterdams Stadhuis', in: *Mr. P.J. Oud gezien door zijn tijdgenoten*, Rotterdam 1951, p. 111.
8. Jong, L. de, 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog', Deel 5 (eerste helft) maart 1941 - juni 1942, 's-Gravenhage 1974, pp. 144, 145.
9. Oud, P.J., 'Houdt Koers!', Rotterdam 1945.
10. Oud, P.J., 'Politieke Vernieuwing', Rotterdam 1946.
11. Notulen Bestuursvergadering Afdeling Amsterdam der Partij van de Vrijheid d.d. 6 januari 1948, Vonhoff, *op. cit.*, p. 112.
12. Oud-Fischer, Mw J.C. in een interview in het Rotterdams Parool van 10 oktober 1948.
13. Abspoel, A.W., 'Politiek portret van een groot parlementariër', in *Liberale gedachten*, Rotterdam 1961, p. 29.
14. Hoogendijk, F.A., Partijpropaganda in Nederland', Amsterdam/Brussel

1971, p. 88.

15. Vonhoff, H.J.L., *op. cit.,* p. 134.
16. De Tweede Kamer telt dan 100 leden. 1937: Liberale Staatspartij 4 zetels, VDB 6 zetels; 1946: Partij van de Vrijheid 6 zetels; 1948: VVD 8 zetels.
17. Stikker, D.U., 'Memoires', Rotterdam/'s-Gravenhage 1966, p. 98.
18. Stikker, D.U., *op. cit.*, p. 204.
19. Handelingen Tweede Kamer, 20 maart 1951
20. Notulen Bestuursvergadering afd. Amsterdam van 23 september 1954.
21. Handelingen Tweede Kamer, 5, 6, 7, 8 oktober 1954.
22. Handelingen Tweede Kamer, 23, 24, 25 oktober 1956.
23. Duynstee, F.J.F.M., 'De Kabinetsformaties 1946-1965', Deventer 1966, p. 230.
24. Brief van Drs. H.A. Korthals aan Prof.Mr. P.J. Oud d.d. 28 april 1962.
25. Vonhoff, H.J.L., *op cit.*, p. 148.
26. Redevoering Toxopeus ter gelegenheid van het verschijnen van 'Bewegend Verleden' in oktober 1969.

A.N. MOLENAAR
Bescheiden liberaal van formaat

M.F. Westers

Anthonie Nicolaas Molenaar werd op 20 april 1888 in Waddinxveen geboren, alwaar zijn vader notaris was. Na de lagere school te Waddinxveen, bezocht Molenaar de HBS te Leiden. Deze doorliep hij met succes. In 1910 legde hij het staatsexamen af dat hem toegang tot de rechtenstudie verschafte.

Molenaar was als 'keurig' Leids student lid van het studentencorps 'Minerva'. Al tijdens zijn studietijd had hij politieke belangstelling. Hij voelde zich sterk tot het liberale gedachtengoed aangetrokken. In 1916 rondde hij zijn studie af met een proefschrift, getiteld: 'Rechtskarakter der begrootingswet'. Hij trad in dienst bij de gemeente Utrecht, waar hij op het stadhuis als commies-griffier werkzaam was.

Toen hij was afgestudeerd en een baan had, stond niets een huwelijk meer in de weg. In december 1917 trouwde de nu 29-jarige gemeente-ambtenaar Molenaar met Maria Helmina van Praag.

Nadat Molenaar drie jaar op de gemeente-secretarie werkzaam was geweest, trad hij in 1919 in dienst als secretaris bij het Verbond van de Nederlandsche Fabrikantenvereeniging. In 1926 ging deze werkgeversvereniging via een fusie op in het Verbond van Nederlandse Werkgevers (VNW). Molenaar werkte in deze periode nauw samen met de algemeen secretaris van het VNW, Mr. Cort van der Linden, die zich speciaal met sociale vraagstukken bezig hield.

Molenaars aandachtsveld bij het VNW lag aanvankelijk op het terrein van de economie en hij vertegenwoordigde het Verbond dan ook in die lichamen die op dit gebied werkzaam waren, zoals de Nijverheidsraad en het Centraal Instituut voor de Handel met het Buitenland. Na het vertrek van Cort van der Linden kreeg Molenaar ook bemoeienis met de sociale vraagstukken. De sociale wetgeving had al lang zijn belangstelling en hij had op dit terrein ook reeds enige bekendheid verworven. In 1927 was hij aan de Leidse universiteit als privaatdocent opgetreden met onder andere een openbare les over 'Bronnen van arbeidsrecht'.

Molenaar werd lector en in 1937 bijzonder hoogleraar in het arbeidsrecht aan de Rijksuniversiteit Leiden. In theorie en praktijk droeg hij zijn kennis en

opvattingen op het gebied van arbeidsvraagstukken uit. In 1934 werd hij plaatsvervangend lid en in 1937 lid van de Raad van Beheer van de Internationale Arbeidsorganisatie. Hij vertegenwoordigde de werkgeverswereld vele malen tijdens de Internationale Arbeidsconferenties te Genève.

In de binnenlandse arbeidsverhoudingen speelde Molenaar, als kenner en practicus van de materie, een belangrijke rol. Zo was hij lid van de Hoge Raad van Arbeid. Deze Raad, die in veel opzichten als een voorloper van de SER kan worden gezien, was in 1919 opgericht als een platform van werkgevers en werknemers.

Kort voor de Tweede Wereldoorlog verruilde Molenaar zijn werkzaamheden op het secretariaat van het VNW voor het vice-voorzitterschap van het Verbond.

De oprichting van de Stichting van de Arbeid

Tijdens de oorlog nam ook Molenaar deel aan het verzet dat men op de Leidse universiteit tegen het beleid van de bezetter voerde. Op 8 juni 1942 werd hem op eigen verzoek ontslag verleend.

In de werkgeverswereld bleef hij tijdens deze jaren een actieve rol spelen, ook nadat de Duitsers, in navolging van het verbod op de politieke partijen, in augustus 1941 alle werkgevers- en werknemersorganisaties verboden.

Het spreekt vanzelf dat nu de Duitsers diverse belangengroeperingen zoals politieke partijen, werkgevers- en werknemersverenigingen hadden verboden, de behoefte aan informeel overleg groot was. De maatregelen van de bezetter hadden als onbedoeld gunstig neveneffect, dat het gevoel van solidariteit tussen werkgevers en werknemers werd versterkt. Men zat in hetzelfde schuitje. Op diverse manieren en niveaus was er clandestien overleg tussen de gewezen voormannen van maatschappelijke groeperingen. Zo vonden er vanaf het voorjaar van 1942 regelmatig bijeenkomsten plaats tussen kopstukken uit de werkgevers- en werknemerswereld.

Ook Molenaar was op diverse wijzen bij dit overleg betrokken. Nauwe contacten onderhield hij met Mr. D.U. Stikker, voorzitter van het Centraal Overleg in Arbeidszaken voor Werkgeversverbonden. Dit Centraal Overleg was in 1920 vanuit het VNW opgericht en het hield zich speciaal met sociale vraagstukken bezig.

Het was Molenaar geweest die Stikker enige jaren voor de oorlog had gevraagd actief te worden in de werkgeverswereld. De clandestiene bestuursvergaderingen van het ontbonden VNW werden meestal gehouden op het kantoor van de Heinekens brouwerij in Amsterdam, waarvan Stikker directeur was. Stikker woonde veel van deze vergaderingen bij en in dat kader namen Molenaar en hij de avond ervoor diverse vraagstukken door. Het was tijdens een van deze avonden dat Molenaar het idee aandroeg, waar-

uit uiteindelijk de Stichting van de Arbeid zou voortkomen. Molenaar en Stikker wisselden nota's uit over de naoorlogse economische en sociale organisaties die de volgende dag zouden worden besproken.

Sprekend over een samenwerkingsverband tussen werknemers en werkgevers stelde Molenaar voor hiervoor een privaatrechtelijke organisatie op te richten, waarin werkgevers en werknemers op vrijwillige basis zitting zouden hebben. Stikker suggereerde daarop de stichtingsvorm te kiezen, waarop Molenaar voorstelde de organisatie 'Stichting van de Arbeid' te noemen. Tijdens de laatste oorlogsjaren werd de idee van de Stichting verder uitgewerkt en vonden er tal van geheime bijeenkomsten plaats om de stichtingsidee te verspreiden. Direct na de bevrijding werd de oprichting van de Stichting van de Arbeid geproclameerd. De proclamatie werd door 17 voormannen van werkgevers-, werknemers-, middenstands- en landbouworganisaties ondertekend. Molenaar was intensief bij de totstandkoming van de Stichting betrokken geweest.

Liberaal in hart en nieren

Wij zagen hiervoor dat Molenaar al in zijn studententijd politieke belangstelling had. Die belangstelling beperkte zich niet tot het volgen van de landspolitiek. Molenaar was een overtuigd liberaal. De rol van de overheid moest naar zijn mening tot noodzakelijke proporties worden teruggedrongen. Hij bestreed staatkundige inmenging en constructies die de vrije menselijke ontplooiing onnodig zouden kunnen hinderen.

Hij werd lid van de in 1906 opgerichte Bond van Vrije Liberalen. In 1921 volgde Molenaar de Vrije Liberalen in de fusie die met de Liberale Unie werd aangegaan en die resulteerde in de oprichting van de Vrijheidsbond. Deze partij zou tenslotte de Liberale Staatspartij (LSP) gaan heten en daarmee een van de twee liberale groeperingen in het parlement zijn. De andere vooroorlogse liberale groepering was de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) met voormannen als Mr. P.J. Oud en Mr. A.M. Joekes. De LSP stelde zich in veel opzichten behoudender op dan de VDB. Een belangrijk figuur was de in 1938 tot voorzitter van de LSP gekozen Prof.Mr. B.M. Telders, die de partij trachtte nieuw elan te verschaffen en het conservatieve imago van de partij wilde bijstellen.

Ook Molenaar was een warm pleitbezorger geweest voor de kandidatuur van Telders. Hij had in 1938 samen met Prof. C.W. de Vries en enige Haagse, Wassenaarse en Rotterdamse liberalen het initiatief genomen voor de organisatie van het 'Liberaal Sociaal Congres'. Het was tijdens dit congres dat de LSP een serieuze poging deed zich los te maken van het beeld een verstarde partij te zijn met verouderde economische principes. De oorlog maakte echter dat Telders en de zijnen hun ideeën niet konden verwezenlijken.

Na de oorlog werden de meeste politieke partijen weer opgericht. Toen de LSP haar vooroorlogse koers weer opvatte, dreigde de partij politiek gezien in een geïsoleerde positie te worden gemanoeuvreerd. Voor de vernieuwingsgezinde jongeren in de partij was dit echter niet aanvaardbaar en men eiste van het hoofdbestuur 'een reorganisatie op alle fronten'.

Deze door de jongeren in gang gezette vernieuwingsactie mondde uit in de vorming van de Partij van de Vrijheid, welke op 30 maart 1946 haar beslag kreeg. Bij de eerste naoorlogse verkiezingen in mei 1946 werd Molenaar in de Senaat gekozen. De Partij van de Vrijheid won zes zetels in de Tweede en drie zetels in de Eerste Kamer.

Fractiegenoten van Molenaar waren: Partij van de Vrijheid-voorzitter Stikker en R. Zegering Hadders. Molenaar werd in onderling overleg fractievoorzitter. Hij hield zich in deze jaren in de Senaat bezig met het algemeen staatkundig beleid, de grondwetsherziening, justitie, de hoger onderwijswet, het mijnwezen, de marine en het leger.

Tijdens de algemene beschouwingen van 1947 zei Molenaar over de oprichting van zijn partij het volgende:

> 'Zij die geloofden in de mogelijkheid van samenwerking tot materiële en geestelijke wederopbouw van ons volksleven, zij die bereid waren het sociale te aanvaarden, maar het socialisme verwierpen, vormden de Partij van de Vrijheid'.

Vanaf 24 januari 1948 was Molenaar fractievoorzitter in de Senaat voor de Volkspartij van Vrijheid en Democratie, hetgeen hij tot zijn overlijden in 1958 zou blijven.

Hij combineerde zijn Kamerlidmaatschap met zijn hoogleraarschap aan de Rijksuniversiteit te Leiden. In 1947 werd hij buitengewoon hoogleraar en in 1951 werd dit omgezet in een gewoon hoogleraarschap met als onderwijsopdracht: de sociale wetgeving.

Tussen 1953 en 1958 kon hij na jarenlange voorbereiding zijn driedelig werk 'Arbeidsrecht' doen verschijnen. Daarnaast verschenen vele artikelen van zijn hand.

Als mens was Molenaar geen ja-knikker of naprater van ideeën die in de studeerkamers van ambtenaren, vakverenigingen of politieke partijen waren uitgebroed. Hij had zijn eigen denkbeelden en die verdedigde hij hardnekkig. In het debat verkoos hij de niet reeds betreden paden en daardoor leek hij weleens lastig. Hij kwam onverbloemd voor zijn mening uit en liet zich niets wijsmaken. Zijn betoogtrant was indringend. In zijn menselijke contacten zocht hij echter de verzoening, met name ook met zijn collega's uit de Kamer. Hij hechtte veel belang aan een goede verstandhouding met de Tweede Kamerfractie.

Dr. W. Drees gedacht Molenaar eind november 1958 in de Eerste Kamer als volgt:

'Wij weten dat hij zich liet leiden én door die beginselen én door de kijk, die hij persoonlijk op een vraagstuk had. Wij weten ook dat hij daarbij de zaken scherp kon stellen, maar dat hij nooit door iets anders gedreven werd dan door het belang van die zaak, zoals hij dat zag.

De regering zal zijn persoon en zijn werkzaamheid in dienst van land en volk met dankbaarheid blijven gedenken'.

H. VAN RIEL
Een ouderwetse liberaal

J.G. Bruggeman

Inleiding

Nog eens opnieuw een biografische schets van Van Riel op te stellen, leek schrijver dezes een overbodige en, wat hemzelf betreft, zelfs onmogelijke taak. Over het leven van Van Riel is namelijk al heel wat in het licht gegeven. Afgezien van de vele, meer incidentele (auto-)biografische gegevens die her en der zijn te vinden, valt daarbij vooral aan drie publikaties te denken. In de eerste plaats is daar het in 1970 verschenen boek, *Mr H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, waarin Van Riel zelf, behalve zijn visie op een aantal politieke onderwerpen, ook een nogal uitvoerig overzicht van zijn jeugd en later leven gegeven heeft.

Uitvoeriger nog is een alleraardigst en zeer informatief boek van de hand van de journalist W. Jungman, dat in 1981 werd gepubliceerd: *Harm van Riel. Een heer van stand in de Nederlandse politiek.* Dit boek had eigenlijk een autobiografie moeten worden, maar door het overlijden van Van Riel is het wat dat betreft niet verder gekomen dan een eerste hoofdstuk met herinneringen aan zijn geboorteplaats Hoofddorp, waar hij zijn vroege jeugd doorbracht. Aansluitend heeft de heer Jungman, zich deels op gesprekken met vrienden van Van Riel baserend, een beknopte biografie van hem toegevoegd, voorts een vijftal portretten van Van Riel aan de hand van gesprekken met resp. H. Wiegel, W.J. Geertsema, J.P.A. Gruyters, H. Faas en F.J.F.M. Duynstee, en, tenslotte, een bloemlezing uit de betogen van Van Riel in de Eerste Kamer.

In de derde plaats heb ikzelf, onder meer dankbaar gebruik makend van beide genoemde publikaties, voor het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1982-1983* een levensbericht van Van Riel met een overzicht van zijn voornaamste publikaties geschreven, samen meer dan twintig bladzijden beslaande.

Onder deze omstandigheden zou, zeker in het bestek van een beperkt aantal bladzijden als in dit boek beschikbaar, een nieuw biografisch overzicht zo weinig nieuw kunnen zijn, zozeer in dorre herhaling en comprimering moeten vervallen, dat lezer noch schrijver er naar mijn gevoelen mee zou

worden gediend. In elk geval mislukte een serieuze poging om iets levends op papier te zetten volledig, nog los van de tijd die ermee wordt verspild.

Natuurlijk blijft er aanleiding om, misschien wel in den brede, in te gaan op de persoon en het werk van Van Riel. Het lijkt echter goed om daarbij acht te slaan op de raad die hijzelf gaf in de brief waarmee hij per 3 juni 1976 bedankte als Eerste-Kamerlid: 'Een mens behoort als een schaduw te komen en te gaan en het oordeel ligt slechts, indien de betrokkene iets van enig belang presteerde, bij zijn geschiedschrijving. Premature beschouwingen voordat de archieven open staan, zijn in mijn ogen niet zinvol'.

Het volgende vindt men ter zake nog in een brief van enige jaren later: 'Mijn stukken zijn in hun geheel, zonder er iets uit te halen, op het Algemeen Rijksarchief gedeponeerd, met over vele jaren die van mijn moeder, mevrouw Van Riel-Smeenge, en mijn grootvader, Mr. H. Smeenge. Hierin zit 50 of 60 jaar liberale geschiedenis verwerkt, en een ander auteur dan ikzelf moet daar iets van zien te maken, zo hij de zaak belangrijk vindt'.

Intussen meen ik uiteraard niet dat wij, in afwachting van die eventuele archiefstudie die de grondslag voor een meer definitief oordeel over Van Riel zou kunnen vormen, geheel over hem zouden moeten zwijgen! Zeker in deze herdenkingsbundel van de VVD, die hij vanaf het eerste begin zoveel jaren met grote trouw, toewijding en energie heeft gediend, zou dat absurd zijn. Mede met het oog op de discussie die over de toekomstige oriëntering van onze partij op gang lijkt te komen, moge ik als bijdrage van mijn kant aldus de beschouwing doen volgen waarin ik, in genoemd levensbericht voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, de plaats van Van Riel binnen het liberalisme heb pogen te bepalen. Vermoedelijk mag ik immers wel aannemen dat althans de meeste lezers van deze bundel daarmee nog niet bekend zullen zijn.

Ondanks het eerder gestelde lijkt tenslotte – in het bijzonder voor de jongere leden van onze partij – *enig* biografisch houvast betreffende Van Riel wel nuttig. Om deze reden vindt men aan het eind van deze bijdrage een strikt feitelijke samenvatting van zijn levensloop.

De plaats van Van Riel binnen het liberalisme

Harm van Riel was een politicus van de intellectuele soort maar nochtans eerder, dunkt mij, praktiserend politicus dan politiek theoreticus. Ondanks de eminente intellectuele gaven, evenmin als bijvoorbeeld Clemenceau, Bismarck, Kuyper, het echte type van de intellectueel in de politiek. Men heeft wel gemeend dat hij beter geleerde had kunnen worden en dan met gedegener publikaties wellicht een blijvender invloed had kunnen uitoefenen. Daarmee sloeg men de plank geheel en al mis. Zelf heeft Van Riel – en al

veel vroeger de lucide professor Vürtheim – het beter gezien. Vergis ik mij niet, dan heeft hij in een rake karakteristiek van Thorbecke, onbewust zo niet bewust mede zichzelf op het oog gehad: 'Dat Thorbecke te veel een man van actie was om zich constant bezig te houden met het schrijven van geleerde boeken is iets waarmee het Vaderland zich gelukkig kan prijzen. Zijn gehele wijze van werken en zijn karakter leenden zich nu eenmaal meer voor de praktijk des levens dan voor permanente aanwezigheid onder de studeerlamp'.

Treffender nog een volgende zin, wel niet zonder zinspeling op de eigen tijd bij Mees: 'Voor het vak van zakenman of bankier, waarvoor hij meer dan ruimschoots de intellectuele gaven had, mangelde het hem aan voldoende innerlijke rust'.

In ieder geval heeft Van Riel nooit stelselmatig en uitvoerig een exposé van zijn politieke denkbeelden neergeschreven. Wij beschikken zelfs niet over een geschrift van zijn hand dat, 'de verhoudingen in acht genomen', met *Over het hedendaagse staatsburgerschap* of de *Narede* kan worden vergeleken; 'de verhoudingen in acht genomen': immers een figuur 'van het tweede plan zoals ik er een ben in mijn eigen ogen', maar die tot goed begrip wèl met een te verstaan gaf dat de 'eerlijke en gortdroge mémoires' van Drees deze politicus evenzeer als zodanig kwalificeerden! Voor de kennis van Van Riels politieke denken zijn wij aldus op verspreide plaatsen in zijn redevoeringen en publikaties, naast uitlatingen in particuliere kring, aangewezen. Het meest verhelderend in een aantal opzichten is zijn laatste boek, dat echter niet meer het niveau heeft waarop hij zich vroeger jaren bewoog.

Een zorgvuldig afgewogen politieke plaatsbepaling van Van Riel zal eerst mogelijk zijn na studie van zijn omvangrijke schriftelijke nalatenschap, welke aan het Algemeen Rijksarchief is overgedragen. Vooralsnog moet met de ruwe schets van een enkele hoofdlijn worden volstaan. Vooropgesteld zij, dat zich bij Van Riel naar mijn gevoelen al omstreeks 1970 en vooral na 1975 een zekere verschraling, zo niet verstarring van zijn denken en gevoelens begon te manifesteren, wel grotendeels aan fysieke verzwakking en met name een hinderlijke hardhorendheid toe te schrijven. Ik zie vooral, naast achteruitgang van het eens zo machtig geheugen, een vermindering van het vermogen tot subtiele nuancering, overigens zonder dat dit tot een fundamentele wijziging van standpunt heeft geleid. Iets dergelijks geldt voor de gemoedsgesteldheid: toenemende melancholie, toenemende accentuering van de 'algemene doelloosheid' van het leven en de dingen, van 's mensen gevallen staat zelfs, maar toch geen volstrekte wanhoop: tot het einde toe een steeds weer opflikkerend vertrouwen in wel geen beter, maar toch redelijke toekomst voor de vrije wereld, met alleen minder bedwongen, ook wel geestlozer aversie van alle soorten wereldverbeteraars.

Verwaarlozen wij met Spinoza deze algemeen menselijke zwakheden:

falende beheersing van de nooit geheel overwonnen levensangst, of, wat hetzelfde is, verlies van zelfvertrouwen en dus allerminst de wel veronderstelde late ontluiking van religieuze gevoelens, eerder het tegendeel daarvan - verwaarlozen wij deze verzwakking van geestkracht in een nogal vroeg oude man, dan kan, de draad weer opgevat, het volgende worden opgemerkt.

In een meesterlijke beschouwing over Shakespeare heeft Egon Friedell ons eraan herinnerd dat de mensen het licht zoeken, maar altijd aan de horizon waar het niet te vinden is. Het licht is namelijk 'unter ihnen, neben ihnen, in ihnen. Da aber suchen sie es niemals. Ein Dichter, denken sie, muß aufsteigen wie eine ferne blendende Prachtsonne, in blutigroten pompösen Farben. Es gibt aber keine "pompösen Dichter". Die echten Dichter gehen immer inkognito umher wie die Könige in den Anekdoten. Sie sprechen mit dem Volk, das Volk antwortet ihnen kaum und sieht an ihnen vorbei. Später kommt dann einer und erklärt den Leuten, wer das eigentlich gewesen sei. Aber inzwischen hat sich der verkleidete König längst davon gemacht'.

De vergelijking is hoog gegrepen, ik besef het. Zelfs een dichterlijk genie kost het de grootste moeite met zijn eigen ogen te kijken en Harm van Riel was zeker geen genie. Maar meer toch dan de meesten van ons had hij iets van de onbevangenheid van het kind behouden, dat als een dichter op zoek naar de waarheid is - om dan dikwijls van een koude kermis thuis te komen. Verkleed in zijn morsig-ouderwetse plunje, incognito voor de progressieve goegemeente, zag deze eigenzinnige kleine man scherper en verder dan misschien welke politicus ook. Wie zou bijvoorbeeld durven twijfelen of onze politieke partijen, onze rechtstreekse verkiezingen, onze brave Tweede Kamer eigenlijk wel zo heel veel met democratie te maken hebben? Zeker niet de meerderheid van die Tweede Kamer zelf.

Nu zou het een misverstand zijn te menen dat Van Riel er actief op uit was om ons kiesstelsel te wijzigen. Hij liep weleens rond met gedachten over hervorming van de parlementaire democratie, over versterking van rol en bezetting der Eerste Kamer, ook wel over decentralisatie, met delegatie van vooral financiële bevoegdheid en verantwoordelijkheid van Rijk naar provincie en gemeenten, maar achtte de tijd voor een en ander nog niet rijp. Eerst zou zich een andere ontwikkeling moeten voltrekken, die hij - niet zonder enig succes, zou ik menen - zoveel mogelijk trachtte te bevorderen en die inmiddels, precies zoals tot haast op het percentage door hem voorspeld, reeds een eindweegs op gang is gekomen, ofschoon de definitieve uitkomst nog onzeker blijft. Die ontwikkeling is een liberale ontwikkeling, waarbij men bedenke dat het woord liberaal meer dan één betekenis heeft. Zonder zelf ooit een scherp onderscheid te maken en niet steeds even consequent, hanteerde Van Riel het door elkaar in twee betekenissen: soms in de

aloude zin van vrij, ruim en open van geest, waarin Huizinga het woord liberaal weer 'tot oude waardigheid' had willen herstellen, maar toch overwegend in een historisch-sociologische zin, die door zijn kijk op de historie werd bepaald. Niet in een derde, moderne betekenis die vooral het woord 'liberal' in de Angelsaksische wereld heeft gekregen, politiek ergens tussen links-liberaal en sociaal-democratisch in, met vaak een levensbeschouwelijke lading: liberalisme in deze derde betekenis placht Van Riel eerder te associëren aan het katheder-socialisme.

De verleiding is groot maar moet hier worden bedwongen, om het historisch denken van Van Riel met enige grondigheid te analyseren. Niets boeide hem meer dan de historie, veelal sterk in samenhang met de contemporaine politiek. Niet dat hij de geschiedenis 'in opdracht van het heden' trachtte te interpreteren. Als bij Huizinga was er de duidelijke behoefte aan het directe contact met het verleden, aan de evocatie van hoe het werkelijk was geweest: 'Als ik bijvoorbeeld *De Stem* uit Breda van 1883 wens te consulteren, dan heeft het lettertype, de vochtige reuk van het papier, de manier van opmaken wel degelijk invloed; dat brengt voor mij iets van de aard en het cachet van de tijd met zich mee'. Geen geloof aan ideologische constructies waarmee verleden en heden in dienst van een betere toekomst worden gesteld. Veeleer van oordeel dat er 'in wezen' nooit iets nieuws onder de zon zou zijn. Wel echter overtuigd van het bestaan van min of meer wetmatige processen, zij het door onvoorspelbare incidentele factoren – als het verschijnen van een Lenin of een Hitler – versneld of doorkruist. Daarbij zozeer een primaat aan de economische factor toekennend, dat hij zijn geschiedopvatting – in expliciete tegenstelling tot zijn politieke overtuiging – wel als 'marxistisch' bestempelde, te verstaan dan, om zo te zeggen, in een neutrale, ondogmatische zin. Begrijpelijk in dit licht is dat hij jarenlang een enthousiast voorzitter was van de Vereniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, die hem bij zijn afscheid in die functie, in 1977, met een indrukwekkend *liber amicorum* heeft geëerd. Achterwege moet hier eveneens blijven een beschouwing van zijn historische geschriften, merendeels van beperkte omvang. De in zijn ouderdom geschreven lijvige *Geschiedenis der Provinciale Staten van Zuid-Holland* en de *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de negentiende eeuw*, die ikzelf na zijn dood heb mogen verzorgen, ontberen onder meer compositorische kracht, al zijn ze onschatbaar voor de kennis van de auteur en de visie op zijn onderwerp, wat het laatste boek aangaat met name Thorbecke. Het meest geslaagd acht ik een in 1954 gepubliceerd artikel *Engelse parlementsverkiezingen in het laatste deel van de achttiende eeuw*, zeer doorwrocht, en met echt historisch gevoel geschreven. Het lidmaatschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, in 1958 verkregen, zou misschien enkel reeds op grond van dit artikel zijn verdiend.

Maar keren wij ijlings terug tot het liberalisme. In de visie van Van Riel

was dit de primair door economische factoren bepaalde emancipatiebeweging van de kleine tot de gegoede burgerij – en niet te vergeten de boerenstand – in het negentiende-eeuws Europa, gericht op verwerving van politieke invloed naast economische en geestelijke vrijheid, waarvan al jaren vóór Marx onze Thorbecke de onafwendbaarheid had vastgesteld. Dat deze ontwikkeling echter noodzakelijkerwijs haar vervolg in de vorming van een socialistische maatschappij zou vinden, achtte Van Riel niet bewezen en in ieder geval weigerde hij zich daarbij neer te leggen.

Weliswaar had het emancipatiestreven ook de arbeidersklasse in zijn ban gekregen, maar dit behoefde niet te leiden tot de liquidatie van het kapitalisme. Daarentegen kon men afdoende aan de gerechtvaardigde verlangens van de arbeiders tegemoet komen door hun, naast de grote algemene welvaart die het kapitalistische produktiestelsel verschafte, een redelijke mate van medezeggenschap in de bedrijven toe te kennen, terwijl met een modern onderwijssysteem de sociale mobiliteit sterk kon worden vergroot. In de politiek ging het er nu om, met name de beter gesitueerde arbeider voor deze ontwikkeling te winnen en voor een liberale partij als de VVD was het zaak een doorbraak in deze zin te bewerkstelligen. De eenvoudige, hardwerkende Nederlander achter de VVD te krijgen, in de overtuiging dat 'ideologische' en 'intellectuele' constructies als het socialisme die die Nederlander au fond heel weinig meer te zeggen hadden, dàt was het voornaamste politieke streven van Van Riel.

Dat bij deze ontwikkeling het accent niet het sterkst zou komen te liggen op de zuiverheid van 'de liberale beginselen', de hartezorg van de liberale linkervleugel, ontsnapte geenszins aan de aandacht van Van Riel. Was hij in zijn hart dan inderdaad toch een conservatief, die weinig om de beginselen maalde, zoniet er juist op aanstuurde dat ze in een grotere volkspartij naar een onschadelijke achtergrond zouden worden gedrongen? Sterker nog: was hij misschien niet zelfs een valsemunter, een paard van Troje, een man die zich met verradelijke bedoelingen van een machtspositie in die liberale partij had meester gemaakt? Want dat Van Riel nogal wat partijgenoten soms ongemeen irriteerde, en dan vooral om zijn vermeend conservatisme dan wel opportunisme, staat wel vast. Met een poging, op dit punt enige helderheid te verschaffen, moge dit levensbericht worden afgerond.

In ons hereditair vertheologiseerde land heeft het woord conservatief van lieverlee een sterke bijklank van zondigheid gekregen. Er behoort hier tegenwoordig een zekere moed toe, zich in de politiek als conservatief op te werpen. Daarentegen staat progressief thans haast in reuk van heiligheid. Het is nu niet om Van Riel van zonde vrij te pleiten, nog minder om hem een plaats op de heiligenkalender te bezorgen, dat ik wil vaststellen dat hij niet of nauwelijks als conservatief in een geijkte politieke zin kan worden aangemerkt. Of men, met Van Riel, het politiek conservatisme op meer gebruikelijke

wijze opvat als gebonden enerzijds aan een veelal religieus gekleurde ideologie die zich keert tegen een nieuwe maatschappelijke ontwikkeling, en anderzijds aan 'zekere uiterlijke voorwaarden' (als met name een gegoede en gelovige boerenstand die aanleunt tegen aristocratie), dan wel, met Dr. E.H. Kossmann in zijn in 1980 uitgesproken Huizinga-lezing, het conservatieve denken door de eeuwen heen dezelfde intrinsieke kenmerken ziet vertonen, houvast om Van Riel als een politieke conservatief te karakteriseren, zie ik hoegenaamd niet. Zelf heeft hij dat meermalen met klem uiteengezet, weleens opperend om die modieuze en misleidende antithese tussen zogeheten progressief en zogeheten conservatief geheel af te schaffen, aangezien zij de zaken op hun kop zette en versluierde waar het in de huidige politieke strijd primair om gaat: handhaving van de particuliere ondernemingsvorm in een voor het overige alleszins aanvaardbare, door de liberalen juist niet genoeg bevorderde sociale en economische democratie. Met andere woorden, om een geenszins conservatief maar bij uitstek vooruitstrevend beleid, want op echte ontplooiing en grotere zelfstandigheid van een zich uitbreidende middenklasse gericht.

Daar tegenover kon aan het verder in collectivistische richting sturend socialisme, met zijn gevaarlijke neiging tot inflatoire financiering, met zijn onthullende sympathie voor de autoritaire en paternalistische régimes in Oost-Europa, toch wel heel moeilijk dat predicaat vooruitstrevend worden toegekend. Ouderwetser haast nog dan het socialisme, dat tenminste bleef aansluiten bij de feitelijke maatschappelijke ontwikkeling, zij het deze een doodlopend slop indringend, was intussen een liberalisme à la Oud en diens volgelingen, blind of onverschillig als dat was voor wat de moderne maatschappij op sociaal-economisch gebied vereiste, doch tegelijkertijd veelal naïef in zijn vriendelijke houding tegenover het socialisme, de betekenis overschattend van wat het daarmee in de ideële sfeer verbond: negentiende-eeuwse intellectuelen, radicalen, neo-liberalen, in een verouderd vooruitgangs-optimisme gevangen.

Dat op zijn minst in sociaal-economisch opzicht Van Riel als een onvervalste liberaal te beschouwen is, lijkt een veilige conclusie, mede gezien de grote gematigdheid; voorstander enerzijds van een vrije economie, van 'la carrière ouverte aux talents', anderzijds van ondersteuning van die talenten door modern onderwijs en van goede sociale voorzieningen: 'Juist als wij met een vrije ondernemingsvorm willen doorgaan, is er de noodzaak voor een wat sterker sociaal tegenwicht dan in een iets collectivistischere maatschappij'.

Maar hoe lag het nu buiten dat sociaal-economisch vlak? Hier raken wij aan de moeilijke kwestie van de genoemde 'liberale beginselen', waaromtrent ik mij in dit bestek tot nauwelijks verantwoorde simplificatie gedwongen zie. Ik merk op dat bij Van Riel de keuze van de vrije ondernemingsvorm

een levensbeschouwelijke basis had van principieel liberale signatuur: 'Ik hecht aan die vrije ondernemingsvorm, niet alleen uit traditionele overwegingen, maar omdat (...) die vrije ondernemingsvorm voor mij op de een of andere manier samenhangt met de vrijheid van beslissing in innerlijke zin, misschien wel in religieuze zin, en aan de andere kant samenhangt met de vrijheid van de wereld in haar geheel'.

Tegelijkertijd echter was er een grote huiver, zo niet weerzin, om het liberalisme met een catechismus van beginselen en geloofsartikelen verder ideologisch aan te kleden, er een alomvattende 'moderne levensbeschouwing' van te maken. Het liberalisme is geen ideologie; de 'vrijheid van beslissing in innerlijke zin' duldt geen ideologie.

Het is nu vooral in dit laatste opzicht dat Van Riel zich – met Hogendorp, met zijn grote voorbeeld Thorbecke, met Huizinga ook – van de grote meerderheid in het liberale kamp heeft onderscheiden: in deze duidelijke distantiëring niet slechts van het huidige liberalisme in de vorenbedoelde derde betekenis, van de 'liberals' dus, maar toch eigenlijk van de hoofdstroom van het politiek liberalisme, zoals zich dat sedert het begin van de vorige eeuw, sterk beheerst door het vooruitgangsdenken, heeft ontwikkeld. Liberaal in hart en nieren. Maar liberaal vooral in de oorspronkelijke zin; om nog eens met Thorbecke te spreken: 'In den echten, verheven zin van het woord'. Het liberalisme opheffend boven de tijdgebonden waan van het heden en daarbij bovenal liberaal in het besef, dat innerlijke vrijheid door geen enkel mens gemakkelijk wordt verkregen; dat men er zelfs nooit geheel in zal slagen het liberale ideaal te bereiken; en dat men dus ook geen overdreven eisen op dit stuk aan de aanhangers van een liberale partij mag stellen.

Levensloop

18 februari 1907	geboren te Hoofddorp in de gemeente Haarlemmermeer als eerste kind uit het huwelijk van Willem Hendrik van Riel, postdirecteur, en Henderika Alberdina Smeenge. Harm genaamd naar zijn grootvader van moeders zijde, Mr. Harm Smeenge, jarenlang lid van de Tweede, later van de Eerste Kamer der Staten-Generaal;
1916	verhuizing naar Emmen;
1918 - 1921	leerling van het Barlaeus Gymnasium in Amsterdam, in huis bij zijn grootouders Smeenge;
1921 - 1923	terug naar Emmen; vierde klas Gymnasium Assen, waarna opleiding voor Staatsexamen door Dr. J.N. Bakhuizen van den Brink, hervormd predikant in Nieuw-Dordrecht, en Ir. G. Lindeijer, directeur Rijks-HBS in Ter Apel;
1923 - 1928	Rechtenstudie in Leiden, afgesloten met doctoraal-examen;

1928 - 1930	korte tijd repetitor in Leiden; daarna adjunct-secretaris Kamer van Koophandel Dordrecht;
1930 - 1954	bij firma R. Mees en Zonen, bankiers en assurantiemakelaars in Rotterdam, tot eind 1941 in Rotterdam, van 1941 tot 1954 als directeur van het kantoor Mees in Den Haag;
1946 - 1963	lid dagelijks bestuur Partij van de Vrijheid tot 1948, 1948 - 1963 ondervoorzitter VVD;
1946 - 1974	lid Provinciale Staten van Zuid-Holland, 1954 - 1970 lid College van Gedeputeerde Staten;
1956 - 1976	lid Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1958 - 1976 voorzitter VVD-fractie;
3 juni 1976	legt het Eerste Kamerlidmaatschap neer;

13 december 1980 overleden te 's-Gravenhage.

Publikaties

Een drietal boekwerken, te weten:
- *Goorspraken van Drenthe 1563-1565*, ed. H. van Riel, 's-Gravenhage 1928;
- *Geschiedenis der Provinciale Staten van Zuid-Holland*, 5 dln, 's-Gravenhage, Provinciale Staten van Zuid-Holland, 1977-1979, en
- *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de negentiende eeuw*, Assen, 1982 (postuum).

Voorts een groot aantal artikelen en boekbesprekingen op politiek, maar vooral ook op historisch gebied.

E.H.T. TOXOPEUS
Een Heer uit Breda

H.J.L. Vonhoff

Ineens is hij er. Niet vollediger kan de aanvang van de landelijke politieke carrière van Mr. Edzo Hendrik Toxopeus worden omschreven.

De verwachtingen zijn voor de VVD bij de verkiezingen in 1956 niet al te hoog gespannen. De coalitie, waarvan PvdA en KVP de kern vormen sinds de Tweede Wereldoorlog, staat onder grote spanning. Dat heeft bij die verkiezingen op de kiezers een aanzuigende werking naar deze beide grote partijen. Romme of Drees is de keuze. Oud omschrijft de verhouding van de coalitiepartners als: 'Van mekaar meugen ze niet, bij elkaar deugen ze niet'. Daarom voorspelt hij dat het, nadat de stembus heeft gesproken, Romme en Drees zal zijn. Toch is de kandidaatstelling interessant, omdat de Tweede Kamer zal worden uitgebreid van 100 naar 150 leden. Er is dus in elk geval ruimte.

Gedoodverfd kandidaat voor één van die nieuwe zetels lijkt mr. B.W. Kranenburg te zijn. Hij is zeer actief en staat gemiddeld redelijk hoog gekandideerd. Op de vergadering van de verkiezingsraad, die als altijd met krachtige hand door Oud wordt voorgezeten, leest deze tot verbijstering van de daar vergaderden een brief van Kranenburg voor, die daarin te kennen geeft niet onder een vrouw te willen worden gekandideerd. Dringend wordt aan Oud gevraagd of hij deze brief zelf ter tafel brengt om de kandidatuur van Kranenburg te beschadigen, maar Oud geeft te kennen dat hij zulks op uitdrukkelijk verzoek van de briefschrijver doet. Dat betekent het einde van diens kansen op een plaats op de lijst.

De normale procedure is dan de opschuiving van de overige op de conceptlijst geplaatste kandidaten. De regionale propagandist van de VVD voor Brabant, F.J. Melzer, staat dan op en zegt dat, nu er toch onverwacht een gat in het voorstel van het hoofdbestuur en de afdelingen is ontstaan, het stimulerend zou zijn als Brabant – waar de VVD zich net een beetje begint te ontwikkelen – een kandidaat zou mogen stellen. Temeer, omdat hij een kansrijke kandidaat kan voorstellen, namelijk een charmante advocaat die al sinds 1949 aardig werk doet in de gemeenteraad van Breda: Mr. Toxopeus.

Melzer is een figuur die altijd weinig weerstand wekt en niemand kende Toxopeus, zodat hij zonder slag of stoot zeer verrassend door de verkiezingsraad conform dit voorstel op de aanbeveling wordt geplaatst. Zo komt Toxo-

peus op een verkiesbare plaats op de lijst voor de Tweede Kamer.

Wie is Mr. E.H. Toxopeus? Dat vraagt de VVD zich dan in allerlei geledingen eveneens af. Een aantal gegevens, min of meer afleidbaar uit de burgerlijke stand. Een domineeszoon, in 1918 weliswaar te Amersfoort geboren, maar sinds zijn tweede jaar in Breda opgegroeid en gevoelsmatig zeer met het Brabantse verbonden. In Utrecht afgestudeerd in de rechten, onder andere via een speciale opleiding die voor gedemobiliseerden uit de meidagen van 1940 is ingesteld. Gehuwd met een meisje dat hij op de lagere school al heeft leren kennen, Henriëtta Alberta Ufkes, en met wie hij een hecht team vormt. 'Het klinkt misschien lorrig, maar we zijn het bijna altijd eens'[1].

Traditioneel ingesteld, tegelijkertijd vlot en modern overkomend. Zeer zorgvuldig en weloverwogen. Onvriendelijk zal de parlementaire journalist Henri Faas dat ooit omschrijven als 'de bewogenheid van de tennisbaan, burgermans fatsoen'[2]. Dat wordt al snel duidelijk. Wat de liberalen in Toxopeus als onberispelijk en gemanierd waarderen, wordt hem door tegenstanders nagedragen als niet helemaal echt en slim, zoniet sluw. 'De slimme advocaat uit Breda' is een omschrijving die hem nog lang zal vergezellen[3].

Een bewijs voor de oppervlakkigheid van oordelen van mensen in de politiek, want Toxopeus is in zijn opstelling veel consequenter en betrouwbaarder dan zijn critici willen doen geloven. Hij is wel een scherpe, situatiebewuste en waar nodig alert reagerende politicus. Waar nodig, want hij selecteert zijn inspanningen even zorgvuldig als zijn persoonlijkheid overkomt. Dat levert hem wel eens het verwijt op dat hij lui is, maar op zeer cruciale ogenblikken is hij terdege actief. Wat dat betreft voldoet de domineeszoon aan een bijbelse norm: 'Beter is een handvol rust dan beide vuisten vol zwoegen en het najagen van de wind'[4].

De waardering voor zijn persoon neemt echter toe, vooral in de kringen van andersdenkenden, hetgeen uiteindelijk zeker mede leidt tot zijn benoeming tot minister van Staat in 1985. Die ontmoet algemene instemming. Maar voorlopig is hij als grote onbekende de landelijke politiek binnengetreden. Hij profiteert daarbij van het feit dat de Tweede Kamer wordt uitgebreid van 100 naar 150 zetels. De VVD handhaaft zich aanvankelijk met negen zetels, maar nu is er ruimte voor vier nieuwelingen, waarvan Toxopeus er één is.

Als Kamerlid wordt hem als eerste belangrijke onderwerp de volkshuisvesting toevertrouwd. Het is voor hem een onbekend terrein. Ritmeester, die voordien dit onderwerp heeft behandeld, voelt er niet zo veel affiniteit voor en is blij er af te zijn. Wanneer Toxopeus voor het eerst een Kamerspeech voorbereidt, geeft hij die aan Ritmeester ter inzage met het verzoek om dit stuk kritisch door te lezen en aanmerkingen te maken. Toxopeus krijgt het inderdaad gewetensvol gecorrigeerd terug, vol met rode verbeteringen. Bij nadere bestudering blijkt echter dat Ritmeester zich heeft beperkt tot het

omzetten van de spelling Marchant, die Toxopeus gebruikt, in de spelling De Vries en Te Winkel, met dubbele o's en met de sch op de plaats waar de simpele s zijn intrede heeft gedaan.

Toxopeus begrijpt nu dat Kamerleden hun eigen wegen moeten zoeken. Dat past volledig in de wijze waarop Oud de fractie leidt. Hij bemoeit zich niet met wat er gezegd wordt zolang het goed gaat. Zit een Kamerlid in de knel, dan schiet Oud te hulp. Maakt een Kamerlid fouten, dan is Oud binnenskamers een zeer ongemakkelijk heer. In die 'krikkele situaties' geraakt Toxopeus niet.

In zijn maidenspeech doet Toxopeus een aantal opmerkelijke uitspraken over de woningbouwpolitiek. Hij voorspelt eind 1956 tenminste nog vijftien jaar lang woningnood. 'Als het niet anders kan zal het wel moeten, maar het kan wel anders'. Voorts komt hij in dit debat op tegen de door de minister voorgestane huurblokkering. In plaats daarvan bepleit hij een systeem van geleidelijke huurverhogingen. Het systeem dat later inderdaad gevolgd gaat worden.

Toxopeus heeft goed gezien dat de huurwet met zijn blokkeringsregelingen moeilijkheden tussen de coalitie-partners zal veroorzaken. Het is overigens maar één van de twistpunten, want de verhoudingen in het vierde kabinet-Drees zijn slecht en worden voortdurend slechter.

Toxopeus beproeft om bij amendement te bereiken dat een onderwijzeres niet kan worden ontslagen op de enkele grond dat zij in het huwelijk treedt[5]. Dit amendement wordt onaanvaardbaar verklaard en verworpen. De indieners smaken echter het genoegen dat de PvdA verdeeld stemt. Het zijn zulke bijdragen aan de politieke ontwikkelingen die er al snel toe leiden, dat Toxopeus in de VVD de reputatie van een schrander en innemend Kamerlid te zijn verdient, zodat zijn ster begint te rijzen. In de VVD krijgt men oog voor zijn politieke feeling.

De kabinetsformatie van 1959 brengt hem opeens als minister van Binnenlandse Zaken in het Kabinet. Het is, zoals zo vaak, een formatie met wisselende kansen. Eerst wordt Toxopeus geconsulteerd, daarna ziet het ernaar uit dat niet hij maar Witteveen minister zal worden. Maar in de laatste fase van de Kabinetsformatie rolt Toxopeus er dan toch nog onverwacht in, zodat Witteveen naast het Kabinet komt te staan.

Toxopeus begint met het inhalen van de achterstand die de VVD heeft opgelopen bij de toedeling van bestuursposten, ondanks gemopper in de kring van de protestantse partijen, waar men zich afvraagt of volgens hem 'burgemeesters van het goede hout alleen maar gesneden (schijnen) te kunnen worden uit liberaal hout'[6]. Een opvallende benoeming vindt plaats als Geertsema in Wassenaar aantreedt als burgemeester en dat ambt combineert met het Tweede-Kamerlidmaatschap.

In het dan ook al moeilijke ambtenarenvraagstuk weet Toxopeus op een

tactische wijze zowel de denivellering als de welvaartsvastheid van de pensioenen en een trendbeleid in de salarissen tot stand te brengen. De ambtenaren die aanvankelijk actie voeren onder de leuze Toxo pay us, komen tot de plezierige ontdekking dat dit inderdaad gebeurt. Hij slaagt erin om dit te bereiken, doordat hij in het Kabinet op subtiele wijze samenwerkt met de minister van Sociale Zaken, Veldkamp, die voor de realisatie van zijn beleid de steun van Toxopeus op zijn beurt niet kan missen.

De denivellering die Toxopeus tot stand brengt, stuit aanvankelijk op een kritische meerderheid van ambtenarenbonden en in de Tweede Kamer op een tegenstribbelende meerderheid van socialisten en een groot deel van de confessionele partijen. Toxopeus houdt voet bij stuk en weigert zich opnieuw naar de onderhandelingstafel te laten sturen. Tegelijkertijd verklaart hij zich bereid om de bonden op hun verzoek te ontmoeten, waardoor hij de KVP in grote meerderheid achter zich weet te krijgen en zijn begroting 1962, waarin dit beleid is vastgelegd, in veilige haven weet te loodsen[7].

Een moeilijk probleem is het Nieuw-Guinea-vraagstuk. Staatssecretaris Bot van Binnenlandse Zaken draagt de eerste rechtstreekse bestuursverantwoordelijkheid, maar vanzelfsprekend is de minister van Binnenlandse Zaken zelf mede geïnvolveerd en geïnteresseerd. De minister van Buitenlandse Zaken (Luns) en de minister van Defensie (Ir. Visser) en diens staatssecretaris van Marine (De Jong) behartigen de buitenlandse en veiligheidsaspecten. Het Kabinet is allerminst eenstemmig. De Quay weet echter op tactische wijze breuken in het Kabinet over dit onderwerp te voorkomen[8].

Toxopeus wordt bij deze kwestie mateloos geïrriteerd door het optreden van Robert Kennedy, die een rondreis door de wereld maakt op verzoek van zijn broer, de Amerikaanse president John F. Kennedy. Hij vindt hem onbeschoft en zowel onervaren als zonder begrip voor de Nederlandse verhoudingen. Vele malen zal hij getuigen van die opvatting over deze jongere broer van de president. Het is een van de weinige keren dat hij iemand midden in een gesprek laat zitten. Zeker na een officieel diner, zoals dat gebeurt op de avond van 25 februari 1962.

De houding van Kennedy tijdens dit bezoek op 25 en 26 februari is kenmerkend voor die van de VS, maar in het algemeen van de positie die de gehele internationale wereld gaat innemen. De Nederlandse situatie wordt onhoudbaar. Toxopeus betreurt dit ten zeerste, omdat hij er wezenlijk van overtuigd is dat de belangen van de Papoea's door de overgave aan Indonesië ernstig worden geschaad. Daarom houdt hij ook tot het uiterste vol om dit verloop te keren. Het baat niet, op 16 augustus 1962 valt het doek als in het VN-hoofdkwartier in New York een afgedwongen verdrag met Indonesië wordt getekend.

In zijn optreden wordt Toxopeus gekenmerkt door zeer preciese opvattingen. 'Wie iets niet goed doet, handelt lorrig' is een kenmerkende opvatting.

Daarom zet hij op het gebied van de Bescherming Bevolking een voorlichtingscampagne op om de bevolking in te lichten hoe te handelen bij een aanval met een atoombom en welke voorzorgsmaatregelen al terstond getroffen dienen te worden. Er is veel kritiek op de huis-aan-huis verspreide brochure, maar Toxopeus acht die onzakelijk en onjuist. Wat gebeuren kan om het aantal slachtoffers te beperken moet worden aangepakt, is zijn vaste overtuiging. Daar is hij niet van af te brengen.

Zeer veel aandacht trekt Toxopeus' opvatting over sterke randgemeenten. Zo bevordert hij de ontwikkeling van Zoetermeer in de Haagse agglomeratie. Op die basis stimuleert hij het overleg tussen Den Haag en de randgemeenten van die stad met de gemeente Zoetermeer.

In Amsterdam gaat die vlieger niet op. Die ideeën die Toxopeus in een brief van 8 januari 1962 aan de betreffende gemeente uiteenzet, wekken in Amsterdam grote verontwaardiging. Op 10 januari reageert burgemeester Van Hall fel in zijn nieuwjaarsrede in de gemeenteraad. Het plan 'tast de toekomstige levensvoorwaarden van honderdduizenden Amsterdammers in de kiem aan'. Het is het begin van een felle strijd die eerst in een volgende kabinetsperiode zal worden beslecht ten gunste van een sterke Amsterdamse lobby in de beide Kamers der Staten-Generaal. De ontwikkeling van de Bijlmermeer als woongebied zal niet velen de blijvende overtuiging hebben geschonken dat die uitkomst uiteindelijk de beste is geweest. Bij de opvolging van Oud door Toxopeus speelt deze kwestie nog een kleine, niet beslissende rol.

Het ministerschap heeft Toxopeus' aanzien vergroot. Het is daarom niet verbazingwekkend, dat de VVD een beroep op hem doet de lijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen 1963 aan te voeren als Korthals niet beschikbaar is. Toxopeus aarzelt of hij dit karwei op zich zal nemen. In ieder geval stelt hij een aantal stevige voorwaarden. Zo laat hij een Amsterdamse delegatie uit het Amsterdamse dagelijks bestuur weten, dat hij niet van zins is om inzake de Bijlmermeer-problematiek om te gaan.

De VVD is bovendien uitermate onrustig en Toxopeus schat de hoeveelheid werk die op hem af zal komen als niet gering en hij vraagt zich openlijk af of dat nu allemaal wel zo aantrekkelijk is. Deze opstelling versterkt zijn positie in niet onbelangrijke mate en daarom neemt hij uiteindelijk het besluit om zich bereid te verklaren Oud als fractievoorzitter op te volgen, zij het onder het uitdrukkelijke beding dat hij beschikbaar is voor een eventueel volgend Kabinet. Hij heeft, alvorens tot die beslissing te komen, verschillende adviseurs geraadpleegd.

De verhouding tussen Korthals en de VVD wordt een zeer koele en afstandelijke. Het is de verdienste van Toxopeus dat daarin geleidelijk verbetering komt. Korthals is door hem tijdig geïnformeerd dat hij na diens weigering

van vele kanten is benaderd.

De stijl van de partij en de wijze van campagne voeren wijzigen zich sterk. Het zou niet terecht zijn dat alleen aan de persoonswisseling Oud-Toxopeus toe te schrijven. Het is wèl onmiskenbaar dat die opvolging samenvalt met een aantal gelijktijdige verschuivingen in de partij en een nog onder Oud voltooide ingrijpende reglementswijziging en herorganisatie. Dit zijn elkaar versterkende invloeden. Zo wordt het schrijven van programma's en manifesten niet langer eenmanswerk, al blijft de invloed van Toxopeus daarop nog wel groot en verricht hij daaraan nog veel persoonlijke schrijfarbeid. Het vergt daarbij wel eens de inspanning van het apparaat, inzonderheid van de landelijke organisator/propagandist Leen van Vlaardingen, om Toxopeus ertoe te brengen zijn 'huiswerk' te voltooien.

In de aanloop tot de verkiezingen van 1963 beproeft de CHU de kiesdeler te verhogen tot 1%. Door de uitbreiding van de beide Kamers is de kiesdeler met 1/3 verlaagd. Toxopeus wil daarvan niet horen. De evenredigheid komt naar zijn oordeel het best tot zijn recht als een partij die voldoende stemmen verwerkt om één volle zetel te bezetten, daartoe in de gelegenheid wordt gesteld. Van manipuleren om kleine partijen te benadelen is hij afkerig, al kan hij het verschijnsel kleine partijen allerminst waarderen.

Toxopeus laat zich in al deze zaken echter leiden door een groot gevoel voor procedures. Die bevorderen naar zijn oordeel een goede en eerlijke gang van zaken. Het stipt vasthouden aan de regels en afspraken is kenmerkend voor zijn stijl van leidinggeven. Het doortrekt ook zijn persoonlijk optreden. In onderhandelingen leidt dat tot een groeiend respect. Hij zal in de woelige jaren zestig die nu aanbreken vastheid bieden aan de VVD die, net als de overige politieke partijen, in onrustig vaarwater geraakt. Toxopeus treedt daarbij op zeer besliste wijze op, zonder dat dit tot groot gerucht aanleiding geeft. Zo roept hij Van Riel, die in de laatste periode van Oud veel aan gezag heeft ingeboet, binnenskamers stevig tot de orde als hij dat nodig oordeelt, zonder dat de buitenwacht daarvan veel gewaar wordt.

Geleidelijk verwerft hij zo eveneens gezag in de kring van de Liberale Internationale. De VVD is in dat gezelschap een grote partij en Toxopeus, die zeer fraai Frans spreekt en een vaste lijn houdt bij het beoordelen van buitenlandse vraagstukken, wordt in die kring in de komende jaren in toenemende mate de behoeder van dit gezelschap tegen lichtvaardige en modieuze standpunten inzake de Atlantische samenwerking, de defensie en de Europese samenwerking. Vooral op de Engelse jong-liberalen heeft hij het daarbij niet begrepen. Zij opereren naar zijn oordeel met de vrijblijvendheid van lieden die niet het risico lopen verantwoordelijkheid te moeten dragen. In september 1966 zal hij, als opvolger van de befaamde Italiaan Malegodi, het presidentschap gaan bekleden.

Aan de verkiezingscampagne 1963 neemt Oud, die dan nog partijvoorzit-

ter is, deel maar hij doet dat wel met de nodige terughoudendheid. De verkiezingsuitslag stemt tot gematigde tevredenheid in de VVD. Weliswaar zijn drie Kamerzetels verloren gegaan, maar op basis van de Provinciale Statenverkiezingen van 1962 was veel erger verwacht. De partij blijft onbedreigd de derde positie behouden.

De formatiebesprekingen zullen een demonstratie zijn van Toxopeus' kwaliteiten als onderhandelaar. De VVD, die wederom heeft aangekondigd niet met de PvdA in één Kabinet te willen samenwerken, wordt desondanks toch uitgenodigd om commentaar te geven op een concept-programma voordat bepaald is of er gekozen wordt tussen PvdA en VVD en zo ja, wie dan de begunstigde zal zijn.

Toxopeus weigert na een langdurige fractie-vergadering aan die procedure mee te werken. Hij heeft de situatie goed getaxeerd. Andermaal willen de confessionele partijen bij voorkeur met de VVD regeren. Formateur De Kort, die Romme als fractie-voorzitter van de KVP is opgevolgd, deelt Vondeling mager beargumenteerd mee dat hij de voorkeur aan de VVD geeft, ook al heeft die zijn vragen nog niet beantwoord. Vondeling reageert – niet onbegrijpelijk – geërgerd en constateert dat de bezwaren van De Kort voor een groot deel niet programmatisch zijn, terwijl het programma uitgangspunt voor de formatiegesprekken zou zijn[9].

De Kort, die geen grote indruk maakt, slaagt er niet in om de formatieopdracht te volvoeren en wordt opgevolgd door Beel als informateur. Beel ontwerpt het Akkoord van Wassenaar, een uitgebreid stuk dat wel ruimte laat aan eigen verantwoordelijkheid voor Kamer en Kabinet. Beel bereidt de weg voor een formateur op knappe wijze voor. De slotonderhandelingen zullen door De Quay worden begeleid. Toxopeus moet hem echter mededelen dat de liberale Tweede Kamerfractie overwegende bezwaren heeft tegen een verlenging van diens ministerschap. Het is tenslotte de beoogde premier Marijnen die de formatie tot een goed einde brengt.

Toxopeus wordt beschouwd als diegene, die in deze hele onderhandelingsperiode een zeer sterke en verstandige rol heeft gespeeld. Zijn terugkeer op het ministerie van Binnenlandse Zaken wordt ook buiten de liberale kring als een terechte bekroning van dit werk gezien[10]. Kenmerkend voor het optreden van Toxopeus is zijn scherpe reactie als het Tweede Kamerlid Koekoek, die op kwaadaardige wijze onbewezen beschuldigingen uit als onderdeel van zijn politieke strijdwijze, beweert dat zijn telefoon wordt afgeluisterd door de Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD). In de lijn van de door Oud gevestigde traditie sommeert Toxopeus hem die beschuldiging waar te maken of in te trekken. Koekoek doet het één noch het ander. Een commissie uit de Tweede Kamer constateert na een onderzoek dat er niets aan de hand is. Daarmee is de zaak ten einde, maar de wijze waarop Toxopeus dat heeft bevorderd is illustratief en effectief[11].

Dat geldt niet voor de wijziging van het decoratiestelsel, waarvan hij op 24 oktober in hetzelfde jaar tijdens een Kamercommissie verklaart, dat na het verschijnen van een rapport beslissingen over wijzigingen zullen kunnen worden opgenomen.

Hoog lopen de emoties op als in februari 1964 bekend wordt, dat prinses Irene in het geheim is toegetreden tot de Rooms-Katholieke Kerk en daar opnieuw de doop heeft ontvangen. Een complicerende factor is dat zij zal trouwen met een Spaanse troonpretendent, Karel Hugo van Bourbon-Parma, die voor zijn positie mede afhankelijk is van de Spaanse dictator Franco. Onvermijdelijk komt daardoor de positie van ons Koningshuis in het geding. Toxopeus vormt dan, onder leiding van de Minister-President, en met Biesheuvel en Scholten het zogenaamde Irene-kwartet. Met grote zorgvuldigheid begeleiden zij de politieke afloop van deze kwestie en steunen zij koningin Juliana, die in een moeilijke situatie verkeert, omdat Zij Haar gevoelens als moeder niet kan laten prevaleren boven Haar staatkundige verplichtingen.

Het Kabinet vraagt over deze kwestie aan Drees en Oud te adviseren over de staatsrechtelijke aspecten van de ministeriële verantwoordelijkheid voor de gedragingen van leden van het Koninklijk Huis.

Nadat er aanvankelijk scherpe kritiek is op de wijze waarop de voorlichting is geregeld, waaraan het Kabinet part noch deel heeft kunnen hebben en het optreden van de Nederlandse ambassadeur, die ernstig wordt berispt, is het eindoordeel over het optreden van het Irene-kwartet gunstig. Zonder verdere ongelukken en zo discreet mogelijk zijn constitutionele problemen op het nippertje voorkomen.

Het kabinet-Marijnen komt halverwege de rit ten val door de omroepkwestie. Omdat men intern niet tot overeenstemming kan komen, stellen de ministers hun portefeuille ter beschikking. Het verloop van de daarop – zonder Kamerontbinding! – volgende Kabinetsformatie leidt tot het optreden van het kabinet-Cals, waarvan VVD en CHU geen deel uitmaken. De PVDA trekt het regeringskasteel binnen. In de VVD is men algemeen van oordeel dat Toxopeus en Witteveen zo snel mogelijk in de Tweede Kamerfractie moeten terugkeren en dat Geertsema dan het fractie-voorzitterschap aan Toxopeus zal overdragen. Die overdracht wordt bepaald op de jaarvergadering van de partij op 13 maart 1966.

In die functie weer optredend, wordt hij geconfronteerd met de opschudding die het huwelijk van prinses Beatrix in de VVD veroorzaakt en die mede aanleiding is geweest voor het ontstaan van D'66. Het kabinet-Cals handelt in deze zaak niet prudent door de huwelijksplechtigheid in Amsterdam door te willen drijven, ondanks het feit dat het bruidspaar daarvan wil afzien[12].

Gruyters, fractie-voorzitter van de gemeenteraadsfractie van de VVD in Amsterdam en beoogd lijstaanvoerder bij de komende gemeenteraadsverkiezingen in dat jaar, is op 10 maart afwezig op de huwelijksreceptie met de

mededeling 'dat hij wel wat beters te doen heeft'. Dit ontketent een storm van verontwaardiging in de VVD, waar men toch al woedend is over de bejegening die het bruidspaar in de hoofdstad heeft moeten ondergaan. Het optreden van Gruyters wordt ervaren als een legitimatie van dit wangedrag.

Toxopeus, die twee dagen later het fractie-voorzitterschap overneemt van Geertsema, wordt hiermede direct geconfronteerd. De situatie is temeer penibel, omdat op 23 maart verkiezingen voor Provinciale Staten worden gehouden. Van Riel, die kort daarvoor tot de orde was geroepen door het hoofdbestuur vanwege een weinig gelukkige uitlating over de ongewenstheid van een republikeinse gezindheid bij door de Kroon benoemde hooglerаren, maakt zich tot tolk van de opgelaaide verontwaardiging. In een stormachtige extra vergadering van het dagelijks bestuur van de partij – met Gruyters en Neuberg, de voorzitter van de afdeling Amsterdam van de VVD, als gasten – komt het aanvankelijk tot een breuk. Gruyters zal zijn lidmaatschap opzeggen. De mededeling daarvan herstelt de rust voor een ogenblik. In Amsterdam, maar ook daarbuiten, ziet men deze ontwikkeling met lede ogen aan, vandaar dat nog op 20 maart onder anderen door Neuberg en Vonhoff (DB-lid) een uiterste poging wordt gedaan om de breuk te helen. Toxopeus is daartoe bereid en belegt op die zondagavond te zijnen huize een bijeenkomst, waaraan verder wordt deelgenomen door de landelijke organisator/propagandist Van Vlaardingen, Neuberg, Gruyters en Vonhoff. Het lijkt of de bemiddeling zal slagen: Toxopeus wil de woede van de rechtervleugel van de VVD trotseren, indien Gruyters in het openbaar in Amsterdam op de grote verkiezingsavond die twee dagen vóór de Statenverkiezingen zal plaatsvinden, amende honorable maakt. Dit zal inhouden dat hij duidelijk maakt dat zijn optreden niet de bedoeling heeft gehad het bruidspaar te kwetsen, dat hij de relschopperij afkeurt, dat hij begrip heeft voor de stemming in de VVD, dat hij evenzeer wil opkomen voor zijn goed recht om liberaal en republikein te zijn. Deze verklaring zal door Toxopeus in zijn rede door pertinente vragen aan Gruyters worden ontlokt. Een handdruk moet het geheel bezegelen.

Gruyters stelt dan echter als eis dat hij van meet af aan op het podium zal zitten naast de lijstaanvoerder van de Provinciale Staten, Mevrouw Fortanier-de Wit en naast Toxopeus. Dat is echter niet functioneel en wordt door alle andere gesprekspartners als onredelijk ervaren. Gruyters besluit dan dat hij in zijn afscheid zal volharden omdat hij, als hij in de zaal zou gaan zitten, zijn functie als Amsterdams vertegenwoordiger tekort zou doen. Als de gesprekspartners daarna uiteengaan, komt Toxopeus hen nog even op straat achterna gelopen om van Gruyters bevestigd te krijgen dat die zijn afscheidsbrief nog de volgende maandagochtend zal laten bezorgen. Hij voorkomt daarmee effectief verdere verzoeningspogingen van Amsterdamse zijde. Bij hem is de rek er nu ook geheel uit.

Tegen het verwijt dat Gruyters de VVD maakt dat van hem 'een dusdanige mate van conformiteit (was) gevraagd dat ik mij als liberaal in de VVD niet langer thuis voel'[13], stelt Toxopeus dat daarvan geen sprake is. Wèl vindt men het onjuist dat hij twijfel had laten ontstaan over de houding van de VVD ten opzichte van de constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje en ten opzicht van de ordeverstoringen te Amsterdam[14].

Tot verbazing van velen in de VVD en tot opluchting van allen handhaaft die partij zich in de verkiezingen. Toxopeus krijgt waardering voor de wijze waarop hij is opgetreden. Hij heeft Van Riel afgeremd, die voor zijn geestesoog een aantal hem onwelgevallige elementen de partij ziet verlaten, en door klaarheid te scheppen in de verhouding tot Gruyters is de onrust tot bedaren gebracht. Zo worden grote aantallen dreigende opzeggingen van het lidmaatschap, ook door raads- en statenleden, voorkómen dan wel ongedaan gemaakt. Bij de gemeenteraadsverkiezingen is het electorale beeld niet anders. De VVD handhaaft zich, ook in Amsterdam.

Het vergaat de regeringspartijen PvdA en KVP minder goed. Toxopeus voert zijn oppositie echter onderkoeld. Hij wil tot elke prijs verhinderen dat hij door zijn optreden de eenheid bij de regeringspartijen vergroot. Het is duidelijk dat er bij de christen-democratische partijen, zoals de confessionele partijen zich gaan aanduiden, veel onbehagen bestaat. Die ontwikkeling wil Toxopeus niet verstoren. In oktober is het zo ver. Toxopeus en Witteveen tonen aan dat het beleid van de minister van Financiën, Vondeling, insolide is. Zij dienen een motie in, maar daarover zal niet meer worden gestemd. De nacht van Schmelzer is aangebroken. Schmelzer dient een motie in die beschouwd wordt als een opzeggen van het vertrouwen, zeker nadat de socialistische woordvoerder Nederhorst die uitleg eraan heeft gegeven[15]. Het optreden van Schmelzer is zeker mede ingegeven door het feit, dat een belangrijk deel van de KVP-fractie anders zou hebben gestemd voor de motie-Toxopeus. Schmelzer wil in ieder geval zijn fractie bijeenhouden[16].

De periode gaat nu in waarin Toxopeus de fractie leidt in een situatie, waarin de VVD eerst een overgangskabinet (Zijlstra) gedoogt en daarna deelneemt aan het kabinet-De Jong. Toxopeus wil daar niet meer aan deelnemen. Zes jaar ministerschap vindt hij voorlopig voldoende. De fractie wordt door hem met vaste hand geleid, al gunt hij elk fractielid zeer veel speelruimte. Op spannende momenten is hij zeer attent en waakzaam. Grote waarde hecht hij aan betrouwbaarheid en loyaliteit. Als er uit de fractie wordt gelekt is het afgelopen, dan maak je de club kapot, is een duidelijke en herhaaldelijk uitgesproken mening. De onberispelijke wijze waarop hij leiding geeft wordt in de fractie gewaardeerd. Op zijn beurt neemt hij adviezen van individuele fractieleden ernstig. Zo vormt hij een hecht team.

Als hij het voornemen kenbaar maakt om te dingen naar het commissariaat in Groningen, is men teleurgesteld. De man die er ineens is, verdwijnt

evenzeer vrij onverwacht. Als hij in de fractie mededeling doet van zijn voorgenomen vertrek, vraagt hij zich af of hij in de tussenliggende periode lid van de Tweede Kamer kan blijven. Wanneer één der fractieleden[17] hem dan waarschuwt dat dit wellicht een niet geheel correcte indruk zal maken, stemt Toxopeus onmiddellijk in. Hij is erkentelijk voor het advies en handelt er naar.

Zo blijft hij tot in de laatste seconde de correcte teamleider.

Noten

1. Dubbelinterview, *NRC Handelsblad*, 16 december 1972 met W. Wolts.
2. Faas, H.C. (wandelganger), 'God, Nederland en de Franje, Necrologie van het Nederlandse Partijwezen', Utrecht/Antwerpen 1967, p. 181.
3. *Algemeen Dagblad*, 2 oktober 1969 - H.F. Heijmans, die toen nog niet bevroed heeft dat hij voor de VVD later Eerste Kamerlid wordt.
4. Prediker 4 vers 6.
5. *Handelingen Tweede Kamer*, d.d. 24 juni 1958.
6. 'Nederlandse Gedachten', *Weekblad van de Anti Revolutionaire Partij*, 7 juli 1962.
7. *Handelingen Tweede Kamer*, 21 en 22 februari 1962.
8. Jansen van Galen, J., 'Ons laatste Oorlogje', Weesp 1984, p. 98.
9. Brief Prof.Dr. A. Vondeling en Mr. E.H. Toxopeus d.d. 25 juni 1963, waarbij afschrift van brief aan formateur wordt aangeboden.
10. Brief van L. Götzen (voorzitter van de Algemene Rekenkamer) aan Mr. E.H. Toxopeus d.d. 29 juli 1963.
11. *Handelingen Tweede Kamer*, 29 november 1963.
12. Communiqué namens de drie Joodse gemeenschappen in Amsterdam, 3 oktober 1965.
13. *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 21 maart 1966.
14. *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 22 maart 1966.
15. *Handelingen Tweede Kamer*, 11, 12, 13, 14 oktober 1966.
16. *De Volkskrant*, 14 oktober 1966.
17. Mr. H.E. Koning.

K. VAN DER POLS
Voorzitter tussen 'oud en nieuw'

W.J.A. van den Berg

Het begin

Op 9 november 1963 nam Prof. Oud afscheid als voorzitter van de VVD. Op die dag nam Ir. K. van der Pols de voorzittershamer van hem over. Een voor de partij markant moment. Waarom?

In 1963 was de partij tot de conclusie gekomen dat aan de koppeling voorzitter Tweede Kamerfractie en partijvoorzitter een einde diende te komen. Oud had, naar de mening van velen binnen de partij, weinig belangstelling getoond voor de organisatie als zodanig. Meer nog: hij gebruikte de vergaderingen van dagelijks bestuur en hoofdbestuur allereerst om politieke beschouwingen ten beste te geven, daarmee dupliceerend de vergaderingen van de Tweede Kamerfractie.

'Angry-youngmen'[1] als Korthals Altes en Vonhoff en met hen zeer velen vonden vooral dat, na het verkiezingssucces van 1959, aan de uitbouw van de organisatie grote prioriteit diende te worden gegeven. En afgezien van het feit dat ook het klimmen der jaren bij Oud begon te tellen, was het dat streven dat in belangrijke mate de wisseling van de wacht noodzakelijk maakte. Het was overigens geen eenvoudige opdracht om de grote persoonlijkheid die Oud was op te volgen.

De keuze viel in eerste instantie op Witteveen maar wat te doen als hij zou worden opgenomen in het Kabinet, dat na de Tweede Kamerverkiezing van 1963 zou worden gevormd?[2] En . . . Dr. H.J. Witteveen werd minister in het kabinet-Marijnen. Een reeks kandidaten passeerde in de volgende vergaderingen de revue. De één was te jong, de ander te oud of minder bruikbaar. Tenslotte viel de keuze op Van der Pols, waarbij de meningen verdeeld zijn, als het gaat om het antwoord op de vraag wie het eerst zijn naam heeft genoemd (Oud of Van Riel)[3]. Van der Pols zou in het bijzonder geschikt zijn om de wens van de partij te honoreren. Die wens was sedert 1959 een zeer duidelijke: de partij meer te doen zijn dan alleen een kiesvereniging.

En zo werd Van der Pols – overigens tot zijn eigen verbazing – voorzitter van de partij.

Wie was Van der Pols? Kornelis van der Pols werd op 21 januari 1906 geboren te Amsterdam, waar zijn vader onderwijzer en later hoofdonderwijzer was. Na de HBS schreef hij zich in als student aan de Technische Hogeschool te Delft. Slechts 21 jaar oud werd hij er werktuigbouwkundig ingenieur. Direct na zijn studie trad hij in dienst bij de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij N.V. Als koperslagersmaat werd hij de fabriek ingestuurd. Na vijf maanden: adjunct-ingenieur-tekenaar. In 1929 kreeg hij een kleine tekenkamer onder zich, waar hij stoomturbines moest construeren. Een jaar later volgde promotie tot chef van een tekenkamer, waar hij de moeilijke taak had onderzeeboten te construeren. Dat was scheepsbouw, dus niet zijn studievak. In 1946 zou hij officieel te Delft de titel behalen van scheepsbouwkundig ingenieur.

Inmiddels was hij in 1940 tot onder-directeur van de RDM benoemd. 'Onderdirecteur', aldus de heer Van der Pols, 'dat was een vak, waar ik helemaal niet in gestudeerd had. Bij de leiding van een bedrijf denk ik aan organisatie, sociaal beleid en planning. Dat alles moest ik leren in de dagelijkse praktijk'[4]. Via een directeurschap van de geaffilieerde scheepsbouwmaatschappij 'Nieuwe Waterweg' werd hij op 14 november 1948 tot directeur van de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij benoemd.

Naast deze functie die hij tot 1 juni 1970 bekleedde, vervulde hij nog een groot aantal commissariaten, onder andere was hij gedelegeerd commissaris bij Hoogovens. Voorts was hij voorzitter van de commissie-Hoger Technisch Onderwijs van de Academische Raad, voorzitter van de vereniging 'De Technische School' te Rotterdam, voorzitter van de Metaalbond, werkgevers-voorzitter Vakraad Metaalindustrie en bestuurslid van de Stichting van de Arbeid. Tevens was hij directeur van het in 1769 gestichte Bataafs Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte: een uitzonderlijk gezelschap met een eerbiedwaardige betekenis voor de ontwikkeling van de wetenschap in Nederland.

Van der Pols was een modern ondernemer. Een zich boven zijn medewerkers verheven voelen viel buiten zijn gezichtskring. Hij woonde in die dagen vlakbij de werf, omdat hij het een voorwaarde vond zelf te zien 'hoe de werkman leeft'[5]. In dat licht was het dan ook mogelijk, dat hij gedurende een aantal jaren de contrabas bespeelde in het arbeiders-harmonie-orkest.

Hij beschikte over tact en over groot inzicht in de menselijke verhoudingen; een sociaal ondernemer passend in de nieuwe tijd die na 1945 de sociale verhoudingen in Nederland zo zouden kenmerken. Hoewel bepaald iemand die het harmoniemodel op natuurlijke wijze tot het zijne maakte, schuwde hij

de verantwoordelijkheid niet en kon als het noodzakelijk was, resoluut zijn mannetje staan. Was dat ook het geval ten aanzien van het politieke geweld van die dagen? Wat trof Van der Pols op 9 november 1963 aan?

Het politieke bestel in 1963

In de landelijke politiek het volgende beeld. Nederland nog steeds een verzorgingsstaat, maar na de kabinetten-Drees - van Rooms/rode signatuur - sedert 1959 een confessioneel/liberaal Kabinet (het kabinet-De Quay). Dat Kabinet begon met de eerste ombuigingen, om aan de naar veler mening te ver doorgeschoten verzorging een halt toe te roepen. Het vereiste allereerst een ombuiging in de mentaliteit. Echter, regering en parlement namen ook beslissingen die door hun aard nauwelijks pasten in het kader van een beteugeling van de overheidsuitgaven. De pensioenen van de ambtenaren werden bijvoorbeeld op 11 april 1963 waardevast. Maar van nog grotere importantie was het feit, dat in diezelfde Kabinetsperiode de zogenaamde 'Mammoetwet' door het parlement werd aangenomen, waarbij de VVD bij monde van het jeugdige Kamerlid Haya van Someren zich fel verzette tegen aanvaarding van dit heilloze plan. Haar argumenten zijn tot op de dag van vandaag steekhoudend.

Op 15 mei werd de Tweede Kamerverkiezing gehouden. De VVD ging terug in stempercentage (van 12.21 naar 10.04) en in zeteltal (van 19 naar 16). Het kabinet-Marijnen, dat op 24 juli 1963 zijn werkzaamheden begon, telde echter evenveel bewindslieden van VVD-huize als zijn voorganger, namelijk vijf. Het vice-premierschap had de VVD echter moeten inleveren. Toch werd Toxopeus gezien als de voorman in het Kabinet, terwijl Geertsema de voorzitter van de Tweede Kamerfractie werd. Met hen beiden zou Van der Pols dus nadrukkelijk te maken krijgen.

Ondanks het niet te ontkennen verlies, was de VVD optimistisch gestemd. Want hoewel in noordelijke en oostelijke provincies sprake was van een duidelijke teruggang (mede veroorzaakt door het verschijnsel van de Boerenpartij), was de winst die de partij in 1959 in de gebieden bezuiden de Moerdijk had gemaakt, geconsolideerd[6]. Het behoeft dan ook geen opzien te baren, als in Vrijheid en Democratie met vreugde werd geconstateerd dat 'vele duizenden katholieke stemmen enerzijds naar de PvdA, anderzijds naar de VVD gaan'. Had Dresselhuys al niet in de twintiger jaren gesteld dat: 'het liberalisme is als een stad met vele poorten?'. Een van die poorten was thans voorgoed vrij toegankelijk. Het katholieke volksdeel had de VVD ontdekt, maar ook het omgekeerde was het geval. Vooral Brabant en Limburg werden de gebieden waar de nieuwe kiezers (en leden) uit toestroomden[7]. Deze ontwikkeling zou voor de uitbouw van de partijorganisatie grote gevolgen hebben.

1963 was ook het jaar, waarin bij de Tweede Kamerverkiezing nadrukkelijk gebruik werd gemaakt van het medium televisie. Onder andere bleek een debat tussen de lijstaanvoerders Toxopeus en Vondeling van grote betekenis. Het volgende citaat illustreert die betekenis:
'Deze verkiezingsstrijd 1963 wordt door een klein, doch bijzonder belangrijk gedeelte bevochten op het TV-scherm. In Amerika is het debat Kennedy-Nixon reeds met klassieke luister omhuld. Zo ver zijn wij hier nog niet. Maar het lijdt geen twijfel dat "de" politiek thans in de huiskamer wordt gebracht. En dan blijkt dat, anders dan vele criticasters denken "zelfs" politici in staat zijn zich kort en trefzeker uit te drukken'[8]. Ook die ontwikkeling zou voor de VVD grote gevolgen hebben. Dat het fenomeen van de televisie door 'de politiek' was ontdekt, werd geïllustreerd door de strijd die in en buiten het parlement werd gevoerd over uitbreiding en invulling van het tweede net. Wèl of geen reclame, wèl of geen verzuiling in de ether. Een strijd die nog in de komende jaren politieke gevolgen zou krijgen.

In het licht van de hedendaagse politiek is het voorts interessant te moeten constateren, hoe in 1963 in een rapport van de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting[9] een pleidooi werd gehouden voor het invoeren van een eigen bijdrage in de ziektekosten van de aangeslotenen bij de ziekenfondsen. Steeds met als ondertoon de vraag: hoever strekt de verzorging zich uit en waar vangt de persoonlijke verantwoordelijkheid aan? Diezelfde vraagstelling was er in de landbouw, waarbij doel en functie van het Landbouwschap centraal stonden. Het ontstaan van de Boerenpartij was mede een gevolg van de conflicten die zich binnen de agrarische sector voordeden. Voor liberalen was het duidelijk dat aan de almacht van deze PBO eveneens paal en perk gesteld diende te worden.

Nederland dus duidelijk op de tweesprong: of voortgaande socialisering of liberalisering, met behoud van de zorg voor de zwakken in de samenleving. De individualisering, tot uitdrukking komend in de concretisering van de begrippen 'mondigheid' en 'inspraak', stond ook centraal als het ging om de VVD zelf. Hoe zag die VVD er bij het aantreden van Van der Pols uit?

De partij in 1963

De 22ste algemene vergadering van 29 en 30 maart 1963 was op een aantal terreinen van fundamentele betekenis. De voorstellen tot reorganisatie van de partij[10] werden vrijwel ongewijzigd aanvaard. Aan die reorganisatie ging een periode van onrust vooraf. Het verkiezingssucces van 1959 deed veel nieuwe leden toestromen, de VVD klom van 13 naar 19 zetels en werd daarmee de derde partij van het land. Eind 1959 werd een voorlopig record bereikt met een totaal aantal leden van ca. 35.000[11]. Met dat groter aantal leden nam ook het aantal afdelingen toe. Aan het eind van 1959 waren er

416 afdelingen. Die ontwikkelingen zetten echter niet door.

Het dragen van regeringsverantwoordelijkheid (dus ook betrokken zijn bij kwesties die wellicht op ernstige bezwaren stuiten bij een deel van het potentiële kiezersbestand) geeft zeker de liberalen altijd een belemmering in de groei. Toch typeerde Vonhoff die periode als volgt[12]:
'Reeds nu kan gezegd worden, dat de grote vernieuwing na de bevrijding geleidelijk voltrokken, de gelegenheid heeft geopend tot het ontstaan van een wezenlijke volkspartij. De partij der zindelijke burgerheren is verleden tijd, voltooid verleden tijd'. Was dat ook werkelijk het geval?

Voor wat de samenstelling van het ledenbestand betreft zeker nog niet. De notabelen vormden nog immer de hoofdmoot in dat bestand[13]. Maar wèl waren vele jongeren toegestroomd; mede daardoor werd de sfeer van een zekere gezapigheid doorbroken. En het waren vooral de jongeren die én als leden van de JOVD én als leden van de VVD zich roerden. Uit die sfeer kwam ook het Liberaal Democratisch Centrum voort. Een in de ogen van vele gezeten kaderleden van de partij een wat rebels gezelschap. Het LDC vervulde in die jaren een horzelfunctie, waarbij de denkbeelden enerzijds terug te voeren waren tot een verlangen de VVD om te vormen tot een partij die veel gelijkenis (vooral qua politieke denkbeelden) zou tonen met de voormalige Vrijzinnig Democratische Bond, anderzijds was er een streven vooral de partijorganisatie zodanig te hervormen, dat sprake zou zijn van een open organisatie met een zo min mogelijk hiërarchische structuur. 'Inspraak vanaf de basis', *dat* was de leuze.

Mede uit die achtergronden ontstond in de partij de behoefte om tot een - naar liberale maatstaven gemeten - radicale verandering, zowel in personen als in bestuursorganisatie, te komen. Een artikel in het vernieuwde blad 'Liberaal Reveil'[14] met als titel 'Toekomstbespiegelingen over de VVD' gaf aan deze wensen op geheel eigen wijze uitdrukking. Of de schrijver de zaken allemaal in het juiste verband stelde, werd overigens door 'notities van een insider'[15] ter discussie gesteld. De wens tot verandering werd in de praktijk gevoed door het gezamenlijk optreden van voorzitters van kamercentrales (de regionale verbanden). Het hoofdbestuur beklaagde zich overigens herhaaldelijk over dit in zijn ogen niet toelaatbare handelen van deze voorzitters, die de neiging zouden hebben op de zetels van de leden van het hoofdbestuur plaats te nemen[16].

Feiten waren wèl, dat de Tweede Kamerfractie die in 1963 was gevormd, een opmerkelijke verjonging had ondergaan en dat voorts de eerdergenoemde algemene vergadering had besloten de samenstelling van het hoofdbestuur grondig te wijzigen. Regionale vertegenwoordigers werden benoemd naast rechtstreeks door de algemene vergadering te benoemen leden van het dagelijks bestuur. Een en ander had een opmerkelijke uitbreiding van het hoofdbestuur tot gevolg[17], terwijl Oud plaats maakte voor drie gezichtsbepa-

lers die de jaren zestig verder zouden domineren: Geertsema, Van Riel en Toxopeus. De twee laatstgenoemden hadden overigens al in de voorgaande periode van zich doen spreken. Zou er ook plaats zijn voor de voorzitter van de partij: een onbekende in het politieke landschap? Aangewezen omdat *hij* zich, vooral als het ging om het doen van politieke uitspraken, terughoudend zou weten op te stellen. Geen voorzitter meer die aan politiek deed, maar één die aan de organisatie leiding zou geven. Interesseerde Van der Pols zich vooral voor die partijorganisatie?

Een scheepsbouwer aan het roer

Na de algemene vergadering van 9 november 1963 kwam het hoofdbestuur op 14 december voor de eerste maal onder leiding van de nieuwe voorzitter bijeen. Een nieuw hoofdbestuur qua wijze van samenstelling, maar ook een vernieuwd hoofdbestuur qua personele bezetting. Van de 24 'oude' leden keerde slechts een zevental terug.

Na dit bij de aanvang van de vergadering geconstateerd te hebben, stelde Van der Pols: 'Het hoofdbestuur staat voor de opgave een weg te vinden in een moeilijke materie, het leiden van een politieke partij. Hij geeft de verzekering dat hij er naar zal streven deze taak zo goed mogelijk te vervullen en spreekt de hoop uit dat hij op de steun van alle leden mag rekenen bij het bereiken van zo mogelijk eensgezinde oplossingen, waarbij het van groot belang is om tot een gericht standpunt naar buiten te komen'[18].

Eén van de eerste daden van het nieuwe hoofdbestuur was het instellen van een commissie, die tot taak kreeg het Beginselprogram (uit 1948) te herzien. De noodzaak tot herziening kwam mede voort uit het feit, dat de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting zich wenste te bezinnen 'op de fundamentele plaatsbepaling van het liberalisme'[19]. In 1962 verscheen een kort, maar wèl fundamenteel geschrift dat reeds op die plaatsbepaling vooruit liep[20].

In deze brochure richtte de VVD zich op indringende wijze tot het electoraat, onder andere door te wijzen op het uitgangspunt dat '. . . voortdurende veranderingen optreden en dat men die niet kan negeren. De VVD wil dus de jongeren alle kansen geven, waarop zij aanspraak maken. Behalve op de ervaring der ouderen moet het Nederland van 1962 steunen op het initiatief en het enthousiasme van de jongeren. Een tijdige opvoeding tot goed staatsburgerschap via scholen en verenigingen verdient daarom steun en voor zover nodig, leiding'.

De nieuwe tijd zou ook de nodige inventiviteit vragen om de partijorganisatie én op peil te houden én om te bereiken, dat de VVD meer dan voorheen een partij zou worden die overal in het land de nodige steunpunten zou hebben. 'De velden waren wit om te oogsten'. In 1964 werd besloten een commissie in te stellen die zich opnieuw met een herziening van de statuten

en reglementen zou bezighouden[21]. Verder werden zeer veel overige commissies ingesteld, die zich op een veelheid van politieke onderwerpen dienden te concentreren.

Een dynamische periode was aangebroken, die veel energie van de leiding van de partij vergde. Terugziende op 1964 stelde de algemeen secretaris in zijn verslag dan ook: 'Leiding geven betekent – zeker voor onze partij – *niet*, dat de richting van het partijbeleid op een partij-Olympus, i.c. door het hoofdbestuur wordt bepaald of dat – nog erger – het denkvermogen met betrekking tot de partij-politiek aldaar geacht zou worden geconcentreerd te zijn. Leiding betekent evenmin het alleen maar administratief-organisatorisch "runnen" van een partij, hoe belangrijk dit aspect van de bestuurstaak ook mag zijn.

Leiding geven aan de partij, aan onze partij, houdt in het leiding geven aan de meningsvorming in de partij teneinde de positie van de partij te kunnen bepalen ten aanzien van maatschappelijke eisen van heden en toekomst, in nauw contact/overleg enerzijds met hen die de praktische politiek bedrijven, anderzijds met de partij en de leden zèlf. Wat dit laatste betreft, het contact moet zijn kracht in casu ontlenen aan een wisselwerking, is niet statisch, doch dynamisch: door de opinievorming in de partij te stimuleren, worden het politieke meeleven en meedenken van de partij in al zijn geledingen bevorderd'[22].

Van der Pols was bij zijn benoeming onder andere voorgespiegeld dat het aantal vergaderingen (bijv. dat van het hoofdbestuur) zeer gering was. 'Nou dat viel wat tegen. Men had mij verteld dat het hoofdbestuur zo'n éénmaal in de twee maanden bijeenkwam en ik moet zeggen dat het hoofdbestuur gedurende mijn voorzitterschap toch ten minste één maal per maand bijeen kwam. En dat waren lange dagen [zaterdagen, red.] waarop het vaak wat stormachtig toeging'[23].

Van der Pols had zo zijn eigen stijl van vergaderen. Hij liet de aanwezigen gaarne uitvoerig aan het woord, opdat de eventueel opgekropte emoties een uitweg konden vinden. De notulen uit die periode leggen daarvan getuigenis af.

Van der Pols kon bij tijd en wijle én geestig én scherp zijn. Vermaard werd zijn uitspraak, toen één van de leden van het hoofdbestuur ernstig bezwaar maakte tegen datgene, dat naar zijn mening hem ten onrechte door de notulist in de mond was gelegd, 'dat de passage zodanig moest worden uitgewist dat, als de bladzijde tegen het licht werd gehouden, deze passage nog altijd was te lezen!'[24].

Had Van der Pols dus belangstelling voor de organisatorische aspecten van het 'opgewekt partij leven'? Neen, in genen dele! De *politiek* had zijn belang-

stelling. Daar hield hij zich gaarne mee bezig. Reglementen, propaganda, de financiële positie van de partij, het zei hem weinig. Nu behoefde dat ook niet want, zoals hij zelf stelde, 'ik werd bijgestaan door drie alleraardigste jongelieden die precies wisten waar het allemaal om ging. Zeer ter zake kundig. Ze hebben het alle drie dan ook ver gebracht'[25].

Deze 'jongelieden' waren in alfabetische volgorde: Mr. F. Korthals Altes, Jhr. Mr. W.H.D. Quarles van Ufford en H.J.L. Vonhoff. Quarles van Ufford was algemeen secretaris; Korthals Altes en Vonhoff waren assessoren. De laatstgenoemde functies waren nieuw. Het had heel wat hoofdbrekens gekost om de juiste aanduiding te vinden. Maar het aantal gymnasiasten binnen het bestuur was vrij groot; of de naam ook wel paste bij het karakter van volkspartij speelde minder een rol. Het zou echter niet de laatste maal zijn dat het hoofdbestuur zich langdurig zou bezighouden met de omschrijving van deze functies[26].

De voortvarendheid van het nieuwe hoofdbestuur kwam tot uiting bij tal van beslissingen die op organisatorisch vlak werden genomen. Ledenwerving, het activeren van leden, contributie-kwesties, enquêtes onder de leden, een regeling om de spreekbeurten (van onder anderen Kamerleden) meer in het kader van de partijorganisatie te plaatsen, hoe te effectueren het besluit om Vrijheid en Democratie (het partijblad) ook werkelijk aan alle leden te doen toekomen: het waren allemaal zaken die fundamenteel waren voor de modernisering van de partijorganisatie.

Gelukkig voor Van der Pols waren er ook voldoende politieke kwesties. Daar lag immers zijn belangstelling. Een belangstelling die door menig lid van het hoofdbestuur werd gedeeld. In een vergadering van het hoofdbestuur, nog geen jaar na het aantreden van de nieuwe voorzitter, werd dan ook door een der aanwezigen de vraag gesteld, of het hoofdbestuur zich vooral met de organisatie dan wel met de politiek diende bezig te houden[27]. Het eeuwige dilemma!

Voor Van der Pols geen dilemma. De grote vraagstukken, daar ging het om en vooral die, waar hij vanuit zijn maatschappelijke positie ten nauwste bij betrokken was. Hij had een grote belangstelling; hij was een erudiet man. Op dat vlak had hij aan Van Riel een medestander. Anderzijds begreep hij Van Riel ook uitstekend, bewonderde hem en wat voor de besluitvorming in het bestuur nog belangrijker was: hij deelde in zeer veel gevallen diens mening. Die meningen stonden echter weleens haaks op die van de voorzitters van de Tweede Kamerfractie: Geertsema en Toxopeus. Gedurende de gehele periode van het voorzitterschap van Van der Pols was er dan ook bij tijd en wijle sprake van verschil van opvatting over bepaalde kwesties.

Had Van der Pols ook een eigen politieke mening? Zo ja, waaruit bestond deze en bij welke gelegenheden kwam deze naar buiten?

Uit zijn eerste grote rede voor een algemene vergadering van de VVD (17 april 1964) zijn de volgende passages wellicht illustratief:
'Al het werk in de organisatie van de partij is geen doel op zichzelf, maar middel. Middel om de liberale gedachte in de praktische politiek te verwezenlijken... De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie kan alleen een groter, machtiger en ten slotte beslissende factor in het Nederlandse politieke bestel worden, wanneer zij vóór anderen de partij blijft van het koele verstand en het warme hart. ...Wie wil steunen, moet over middelen beschikken. Wij zien een gezonde, de welvaart stimulerende belastingpolitiek en de best mogelijke sociale zorg in de wereld *voor wie de zorg werkelijk nodig hebben* als onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het is in dat licht, dat wij liberalen ons politieke streven willen stellen'[28].

Het waren de woorden van een ondernemer die geloofde in het harmoniemodel. Maar die harmonie was in het handelen binnen de politiek van alledag niet steeds aanwezig.

In januari 1964 attaqueerde Mr. H. van Riel de VARA over de inhoud van het TV-programma 'Zo is het toevallig ook nog eens een keer'. Deze 'onverantwoordelijke ingevingen van Van Riel'[29] vormden ook stof tot een diepgaand gesprek in het hoofdbestuur[30]. Van der Pols was het duidelijk met de stellingname van Van Riel eens. De essentie van het probleem was, hoever gaat de vrijheid van drukpers en hoever de vrijheid van de omroep. De meningen binnen het hoofdbestuur waren overigens verdeeld.

Niet verdeeld waren de meningen, als het ging om de standpuntbepaling inzake de verloving van prinses Irene en haar daaraan voorafgaande overgang naar het rooms-katholieke geloof. Immers, 'ook een Oranje-Prinses heeft volledig recht op vrijheid van geweten en godsdienst'[31]. De liberalen herinnerden zich hun principes en zetten zich daarmee af tegen zekere gevoelens van anti-papisme, levend bij een deel van de orthodox-protestantse bevolking, het scherpst tot uitdrukking komend in Veenendaal en St. Maartensdijk.

Op 8 februari 1964 werd door de partij een congres georganiseerd over de PBO. Daar was weer sprake van enig verschil van inzicht. De één wilde van de hele PBO-gedachte af, de ander zag toch wel enig heil in het behoud van deze organisaties. De voorzitter[32] vatte de discussie als volgt samen: 'Geen doodvonnis van de PBO, maar ook geen kunstmest'. Die benadering was ook die van Van der Pols, want terugkeer naar omstandigheden van vóór de Tweede Wereldoorlog was voor hem ondenkbaar.

Anders was het ten aanzien van de uitvoering van 'het accoord van Wassenaar', dat ten grondslag lag aan de vorming van het in 1963 aangetreden Kabinet. In het bijzonder betrof het de overeengekomen belastingverlaging.

Het hoofdbestuur maakte zich zorgen of de overeenkomst wel zou worden nageleefd, vooral omdat bij niet-nakoming van deze in het VVD-programma voorkomende belofte een gevoelig ledenverlies zou zijn te verwachten[33]. Ook in Vrijheid en Democratie werd in vele artikelen op het nakomen van die belofte gewezen.

Zoals eerder is gesteld, werd de reeds in de vorige Kabinetsperiode ingezette strijd om de beheersing van de ether ook in die periode voortgezet. Reclame-televisie kwam uit zee (REM). Het ontijdige einde door overheidsingrijpen werd door velen binnen de VVD betreurd. Terzelfder tijd werden ook al uitspraken gedaan over de invoering van reclame op het tweede televisienet. De VVD bleef bij het eerder ingenomen standpunt. Een standpunt dat uiteindelijk zo van principiële aard zou blijken te zijn, dat op 26 februari 1965 een Kabinetscrisis ontstond, omdat 'het onmogelijk bleek een zodanige oplossing te vinden voor het toekomstige omroepbestel dat alle leden van dit Kabinet zich daarachter konden stellen[34]'.

Noch uit de notulen van de vergaderingen van het hoofdbestuur noch uit de besluitenlijst van het dagelijks bestuur blijkt, dat het vasthouden aan het VVD-standpunt ook enige discussie inzake het in te nemen standpunt heeft gegeven. Van der Pols had echter zijn bedenkingen, omdat het voor hem vaststond dat de zienswijze 'wie breekt, betaalt' ook thans zou gelden[35]. De komst van het nieuwe kabinet-Cals/Vondeling, dat na de crisis werd gevormd, bevestigde hem in die zienswijze. De VVD stond buitenspel. Het liberale beleid werd afgebroken. Was het vasthouden aan het VVD-standpunt wel die prijs waard geweest? Het was echter Geertsema die in een fundamentele redevoering sprak over 'het offerfeest der beginselen'[36]. Een duidelijk principieel geluid.

Maar in de nu aangebroken Kabinetsperiode kwam ook de geest uit de fles. Wat voor geest en welke fles? Onder andere kwam een woordenstrijd op gang over de herstructurering van het partijwezen in Nederland. Feitelijk was die woordenstrijd reeds ingezet met het optreden van Mr. L.M.L.Th. Cals (in zijn kwaliteit van Kamerlid) tijdens een bijeenkomst in 1964 van de 'St. Jacobskring' in de Rolzaal. Accent lag daarbij op de verstarring van het parlementaire leven die er zijns inziens zou bestaan. Hoewel in Vrijheid en Democratie[37] werd geconcludeerd dat 'er betrekkelijk weinig nieuws onder de zon' was, bleek het uiteindelijk een 'knuppel in het Binnenhof' te zijn. Maar niet alleen in het Binnenhof! Binnen de politieke partijen kwamen discussies op gang, of werden gevoelens van onvrede gekanaliseerd. Zo ook in de VVD.

De discussies binnen de VVD

Eerder werd melding gemaakt van het feit dat het nieuwe hoofdbestuur een

commissie had ingesteld, die zich zou bezighouden met het opstellen van een nieuw beginselprogram. Op 9 maart 1964 kwam de commissie reeds met een zestal hoofdpunten voor, zoals werd omschreven, de discussie-grondslag[38]. Deze punten werden behandeld door de jaarlijkse algemene vergadering op 18 april van dat jaar. Een en ander had tot gevolg dat mede op voorstel van Van der Pols Prof. Oud tot de commissie toetrad. Zijn inbreng zou van grote betekenis worden[39].

Bij monde van Van der Pols werd gesteld, dat 'aan herziening van het beginselprogram behoefte wordt gevoeld, al was het reeds omdat daarop externe oorzaken van invloed zijn'[40]. Na het kritische commentaar werd in de discussie die daarop volgde door één van de aanwezigen[41] gesteld: 'van oordeel te zijn, dat het ontwerp (van de discussiegrondslag) de kwaliteit van het program van 1948 niet kan evenaren. Het is wat leuterig en ademt de geest van de bourgeois satisfait'.

De partij wilde duidelijk wat anders, ook al hield Mr. H. van Riel de vergadering voor dat 'het nieuwe (ontwerp) van achtergronden van achtergronden' was. Naar zijn mening was de basis van het moderne liberalisme te vinden in het optreden van Basilius van Padua, 'die de wil van de onderdanen in het geding bracht als uitvloeisel van de zienswijze van Thomas van Aquino, dat de macht van de keizer mag worden aangetast, indien hij niet overeenkomstig de christelijke leer regeert'.

Of uit deze opstelling een verschil van inzicht bleek met de opvatting van Prof. Oud was echter nog maar de vraag. Wèl was duidelijk dat Oud voorstander was van een uitvoerig tot in details beschrijvend program, terwijl Van Riel heil zag in een korte verklaring, waarin alleen de zeer grote lijnen zouden worden getrokken. Er zijn aanwijzigingen dat Van der Pols geneigd was in deze de visie Van Riel te ondersteunen.

Echter, in de loop van de daarop volgende jaren werd de zienswijze van Oud geconcretiseerd. Nog in 1965 werd een concept voorgelegd aan de partij[42], dat op een buitengewone algemene vergadering van januari 1966 werd behandeld, na te zijn voorzien van een pré-advies door de partijraad. Voordat het zover was, had het hoofdbestuur zich zeer intens over de materie gebogen. Er werd onder andere gediscussieerd over de stellingname inzake de bronnen van het liberalisme. Vooral de passage in artikel 3 van het ontwerp 'De partij ziet de Nederlandse samenleving zoals deze zich heeft ontwikkeld na de losmaking der Verenigde Provinciën uit het Bourgondische staatsverband, bovenal gedragen door de uit christendom en humanisme voortgekomen Erasmiaanse geest, waarvan de grondlegger Onzer Vrijheid, Willem van Oranje, een onvermoeibaar vertolker is geweest' vormde een discussiestuk op zich.

De meningen waren verdeeld als het die 'geest' betrof. Maar Oud hield voet bij stuk en met hem de voorzitter, Van der Pols. Dus de passage werd

gehandhaafd, al vroeg één der leden van het hoofdbestuur zich af, of 'de gewone man weet wat het inhoudt'. Oud antwoordde: 'Daar zou nu juist dat dikke boek voor moeten dienen'. Die uitspraak sloeg op het feit dat Oud stelde dat een beginselprogram er niet was voor massaverspreiding, zo ja: dan diende een dik boek te worden geschreven met tekst en uitleg! Maar toch zou onder andere die passage geen genade vinden in de ogen van het partij-kader. Stemmen gingen op om de algemene vergadering maar uit te stellen. Een aantal kamercentrales kwam gezamenlijk met een eigen concept[44]. Maar Van der Pols nam het heft in handen om te voorkomen 'dat de partij een figuur slaat'[45]. Mede dankzij het optreden van Van der Pols sloeg de partij dus geen figuur, maar werd veeleer bereikt dat fundamentele discussies zowel binnen alsook 'buiten' de partij werden gevoerd. De buitengewone algemene vergadering van 22 januari 1966 besliste over de definitieve inhoud van het program, waarna in een bijeenkomst van de partijraad[46] tot een definitieve afronding werd gekomen.

Maar terzelfder tijd deden zich nog geheel andere discussies voor die én met de beginselen én met de praktische politiek te maken hadden. Het ging daarbij onder meer om het beeld - het imago - van de VVD. In maart 1965 werd een discussie gevoerd over die beeldvorming[47]. Eén der inleiders was Drs. J.P. Gruijters, gemeenteraadslid voor de VVD te Amsterdam. Naar zijn mening was er 'verschil tussen het beeld van de partij en de leuzen van een partij. Het eerste is belangrijker. Reden waarom dat beeld, en dat met positieve middelen, moet worden beïnvloed. Niet laten afhangen van hetgeen de tegenstander doet of zegt, maar zelf naar voren komen met positieve karakteristieken van de partij'. In het licht van wat volgde, een uitspraak om te onthouden! De partij was in beweging. Onderlinge tegenstellingen kwamen nog wat duidelijker aan de oppervlakte.

De kwestie-Gruijters

'In de liberale politiek speelt Amsterdam een belangrijke rol. De politieke strijd is daar ook nu nog feller dan buiten deze stad, al is dit na de Tweede Wereldoorlog wel afgezwakt'[48]. De Amsterdammer Vonhoff zal wellicht in 1965 niet hebben kunnen bevroeden dat hij weldra, wat het tweede gedeelte van boven geciteerde passage betreft, in het ongelijk zou worden gesteld. Amsterdam was altijd al een roerige stad. Daarop vormden de bewegingen binnen de liberale groeperingen in die stad geen uitzondering. Vaak werd een standpunt ingenomen dat afweek van dat van de algemene zienswijze. In de 'Indië-kwestie' wilden onder anderen de Amsterdamse VVD-ers de zienswijze van Stikker niet volgen[49]. 'Het roer moet om', was hun leuze. Stikker hield er tot aan zijn overlijden een trauma aan over.

In de jaren zestig had Amsterdam de ervaring van de Tweede Wereldoor-

log begrijpelijkerwijs nog niet verwerkt. En dus riep het voorgenomen huwelijk tussen de heer Claus von Amsberg en prinses Beatrix heftige emoties op. En dat in een stad, die èn als politiek èn als sociaal verschijnsel kort daarvoor kennis had gemaakt met de Provo-beweging. In het kader van deze beroeringen in successie weigerde Gruijters op 10 maart 1966 aanwezig te zijn op de huwelijksreceptie.

Vonhoff geeft in zijn hoofdstuk over Toxopeus een kroniek van de lopende gebeurtenissen in die kwestie en op de motieven die aan het uittreden van Gruijters ten grondslag liggen[50]. Zonder in herhaling te vervallen, lijkt het toch zinvol deze affaire binnen de partij van enige kanttekeningen te voorzien, maar dan vooral als het gaat om de zienswijze van Van der Pols in deze stormachtige kwestie die, zoals later blijkt, toch gevolgen voor de partij heeft.

De extra vergadering van het dagelijks bestuur waarover Vonhoff rept, vindt plaats op het algemeen secretariaat[51]. Wanneer precies is niet na te gaan. In geen der officiële stukken wordt van de datum van die bijeenkomst melding gemaakt[52]. De bijeenkomst moet hebben plaatsgevonden tussen 10 en 20 maart 1966. Voor die vergadering was Gruijters ontboden. Gruijters was al bij voorbaat woedend[53]. Zijn woede werd echter sterk aangewakkerd, doordat Van der Pols De Telegraaf voor zich op tafel had liggen. Dat werkte als de bekende 'rode lap op de stier'. Gruijters was niet van zijn standpunt af te brengen, omdat 'hij de partij wenste te verlaten'[54].

De leden van het dagelijks bestuur waren overigens unaniem, waar het ging om de veroordeling van Gruijters' houding ten aanzien van 'het huwelijk'. Hoewel Van Riel Gruijters' opstelling ten felste afwees, had hij waardering voor de persoon van Gruijters[55]. Bij Toxopeus lag dit duidelijk anders. Hij vond hem een wat wilde man met erg weinig nuancering in diens ideeën[56]. En Van der Pols? Hij deelde de mening van Toxopeus en van Van Riel. Gruijters' vertrek was naar zijn mening onontkoombaar. De vraag mag gesteld worden, of dat vertrek werkelijk onontkoombaar was. De emoties binnen de partij waren bijzonder groot. Getart door de gebeurtenissen rond 'het huwelijk' achtten zeer velen, in en buiten de VVD, het noodzakelijk de aanhankelijkheid ten opzichte van het Huis van Oranje op een ondubbelzinnige wijze te demonstreren. Het hoofd koel houden en op zakelijke gronden tot een besluit komen, valt dan niet mee.

'Il faut juger les écrits d'après leur date', zou Oud citeren[57]. Maar Oud droeg geen verantwoordelijkheid meer. Zou hij anders hebben gehandeld? Toen Oud in oktober van dat jaar door Gruijters was uitgedaagd voor een televisie-debat, wees hij deze uitdaging af. In een brief aan Gruijters stelde hij: 'In de algemene vergadering van de VVD, waarin het verkiezingsprogram 1963 werd vastgesteld, was door de afdeling Amsterdam een amendement aan de orde gesteld betreffende het niet-belasten van studiebeurzen. Dit

amendement werd door mij op volstrekt zakelijke gronden bestreden. U heeft zich toen veroorloofd mij toe te voegen dat mijn bestrijding "demagogie" was. Ik vertrouw dat U er begrip voor zal kunnen hebben dat ik met iemand, die mij aldus heeft bejegend, niet aan een televisie-gesprek wens deel te nemen'[58]. De conclusie mag zeker zijn, dat Oud niet bepaald vriendelijk gestemd was jegens Gruijters. Die houding deelde hij met menigeen. Toch viel er ook bezinning waar te nemen. Was het allemaal zo nodig geweest? En was het verstandig?

In Vrijheid en Democratie van 31 maart 1966 werd in het hoofdartikel gesteld dat het de VVD ten goede zou komen 'wanneer jongeren en ouderen, meer behoudenden en meer progressieven er van doordrongen zijn, dat zij elkaar in verdraagzaamheid verdragen moeten. Liberale geest vereist een ruim begrip voor het standpunt van de ander, ook in de eigen partij'[59].

Die bezorgdheid voor de gevolgen en de roep om verdraagzaamheid deelde zich geleidelijk aan ook mee aan individuele leden en groeperingen als LDC en JOVD. Binnen die groepen waren reeds discussies op gang gekomen over koers, partijstructuur en ideële uitgangspunten. Kortom, over alles dat in meerdere of in mindere mate met het liberalisme in het algemeen en met de VVD in het bijzonder te maken had. Die acties gaven weer grond tot reacties. De voorzitter van de JOVD[60] achtte het dan ook noodzakelijk om in het kader van de relatie VVD/JOVD op te merken, dat de letters JOVD niet stonden voor '*J*ongeren, *O*nder *V*erdenking'.

Inmiddels had het hoofdbestuur gesprekken aan te gaan met onder andere die JOVD. Van der Pols was het daar van harte mee eens, want hij maakte zich bezorgd over de ontwikkelingen binnen de partij. Die bezorgdheid werd nog eens gevoed door de felle reacties die ontstonden, nadat de JOVD met een nieuwe beginselverklaring was gekomen, waarin de passage voorkwam over de positie van het staatshoofd 'Daarbij behoeft geen voorkeur te bestaan voor een constitutionele monarchie of een republiek'[61].

Op het moment van verschijnen was in de nacht van 13 op 14 oktober 1966 het kabinet-Cals/Vondeling gevallen. De aandacht kon nu vooral gericht worden op de onontkoombare Tweede Kamerverkiezing. Een gemeenschappelijk doel bindt mensen. Zo ook de leden van de VVD, vooral als er positieve resultaten worden geboekt.

De verkiezingen van 1967

Bij de statenverkiezingen van 1966 bleef de VVD, op het nippertje, de derde partij van het land. Zou die positie ook in 1967 gehandhaafd blijven? Met zeer veel elan maakte de partij zich op om de grote slag te leveren. Zelden getroostten in zo'n korte tijd (de datum van de verkiezing was vervroegd: 15

februari) zo velen zich een krachtsinspanning van formaat. Symbool van de inspanning was Toxopeus, die als lijstaanvoerder zich op formidabele wijze inzette om het electoraat te mobiliseren[62]. In een grote redevoering te Rotterdam op 6 juni, tijdens de buitengewone algemene vergadering waarop het verkiezingsprogramma werd vastgesteld, richtte Toxopeus zich onder andere op het thema vernieuwing, maar dan vernieuwing van binnenuit. Daarbij duidelijk afstand nemend van D'66 en PvdA en ook van de confessionele partijen. Hij bevestigde nogmaals dat de VVD niet met de PvdA zou samenwerken, omdat 'op de gebieden waarom het nu gaat, en dat is stellig het sociaal-economische en financiële gebied, de opvattingen van liberalen en socialisten te zeer tegenover elkaar staan, dan dat daarop een compromis kan worden gebouwd'[63]. Zijn thema was: 'Mensen dienen en niet de Staat'. Daarmee accentueerde hij de onafhankelijke positie van de VVD, met als uitgangspunten: eigen kracht en eigen inbreng.

Welnu, de kracht en de inbreng waren groot. Onder leiding van Van der Pols werd de verkiezingscampagne met meer dan de gebruikelijke inventiviteit gevoerd. Vernieuwing, ook in die campagne, kwam onder meer tot uitdrukking in een planmatige opzet van een veelheid van activiteiten; nieuwe vormen deden hun intrede, zoals de presentatie van kandidaten door middel van de beeldschermen[64] en een nieuw ontworpen affiche[65]. Een affiche dat tot op de huidige dag door geen affiche van enige andere politieke partij werd overtroffen. Van verre zichtbaar in het landschap. Herkenbaar voor leden en kiezers; de VVD was alom aanwezig.

Toch werd de uitslag (een winst van één zetel) door menigeen als een teleurstelling ervaren, ook al stelde de oud-hoofdredacteur van Vrijheid en Democratie, A.W. Abspoel, dat de positie van de VVD ongeschokt was[66]. Maar tekenend was wèl, dat grote aandacht werd besteed aan het verschijnsel D'66 (zeven zetels). Was D'66 wel voldoende au sérieux genomen? De daarop volgende maanden werd de discussie die tijdelijk was verstomd, opnieuw gevoerd. Het LDC congresseerde, de JOVD kwam bijeen en op 10 en 11 maart hield de VVD haar jaarlijkse algemene vergadering. Op die vergadering werd medegedeeld, dat tot de instelling was overgegaan van de Commissie-Kiezer-Gekozene. Ook de instelling van die commissie moest mede de ongerustheid onder andere binnen de afdelingen wegnemen. De magistrale redevoering van Toxopeus tijdens die vergadering droeg ook bij tot apaisering. Hij stelde onder meer: 'Ons werk zal niet de maximale oogst aan vruchten dragen, indien wij geen wegen vinden om de resultaten van deze meningbotsingen te doen doorwerken in het optreden van partij naar fracties'[67].

De afgevaardigde van de afdeling Laren[68] bepleitte meer onderlinge tolerantie in de partij. De afgevaardigde van Gouda[69] wenste de herstructurering van de partij grondig te onderzoeken. Van der Pols verklaarde zich voorstander van deze denkbeelden. Hij was zich daarbij bewust van het feit dat de

kritiek daarmee niet zou verstommen en wellicht zich ook zou richten op veranderingen in de personele bezetting[70].

De Tweede Kamerfractie telde reeds een aantal nieuwe gezichten. Doordat de VVD ging deelnemen aan het nieuwe Kabinet[71], traden nog enige nieuwe gezichten toe ter vervanging van degenen die uit de fractie lid werden van het nieuwe Kabinet. Ook Vonhoff en Wiegel gingen deel uitmaken van de fractie. Als exponent van de JOVD werd de komst van laatstgenoemde met enig wantrouwen gade geslagen. Dat wantrouwen werd nog wat gevoed, toen hij in een interview stelde 'Ik hoop dat ik links in de VVD sta'. Maar dat hij toen reeds over aanhang binnen en buiten de partij beschikte, was tot uitdrukking gekomen in het feit dat bij de uitgebrachte voorkeurstemmen hij de achtste plaats bezette[73].

De daarop volgende maanden werd zeer veel tijd besteed aan herstructurering van de partij, plaatsbepaling van de VVD in het politieke spectrum en aan interne communicatie. De partij was zodanig in beweging, dat de uitspraak 'de VVD ligt in de hangmat van de werkelijkheid en gaat soms verliggen'[74] op die periode bepaald niet van toepassing was. Zelfs over het begrip 'liberaal' ontstonden heftige discussies, mede geactiveerd door het knappe en fundamentele artikel van Korthals Altes[75]. Van der Pols was het met de daarin getrokken lijnen van harte eens. Vooral waar gesteld werd, dat 'politieke samenwerking van politiek gelijkgezinden in nieuwe politieke organisaties, voor de werking van de democratie in ons land uiterst heilzaam zou zijn. De VVD hoopt met weloverwogen motieven te komen, los van persoonlijke ambities, en staat voor initiatieven buiten partijverband open'.

De verwarring der geesten

'Los van persoonlijke ambities'?

In 1968 werd Van der Pols herkozen als voorzitter voor een periode van drie jaar. Over zijn hernieuwde kandidaatstelling was binnen het hoofdbestuur reeds in april 1967[76] een discussie ontstaan, waarbij het vooral ging om de vraag of niet een meer politiek gerichte voorzitter was te wensen. Van der Pols stelde toen dat voorzitters van andere politieke partijen tevens Kamerlid waren. 'Wil men zulks dan moet men dat zeggen: *deze* taak kan ik niet vervullen'.

In oktober werd wederom over dit onderwerp gediscussieerd[77]. In december kwam als een schok de uitslag van een opinie-onderzoek, waarbij de VVD 20 zetels werd toegedacht, maar . . . D'66 24 zetels[78]. Dit ondanks een voortreffelijk verlopen ledenwerf-campagne 'een op een', waarbij tenminste 6000 nieuwe VVD-ers de gelederen kwamen versterken.

Vandaar dat het feest ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de partij als motto meekreeg 'Het feest der bezinning'. Het was inderdaad een

feest van bezinning. Oud en stikker hadden zich een decennium daarvoor verzoend. Stikker was vervolgens wederom tot de VVD toegetreden. Maar echt van harte was die verzoening niet. Tegenstellingen bleven. Van der Pols stelde in zijn introductie op de bijeenkomst 'Een terugblik is goed als wij, de afgelegde weg beziende, daaruit de lering kunnen trekken hoe de weg in de komende twintig jaar moet worden aangelegd'[79]. De viering leverde in elk geval genoeg materiaal om de weg te kunnen aanleggen.

Van Riel hield echter een redevoering die daarbij stof deed opwaaien. Noch Van der Pols noch Toxopeus had bij het doorlezen van de rede de indruk dat de toespraak een agressief karakter zou hebben. Toen zij dan ook de redevoering beluisterden, waren zij met stomheid geslagen[80]. De kritiek richtte zich vooral op de passages die handelden over de wijze waarop de publiciteitsmedia functioneerden. Van Riel werd in de vergadering van het hoofdbestuur fel geattaqueerd[81]. Van der Pols speelde ook in deze kwestie een apaiserende rol. Recht op een eigen mening had ook de voorzitter van de Eerste Kamerfractie!

Al met al werd het klimaat er voor Van der Pols niet beter op. Velen zagen hem toch als de rechterhand van Van Riel, met een te weinig uitgesproken eigen (politieke) mening. 'De toenemende verwarring der geesten', die Toxopeus in het politieke krachtenveld bespeurde[82], werd ook waargenomen binnen het kader van de VVD. Echter, niet over de politieke stellingname, wèl over het functioneren van de partij.

De functie van ondervoorzitter zou in 1969 vacant zijn. Haya van Someren-Downer verliet de Tweede Kamer op 6 september 1968; 14 september werd zij genoemd als mogelijke kandidaat voor het ondervoorzitterschap[83]. Maar er waren ook andere kandidaten. Werd het niet tijd voor een kandidaat over de zuidelijke regio's? Hoewel vele malen door Van der Pols op geheimhouding was aangedrongen, werd ook nu daaraan geen gevolg gegeven[84]. Daarmee verplaatste de discussie zich naar het niveau van de kamercentrales. En wederom was het overleg tussen een aantal kamercentrale-voorzitters van grote betekenis.

Werd het ook niet de hoogste tijd, dat tot meer mutaties in het dagelijks bestuur werd gekomen? Van der Pols begreep de signalen. De partij wenste een andere leiding[85].

Het einde

Op 26 oktober 1968 kondigde Van der Pols dan ook zijn vertrek aan in de vergadering van het dagelijks bestuur[86]. Het initiatief tot zijn vertrek lag bij anderen, maar – zoals hij het zelf stelde – 'Het enige belang dat mij voor ogen staat is het belang van de partij, en dat belang is alleen maar gediend met een zo groot mogelijke eenstemmigheid'[87]. Veel leden van het hoofdbe-

stuur betreurden in hoge mate die gang van zaken rond Van der Pols. Echter, Van der Pols zelf was minder aangeslagen, als hij maar met ere de voorzittershamer kon neerleggen. Nu, die eer werd hem gegund.

De 22e jaarlijkse algemene vergadering te Groningen nam op 29 maart 1969 van deze voorzitter afscheid. Hij werd benoemd tot erelid. Zijn opvolger Haya van Someren zei toen tot hem: 'U heeft – en dat als niet-beroepspoliticus – enorm veel werk voor de partij verricht. Werk dat wel heel anders is dan dat van een bedrijfsleider. U hebt deze functie zelf bepaald niet gezocht'[88].

In het jaarverslag van de VVD 1969 werden de belangrijkste veranderingen in de partij van de voorbije jaren (onder andere die in het bestuur[89]) als volgt benadrukt: 'Dit ging gepaard met en werd geaccentueerd door het feit, dat de op 29 maart in functie getreden nieuwe voorzitter van de partij mevrouw H. van Someren-Downer, in meerdere mate dan haar voorganger bij de actuele politiek betrokken is'.

Inderdaad, de partij wilde in 1963 een niet-politieke voorzitter. En zo werd Van der Pols voorzitter met juist een grote politieke belangstelling. De partij wilde in 1969 een meer politiek gerichte voorzitter en zo was het eerste besluit van de nieuwe voorzitter: een bezoek aan alle besturen van de kamercentrales te brengen om wensen en verlangens vooral op het terrein van het functioneren van de partijorganisatie te inventariseren[90]. Hadden die wensen werkelijk te maken met een nog beter functionerende partijorganisatie? De grote veranderingen hadden zich allang voltrokken. Van der Pols had er mede voor gezorgd dat de partij gereed was om de dynamische jaren zeventig tegemoet te treden. Jaren die de VVD in het centrum van de belangstelling zouden plaatsen.

Van der Pols vertrok, zoals hij gekomen was. 'Een mens behoort als een schaduw te komen en te gaan en het oordeel ligt slechts, indien de betrokkene iets van enig belang presteerde, bij zijn geschiedschrijving'. Deze woorden van de door hem bewonderde Mr. H. van Riel[91] heeft Van der Pols tot de zijne gemaakt.

Van der Pols was een voorzitter die de kunst verstond anderen de ruimte te geven om zo werkzaam te zijn tot nut van het algemeen, in het bijzonder van de partij. Voorzitter tussen de oude en de nieuwe tijd. Van der Pols heeft daarom een blijvende betekenis voor de VVD, vanwege zijn onbaatzuchtige leiding in de roerige jaren zestig.

Hij was er: dat was genoeg.

1. Notulen hb, 20 juli 1963; typeert hen als 'rebellen'.
2. Notulen hb, 20 juli 1963.
3. Notulen hb, 11 september 1963 en interviews.
4. *Vrijheid en Democratie*, 26 september 1963.
5. *Vrijheid en Democratie*, 26 september 1963.
6. *Vrijheid en Democratie*, 22 mei 1963.
7. 'Liberalen en Limburg', 1983 (hoofdstuk 'Gisteren') uitg. VVD-Limburg.
8. *Vrijheid en Democratie*, 25 april 1963.
9. 'Het Ziekenfondswezen in Nederland, ontwikkeling en Perspectieven', geschrift 10 van de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, 's-Gravenhage 1963; (pleidooi voor eigen bijdrage).
10. *Vrijheid en Democratie*, 21 februari 1963.
11. *Jaarverslag* VVD, 1959, p. 5.
12. H.J.L. Vonhoff, 'De Zindelijke Burgerheren', 1965.
13. Dr. A.P.M. Lucardie, Jaarboek 1986, *DNPP*, pp. 151 e.v.
14. *Liberaal Reveil*, 6e jaargang no. 1, 1962.
15. *Vrijheid en Democratie*, 28 februari, 7 maart 14 maart 1963.
16. Notulen hb, 27 oktober 1962.
17. 24 leden (oud); 29 leden (nieuw).
18. Notulen hb, 14 december 1963.
19. Notulen hb, 14 december 1963.
20. *Liberaal Bestek*, 1962 (De grote lijnen van het hedendaagse liberalisme).
21. Notulen hb, 23 mei 1964.
22. Jaarverslag VVD, 1964, p. 1.
23. Interview met één der betrokkenen.
24. Interview met één der toen aanwezigen.
25. Interview met één der betrokkenen.
26. Op 30 januari 1965 werd na langdurige discussie besloten tot de aanduiding van secretarissen voor de organisatie (conform voorstel van de reorganisatiecommissie).
27. Notulen hb, 7 november 1964.
28. *Vrijheid en Democratie*, 23 april 1964, p. 3.
29. 'Notities van een insider', *Vrijheid en Democratie*, 30 januari 1964.
30. Notulen hb, 15 februari 1964.
31. *Vrijheid en Democratie*, 6 februari 1964, p. 1.
32. Mr. J. van Someren op congres te Amsterdam.
33. Notulen hb, 11 april 1964.
34. Jaarverslag VVD, 1965, p. 1.
35. Interview met één der betrokkenen en brief aan Mr. F. Korthals Altes,

mei 1981 (bij diens afscheid).
36. 'De Formatie-Cals of het Offerfeest der Beginselen', redevoering op de 18e jaarlijkse algemene vergadering, 19 april 1965.
37. *Vrijheid en Democratie*, 19 maart 1964, p. 1.
38. *Vrijheid en Democratie*, 19 maart 1964, p. 7.
39. Oud had op die 18e april 1964 in een redevoering zijn zienswijze gegeven op de discussiegrondslag, *Vrijheid en Democratie* 30 april 1964, p. 5.
40. *Vrijheid en Democratie*, 30 april 1964, p. 7.
41. Drs. Y.P.W. van der Werff.
42. *Vrijheid en Democratie*, 14 oktober 1965.
43. Notulen hb, 9 oktober 1965.
44. De kamercentrales Den Haag, Rotterdam, Amsterdam, Utrecht en Leiden.
45. Notulen hb, 8 januari 1966.
46. 25 juni 1966, Jaarverslag VVD over 1966; 8 juli volgde publicatie van de definitieve tekst in: *Vrijheid en Democratie*.
47. Georganiseerd door de kamercentrale Utrecht, verslag in: *Vrijheid en Democratie*, 25 maart 1965, p. 3.
48. H.J.L. Vonhoff, 'De Zindelijke Burgerheren', 1965.
49. De jaren '49/'50.
50. H.J.L. Vonhoff, 'Toxopeus', hoofdstuk ... *Jubileumboek VVD*, 's-Gravenhage 1988.
51. Toen nog Koninginnegracht 61 te Den Haag.
52. Noch in besluitenlijsten, noch in notulen hb, noch in het Jaarverslag over 1966, noch in Vrijheid en Democratie wordt er mededeling over gedaan.
53. Interview met één der betrokkenen.
54. Interview met één der betrokkenen. Overigens geeft Gruijters zelf een andere lezing van zijn gemoedsgesteldheid in: *W. Jungman, Harm van Riel*, 1981, p. 86.
55. W. Jungman, 'Harm van Riel', 1981, pp. 86 e.v.
56. Interview met één der betrokkenen.
57. H.J.L. Vonhoff, 'De Zindelijke Burgerheren', voorwoord, 1965.
58. *Vrijheid en Democratie*, 7 oktober 1966, p. 11.
59. Mr. L. Meijer, voorzitter van de redactiecommissie.
60. H. Wiegel, *Vrijheid en Democratie*, 22 juli 1966, p. 9.
61. *Vrijheid en Democratie*, 14 oktober 1966, p. 3.
62. *Vrijheid en Democratie*, 17 maart 1967, p. 4.
63. *Vrijheid en Democratie*, 13 februari 1967, p. 7.
64. Onder leiding van Lex Braamhorst.
65. Het affiche (met de zgn. chocoladeletters) werd voor de eerste maal gebruikt in Vrijheid en Democratie van 3 februari 1967.

66. *Vrijheid en Democratie*, 24 februari 1967, pp. 3 e.v.
67. *Vrijheid en Democratie*, 17 maart 1967, p. 7.
68. H. Wiegel.
69. Drs. F.A. Hoogendijk.
70. Interview met één der betrokkenen.
71. Kabinet-De Jong, 1967-1971.
72. *Vrijheid en Democratie*, 24 maart 1967, p. 7.
73. Na Haya van Someren, Zegering Hadders, Witteveen, Geertsema, Van Dijk, Berkhouwer en Joekes; en voor Vonhoff (no. 9).
74. Mr. H.C.G.L. Polak in 1985.
75. *Vrijheid en Democratie*, 18 augustus, p. 1. 'Katholieke Vuur Proef'.
76. Notulen hb, 8 april 1967.
77. Notulen hb, 21 oktober 1967.
78. *Vrijheid en Democratie*, 1 december 1967.
79. *Vrijheid en Democratie*, 19 juni 1968, p. 1.
80. Interview met één der betrokkenen.
81. Notulen hb, 17 februari 1968.
82. Redevoering jaarlijkse algemene vergadering 1968 te Maastricht.
83. Notulen hb, 14 september 1968.
84. Notulen hb, 18 oktober 1968.
85. Notulen hb, 15 november 1968.
86. Besluitenlijst db, 26 oktober 1968.
87. Notulen hb, 15 november 1968, p. 4.
88. *Vrijheid en Democratie*, 4 april 1969, p. 7.
89. Ook ondervoorzitter en penningmeester werden vervangen.
90. *Vrijheid en Democratie*, 4 april 1969, p. 7.
91. Mr. H. van Riel, afscheid Eerste Kamer, brief van 3 juni 1976.

W.J. GEERTSEMA
Een liberaal denker

T. Thalhammer

Inleiding

Een karakterisering van Geertsema met één zin leidt tot het volgende. Een liberaal denker, die ook handelt; veel oog voor de waarde van de individuele mens, waarbij hij de vrijheid die hij zich neemt bij de inrichting van zijn eigen leven ook gunt aan anderen, die zwakker dan hijzelf in de maatschappij staan; een met de in zijn leven genomen beslissingen tevreden mens. Wezenlijk gevolg van zijn handelen is voor vele andere liberalen tot de dag van vandaag - anderen, die minder prominent en veelal beduchter van aard zijn - dat zij de mogelijkheid kregen in de VVD, de JOVD en daarbuiten meer voor hun eigen mening uit te durven komen. Geertsema had het immers óók gezegd.

Verantwoording

Karakterisering van het rijke, zeer druk bezette leven van Geertsema eist eigenlijk een boek. Daarvoor ben ik niet gevraagd. Gelukkig! Dat zou overigens ook niet kunnen. Welke kwalificaties zou ik - als natuurkundige, die zijn vak ingeruild heeft voor beleidsmatig werk in het sociale traject van een grote onderneming - daar immers voor hebben? In de door mij te vullen in dit boekwerk beschikbare pagina's dus zelfs geen poging tot een volledig beeld. Wel enkele, laten wij het noemen, capita selecta. Zeer subjectief gekozen. Mijn persoonlijke inhoudsgeving wordt daarin bepaald door mijn over vele jaren zich uitstrekkende, op zich vrij incidentele, contacten met Geertsema. Uitvoering wordt daaraan gegeven door aandacht te schenken aan zijn ideeën op een aantal deelterreinen.

Ik heb ervoor gekozen om aandacht te besteden aan de volgende onderwerpen: de relatie overheid-burger, minderheidsgroepen, energiebeleid en de politieke positionering van de VVD.

Geertsema kwam voor mij echt tot leven, toen ik als pas benoemd hoofdbestuurslid van de VVD in mijn eerste hoofdbestuursvergadering het 'adviserende' lid Geertsema een intense discussie aan hoorde gaan met mijn medehoofdbestuursleden. Hij vond het echt belangrijk – overigens onder volstrekte handhaving van de uiteindelijke eigen verantwoordelijkheden – als voorzitter van de Tweede Kamerfractie de discussie met de representanten van de partij voortdurend in stand te houden. Dankzij mijn langdurige hoofdbestuurslidmaatschap heb ik enkele opvolgers ook in de rol van discussiepartner voor het hoofdbestuur zien optreden. Met vergelijkingen maken is het altijd oppassen. Toch durf ik te stellen dat de openheid waarmee Geertsema de discussie inging, later veelal minder aanwezig was. Alhoewel dat zeker ook te maken heeft met – zwaarwegende – vraagstellingen rond het functioneren van het hoofdbestuur (waarvoor het hier zeker niet de plaats is) geldt daarnaast – ik denk zelfs daarboven uitkomend – dat zulks met de mentaliteit van de fractievoorzitter te maken heeft.

Geertsema heeft notoir behoefte aan discussie. Met het hoofdbestuur van een liberale partij, maar ook met alle anderen; ook met niet-liberaal denkenden en – ja werkelijk – met individuele toevallige passanten. Zijn oordeel vormt hij overigens wel zelf. Deze behoefte betekent geenszins het met alle winden meewaaien. Het betekent de fundamentele behoefte om zich te oriënteren.

Wat hij zelf doet, past binnen de grondslag voor de relatie tussen overheid en burger, zoals hij wenst dat die bestaat. De individuele burger moet zijn eigen leven zo veel mogelijk kunnen inrichten, zonder ingrepen daarop van een moraliserende overheid. Dat uit zich onder meer op het terrein van abortus en euthanasie. Het is onacceptabel hoe de 'in het CDA politiek verenigde' christenen hun eigen normen op deze gebieden door middel van wetgeving aan alle burgers dwingend willen opleggen.

Dat wil overigens bepaald niet zeggen, dat de overheid veroordeeld zou zijn tot een klassiek-liberale nachtwakersrol. Integendeel! Op bepaalde materiële terreinen, waarbij ruimtelijke ordening, milieubeheer, energievoorziening en defensie eruit springen, dient de overheid een zeer actieve rol te vervullen. Deze taak ligt er voor de overheid, omdat de optelsom van het handelen van de individuele organisaties en burgers nu eenmaal niet tot een optimale situatie in ons kleine, dichtbevolkte land kan leiden. Op deze terreinen moet de burger dan wel grote inspraakmogelijkheden hebben. De inspraak van de gemeenteraad bij burgemeestersbenoemingen is een goed voorbeeld van door hem in zijn periode van minister van Binnenlandse Zaken daartoe geïnitieerd beleid.

Verder moeten planprocedures genoemd worden. Behalve de nu in de

wetgeving als standaard neergelegde voorschriften, die Geertsema erg belangrijk vindt, meent hij dat referenda op lokaal niveau incidenteel een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan de uiteindelijke besluitvorming van de daartoe wettelijk bevoegde overheidsorganen. Voor referenda op nationaal niveau ziet hij overigens geen ruimte. Dergelijke referenda zouden de eigen verantwoordelijkheden van de Tweede Kamer duidelijk ondergraven en zij zijn, in zijn optiek, feitelijk overbodig, omdat de wetgeving voor die onderwerpen waarvoor directe inspraak expliciet gewenst is, reeds in goede procedures voorziet.

Geen wonder, dat de ombudsman een sterk pleitbezorger in Geertsema aantreft en dat vergaande openbaarheid van ambtelijke stukken door hem wordt voorgestaan. Openbaarheid van bestuur leidt tot kwaliteitsverbetering. Helaas is de mentaliteit van de bestuurder én de ambtenaar nog niet altijd sterk op openheid gericht.

Bijna overbodig te signaleren, dat waar de op zijn wijze ingerichte democratie de burger maximaal het recht geeft zich met het bestuur te bemoeien en waar dit bestuur zo min mogelijk in zijn privé-leven ingrijpt, deze democratie nadrukkelijk het recht heeft zichzelf te verdedigen. Tegen externe bedreigingen moet daartoe een militair apparaat in bondgenootschappelijk verband in stand gehouden worden. Verder moet terrorisme met kracht bestreden worden. De terrorist plaatst zichzelf buiten de rechtsorde en dient navenant tegemoet getreden te worden.

Minderheidsgroepen

Het grote respect dat de burger behoort te hebben voor de inrichting van het eigen leven van zijn medeburger wordt vele minderheidsgroepen maar zeer beperkt gegund. Alhoewel de daarmee samenhangende discriminatie van al dergelijke groepen door de rechtgeaarde liberaal betreurd wordt, is het voor de eenling niet mogelijk zich tegen dit type onrecht jegens al die groepen in te zetten. Geertsema heeft zich op onnavolgbare wijze ingezet voor één belangrijke groep; belangrijk in aantal en belangrijk omdat de discriminatie veelal zeer, zeer krachtig was en, zij het gelukkig in mindere mate, nog steeds is. Vanaf zijn intree-rede als voorzitter van de Tweede Kamerfractie in 1964 heeft hij het voor de homofiele medeburger opgenomen. Toentertijd betekende dat - zeker ook in liberale kring - het doorbreken van een taboe. Er is ook nu nog aandacht nodig voor de positie van de homofiel. Zeer recent is het gevaar van stigmatisering door de aids-discussie ontstaan. Uitspraken van representanten van bepaalde godsdiensten vertonen juist in de laatste tijd weer voor deze groep bedreigende kenmerken. Op sociaal-economisch terrein valt er ook bepaald het een en ander nog te wensen, bijvoorbeeld op pensioengebied.

Artikel 1 van de grondwet, dat de basis van de non-discriminatie in Nederland vastlegt, is daadwerkelijk richtinggevend voor zijn denken en handelen. Dat leidt er onder meer toe, dat het voor hem duidelijk is, dat een christelijke school een homofiel niet mag weigeren als docent, door een beroep te doen op de vrijheid van inrichting van het onderwijs op grond van art. 23 van de grondwet. Dat laat onverlet, dat een schoolbestuur wèl de uitgangspunten van het door de docent te doceren onderwijs voor mag schrijven. Een principiële houding, zoals wij die van Geertsema gewend zijn, die zowel voor het schoolbestuur als voor de homofiele docent zo zijn moeilijkheden in zich bergt.

Uiteraard heeft deze keuze niet betekend, dat er bij Geertsema geen belangstelling voor andere minderheden zou bestaan. Zo meent hij, dat buitenlandse werknemers en hun gezinnen - binnen wat krachtens de essentie van de Nederlandse rechtsorde mogelijk is - niet belemmerd moeten worden bij de instandhouding van die culturele elementen, die zij wensen te handhaven. Zonodig moet daar de wet- en regelgeving van lagere overheden voor aangepast worden.

Het energiebeleid

Dat de jurist en bestuurder Geertsema zich tot een belangrijke autoriteit op energiegebied heeft kunnen en willen ontwikkelen, heeft iets verrassends. Enerzijds komt dit door zijn besef van het vitale belang van een ongestoorde voorziening van relatief goedkope energie. Anderzijds is het te danken aan de met zijn functie van Commissaris van de Koningin samenhangende nevenfuncties. Hij is voor zichzelf tot de overtuiging gekomen, dat het gebruik van kernenergie in Nederland onvermijdelijk is en dat dit een acceptabel risico met zich brengt. Dat laatste uiteraard als de juiste voorschriften opgesteld en nageleefd worden. Voor die lijn heeft hij zich krachtig ingezet.

Hij hoort tot degenen die menen, dat het ongeluk bij Harrisburg in de USA ons geleerd heeft, dat de gebruikte techniek de veiligheid daadwerkelijk waarborgt. Ondanks dat er erg veel misliep, is er geen werkelijk ernstig gevolg voor de bevolking ontstaan. Het feit dat er ook gebleken was dat bepaalde feitelijke, in de kerncentrale wel opgetreden gebeurtenissen niet in de berekeningen voor het ongeluksrisico meegenomen waren - wat ook weer kan gelden voor nieuwe berekeningen - vindt hij niet werkelijk bedreigend. Dat de kerncentrales in Tsjernobyl tot een ramp konden leiden, komt doordat in de USSR, anders dan in het Westen, onvoldoende veiligheidsvoorzieningen getroffen zijn.

Zijn uitspraak als voorzitter van de overheidscommissie die de opslag van radio-actief afval bestudeerd heeft, dat deze opslag minder onveilig is dan de

opslag van griesmeel en dat hij desnoods zijn eigen tuin voor dat afval beschikbaar houdt, trok allerwegen aandacht. Deze uitspraak kenmerkt hem ook zelf; eenmaal overtuigd van iets, zal hij dat met veel klem en soms met kleurrijk taalgebruik naar voren brengen.

Een andere uitspraak op dit beleidsterrein, namelijk dat het naar binnen halen van de koeien (ten tijde van de ramp bij Tsjernobyl) kwam, omdat Lubbers zijn karwei moest afmaken, ligt daar volledig mee in lijn. Voor degenen met een wat korter geheugen zij ter toelichting opgemerkt, dat de Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen vrij kort ná deze ramp vielen.

De positionering van de VVD

Er bestaan in Nederland drie politieke blokken, het socialistische, het christelijke en het liberale. Teneinde door de decennia heen een democratisch goede afspiegeling van de wil van de burgers in de daden van de overheid te krijgen, is het gewenst dat elk van de drie een redelijke periode aan de regering deelneemt. Daarom is het ongewenst als twee van de drie niet tot samenwerking kunnen komen. Immers, dat leidt onherroepelijk tot een forse overtrekking van de machtspositie van het derde blok, dat dan noodzakelijkerwijs altijd bij het landsbestuur betrokken is. Daarenboven blijkt in het buitenland, dat de drie blokken in de loop der tijden heel wel wisselend tot coalitievorming hebben kunnen komen.

Daarom doet Geertsema voortdurend zijn best de samenwerkingsmogelijkheid tussen PvdA en VVD open te houden. Het zit hem daarbij niet mee. Het begon bij de VVD, toen Oud in 1959 een veto over de samenwerking met de PvdA uitsprak. Daarna was het Van Riel, die liever een brede anti-socialistisch getinte partij zag, dan een kleinere meer principieel liberale partij, die via duidelijke compromissen tot samenwerking met de PvdA zou kunnen komen. Later vond Wiegel – kort samengevat – dat samenwerking met het christelijke blok zodanig voor de hand lag, dat echte discussie over dit onderwerp niet nodig was. Nu heeft Voorhoeve recent zijn medefractieleden zelfs min of meer verboden, daarover in het openbaar te spreken, waarbij de fractie zich kennelijk heeft aangesloten.

Maar ook binnen de PvdA waren er dominante krachten, die een antiliberalisme noodzakelijk achtten om de eigen achterban zo groot mogelijk te krijgen. De PvdA handhaafde de uitsluiting van de VVD nog vrij lang, nadat deze laatste het veto al duidelijk opgeheven had. Bij de PvdA vindt de laatste tijd echter een kentering plaats. De omvang en de betekenis daarvan zal slechts de toekomst kunnen leren. Duidelijk is in elk geval, dat de reactie binnen de VVD op het gebeuren in de PvdA van grote betekenis kan zijn voor het daadwerkelijk uitpakken van deze toekomstige ontwikkelingen. Doortrekken van de standaard VVD-lijn kan slechts betekenen, dat deze partij zich-

zelf in de praktijk positioneert tot óf bij het CDA in de regering aan te haken, óf in de oppositie te verkeren.

Het Des Indes-beraad, een gespreksgroep van vooraanstaande leden van de PvdA, VVD en D66, waarvoor de JOVD jaren geleden het initiatief genomen heeft, heeft vele politieke stormen doorstaan. De wil om met elkaar 'on speaking terms' te blijven, heeft het eigenlijk nog verrassend gemakkelijk gewonnen van de dieptepunten in de actuele politiek. Geertsema heeft als informeel voorzitter van deze bijeenkomsten een belangrijke bijdrage geleverd aan het elkaar - ondanks de verschillen - toch trachten te begrijpen. Zo zijn onnodige irritaties vermeden.

Er wordt in het beraad echter ook over de meer fundamentele aanpak van diverse maatschappelijke ontwikkelingen diepgaand met elkaar gesproken. Wie, zoals ikzelf (als lid van het dagelijks bestuur van de VVD daartoe afgevaardigd), het genoegen heeft gesmaakt een tijd dit beraad bijgewoond te hebben, heeft ervaren dat Geertsema door zijn gezag en zijn niet-polariserende aanpak de aangewezen trekker voor dergelijke bijeenkomsten is. Overigens betekent dat bepaald niet, dat hij niet op gezette tijden duidelijk voor zijn liberale grondhouding zou uitkomen. Hij kan dat doen, zonder dat de anderen hem moeilijk als voorzitter kunnen blijven accepteren. Dat komt, omdat hij ervan overtuigd is, en dat ook uitstraalt, dat het vanuit programmatische overwegingen mogelijk moet zijn om tot een samenwerkingsrelatie te komen. Hij wil, uiteraard samen met anderen, de weg daarheen zoeken. Daarbij blijft overeind staan, dat bepaalde liberale en bepaalde socialistische uitgangspunten verschillend zijn.

Het gaat er in het Des Indes-beraad dan ook nadrukkelijk niet om tot compromissen ten aanzien van de beginselen te komen. Het gaat over de mogelijkheden om de weg te vinden naar het eerder vanuit democratisch standpunt gewenste betere evenwicht tussen de drie politieke hoofdstromingen. Daarom wordt er pragmatisch over politieke stellingnames gedebatteerd. Voorwaarde voor een effectief overbruggen van wat vanuit pragmatiek best mogelijk is, is een daartoe positieve mentaliteit, zowel binnen de PvdA als de VVD. Aan deze mentaliteitsontwikkeling kan veel bijgedragen worden door de samenwerking van socialisten en liberalen op provinciaal en gemeentelijk niveau.

Slotbespiegelingen

Zoals bij veel vooraanstaande personen, is er ook bij Geertsema sprake van een 'complexe' persoonlijkheid. De wens om te denken over het 'waarom' van iets is pregnant bij hem aanwezig. Frappant is wel, dat de twijfel van de wijsgeer hem kennelijk zelden plaagt. Eenmaal een conclusie getrokken, vergt het erg veel daar nuanceringen in aan te brengen. In de politiek bete-

kent deze wens tot doordenken van het 'waarom' een zeer grote betrokkenheid bij de vaststelling van het beginselprogramma van de VVD en de periodieke actualisering daarvan. Verder getuigen talloze voordrachten en artikelen van deze wens. Aan het blad Liberaal Reveil geeft hij al jarenlang leiding als voorzitter van het bestuur. Dit blad met zijn doelstelling van het bieden van een liberaal discussieforum op hoog niveau, kan zich geen betere voorzitter wensen.

Bij alle waardering voor Geertsema's fundamentele bespiegelingen moet overigens opgemerkt worden, dat de theorievorming veelal het spraakmakende VVD-lid bij zijn of haar alledaagse politieke optreden zeer weinig beïnvloedt. Een zekere steriliteit krijgt deze theorievorming daardoor soms wel; dat ligt echter meer aan het pragmatische, niet-ideologische gedrag van alledag van vele VVD-ers dan aan die theorievorming zelf.

Daarnaast is hij toch een doener, die met een niet aflatende energie geweldig veel dingen opgepakt heeft. Vanuit de wijsheid, die het voortschrijden der jaren met zich brengt, heeft hij besloten het vanaf, zeg 1987, wat rustiger aan te gaan doen. Geen voortzetting van zijn Eerste Kamerlidmaatschap bijvoorbeeld.

Aimabel is hij; het kan in een schets als deze niet ongeschreven blijven: 'een Heer'. De één zal dit positiever waarderen dan de ander. Binnen het liberalisme past het; sommige personen van andere snit ervaren het soms als niet van hun wereld. Daardoor kan er een niet werkelijk bestaande afstand ontstaan, die zeker soms ook bevorderd wordt door het zeer specifieke stemgeluid.

Geertsema zelf zoekt het contact, zoals eerder opgemerkt. Hij zal de ander nooit kleineren; hij zal zelfs heel veel moeite doen om te vermijden dat een ander zich gekwetst kan voelen. Deze eigenschappen waren in vroeger jaren zeker al aanwezig; thans hebben zij mogelijk verder aan kracht gewonnen. Mogelijk, dat het vanuit die karaktertrek te verklaren is, dat hij in de periode dat de VPRO met zijn vrijmoedige programma's begon, daar meer kritiek dan waardering over uitte. Dat ondanks het feit, dat het individualistische en roldoorbrekende van die programma's toch ook door hem gewaardeerd hadden kunnen worden.

Hij heeft veel te vertellen, dat het beluisteren waard is. Zijn deelname in juli 1986 aan een vijf uur durend radio-interview van de VPRO bewees dat weer eens. Het is ongetwijfeld deze gave, die ertoe geleid heeft dat Geertsema zo ontzettend vaak als spreker of als geïnterviewde gevraagd is. Ook in de tijd, dat hij geen 'Haagse' topfunctie vervulde.

De wens tot respect van de eigen levenssfeer leidt ertoe, dat Geertsema's echtgenote geen onderwerp van deze schets is. Duidelijk is dat hun weder-

zijdse beïnvloeding en lotsverbondenheid groot is; dat zij samen het leven beleven in combinatie met het zelf inrichten van het eigen leven.

De auteur hoopt dat de lezer Geertsema herkent en ook nog verheugd kan zijn over een hem minder bekende aangedragen bouwsteen. Bovenal hoopt hij, dat deze schets te zamen met de andere artikelen in dit herdenkingsboek, leidt tot een interessant beeld van het liberalisme in Nederland van na 1945.

HAYA VAN SOMEREN
De geïnspireerde liberale aanvoerster

F. Korthals Altes

De naam van Haya van Someren is onverbrekelijk verbonden met de periode van groei en bloei van het Nederlandse liberalisme sedert het eind van de jaren vijftig. Als lid van de Tweede Kamer, als voorzitter van de VVD en als voorzitter tenslotte van de VVD-fractie in de Eerste Kamer heeft zij tot haar overlijden een zeer vooraanstaande rol gespeeld, zowel bij de verbreding van het liberalisme als politieke stroming als bij de verbreding van het electoraat waarop de VVD ging steunen. Zonder het aandeel van Toxopeus, Wiegel en anderen in de bloei die het politieke liberalisme in de jaren zestig en zeventig kenmerkte, ook maar enigszins te onderschatten, kan worden vastgesteld dat het optreden van Haya van Someren op essentiële ogenblikken van beslissende betekenis is geweest voor de voorspoedige ontwikkeling van de VVD als liberale volkspartij. Bijvoorbeeld bij het weer ophalen van de neergaande lijn voor de verkiezingen van 1963, maar vooral bij het inspireren van het partijkader dat die de grote electorale winsten sedert 1973 in het partijverband kon opnemen. Zij liet zich daarbij leiden door een geïnspireerd idealisme, dat zij met aangeboren charisma op anderen overbracht. Haar geïnspireerd idealisme ging gepaard met een pragmatische aanpak en een zeer gedisciplineerde en zorgvuldige voorbereiding van door haar te leiden vergaderingen en te vervullen spreekbeurten. Daarbij had zij een fijne neus voor het trekken van publiciteit - het onontbeerlijke communicatiemiddel van de politicus met de kiezers - waaraan haar verbondenheid met en kennis van de journalistiek zeker zal hebben bijgedragen. Haar intens beleden liberale overtuiging wortelde ongetwijfeld in haar vrijheidsdrang - gebed in zelfdiscipline - die tevens voedingsbodem zal zijn geweest van de liefde voor het vrije woord in geschreven pers en omroepmedia.

Haya Victoria Downer[1] werd op 5 juli 1926 te Amsterdam geboren en bezocht van 1938 tot 1946 het Barlaeus-Gymnasium, waar zij achtereenvolgens de B- en de A-opleiding voltooide. Uit die tijd zijn van haar bekend haar voorliefde voor het vak Nederlands en haar toneeltalent, die zich kon uiten in de door de leerlingenvereniging Suum Cuique (Ieder het zijne) ten tonele gebrachte drama's, zoals Euripides' Bacchanten in 1943 en in 1946 de Heks

van Haarlem van Frederik van Eeden. Bij het lustrum in 1947 excelleerde zij als oud-leerling in de titelrol in Medea van Euripides, opgevoerd in de Stadsschouwburg.

Na het gymnasium studeerde zij enige tijd geschiedenis en wijsbegeerte aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, thans Universiteit van Amsterdam genaamd. Haar hart trok echter spoedig naar de journalistiek. In 1953 werd zij verbonden aan het dagblad De Telegraaf. Zij wijdde zich aanvankelijk aan kunst en cultuur, waarbij vooral ballet, in ons land toen nog een jonge kunstuiting die heden ten dage op topniveau ligt. Enkele jaren later werd zij politiek verslaggeefster. Zij schreef portretten van politieke voormannen, waarbij zij hun persoonlijkheid vaak raak wist te typeren. Zij was parlementair redacteur toen zij op 20 maart 1959 haar intrede deed in de Tweede Kamer, intussen voor haar bekend terrein. Zij verliet toen de journalistiek, maar deze bleef altijd haar liefde houden. Met groot enthousiasme kon zij vertellen over de spanning van het vak, wanneer het allerlaatste nieuws op het allerlaatste moment 'aan het steen' nog persklaar werd gemaakt. Of over haar leerschool bij hoofdredacteur Stokvis. Later zou haar journalistieke kennis de partij te stade komen bij de hervorming van het partijorgaan Vrijheid en Democratie - in Amsterdam, haar geboortestad verschijnend onder de naam De Vrije Amsterdammer - van een veertiendaags blad in weekendformaat in een magazine. Het sierde haar dat zij haar Telegraaf-verleden nimmer verloochende, ook niet in een tijd dat een deel van de spraakmakende gemeente binnen de VVD de neus ophaalde bij het horen van de naam van deze krant.

In de jaren direct na de oorlog ontwikkelde zij ook haar politieke belangstelling. Zij was aanwezig in Bellevue te Amsterdam op 24 januari 1948, toen daar de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie ontstond door het samengaan van de in 1946 opgerichte Partij van de Vrijheid, geleid door Mr. D.U. Stikker, met de groep-Oud, een aantal voormalige vrijzinnig-democraten, deels uitgetreden uit de Partij van de Arbeid, deels partijloos geworden toen de Vrijzinnig-Democratische Bond in 1946 in de Partij van de Arbeid opging, maar zij hun partij daarin niet konden volgen[2].

De positie van de liberalen van de signatuur van Haya van Someren, haar echtgenoot Jan van Someren, Henk Vonhoff en anderen in de afdeling Amsterdam, was een bijzondere. De meest actieve liberalen in Amsterdam waren nauw verwant met dat deel van bedrijfsleven en scheepvaart, dat economisch sterk verbonden was met Nederlands-Indië. Het dekolonisatieproces dat in de naoorlogse jaren intrad, vond zijn sterkste bestrijders in Amsterdam en in de Amsterdamse VVD, en vond - paradoxaal genoeg - minder, te weten, geen enkel gehoor bij de uit het Amsterdamse bedrijfsleven afkomstige liberale minister van Buitenlandse Zaken, Stikker,

dan bij de meerderheid van de partij, door Oud geleid in de dubbele hoedanigheid van voorzitter van de partij en voorzitter van de Tweede Kamerfractie[3]. De afdeling Amsterdam was een buitenbeentje in de partij, waarbij de eigen lijn werd geaccentueerd door het feit dat deze afdeling haar organisatorische onafhankelijkheid kracht bijzette door zelfstandig vereniging met rechtspersoonlijkheid te zijn, terwijl de partij nog vereniging zonder rechtspersoonlijkheid was. Buitenbeentje ook, omdat enige starheid de leiding van de afdeling niet kon worden ontzegd. Het leidde ook tot een klimaat, waarin het voor mensen als Haya van Someren, haar echtgenoot en anderen, waaronder Henk Vonhoff, niet eenvoudig was werkelijk stem in het kapittel te krijgen, hoewel hun activiteiten, in het bijzonder voor verkiezingscampagnes, tomeloos waren en zeker erkenning verdienden. Niet eenvoudig betekende voor Haya van Someren echter niet onmogelijk. Zij maakte in die jaren deel uit van de bestuursraad van de afdeling Amsterdam.

Van Haya van Someren wordt in den lande pas bij de kandidaatstelling voor de Kamerverkiezingen van 12 maart 1959 vernomen. Het is de groep 'angry young men' in Amsterdam gelukt Haya ter gelegenheid van de kandidaatstelling zodanig te pousseren, dat zij op een plaats op de lijst komt die verkiesbaar blijkt te zijn. De VVD is dan al sedert 1952 onafgebroken oppositiepartij. Trouwens, ook in de jaren daarvoor, met Stikker als minister van Buitenlandse Zaken, was de invloed van de VVD op het regeringsbeleid niet van dien aard dat de liberalen zich met dat beleid vereenzelvigden.

In 1958 begint de kentering. Zeer gunstige uitslagen bij de Staten- en raadsverkiezingen geven de liberale burger weer moed. Op 11 december 1958 barst de bom, als een onaanvaardbaar verklaard amendement betreffende de werkingsduur van een wetsontwerp tot verlenging van de tijdelijke verhoging van enige directe belastingen wordt aangenomen. Er was reeds enige tijd sprake van conflicten binnen de links-confessionele coalitie. In feite ging het om de druppel die de emmer deed overlopen.

Kabinetscrisis, Kamerontbinding en tussentijdse verkiezingen. In tijd uitgedrukt: Kabinetscrisis op 11 december 1958, Kamerontbinding op 23 december 1958 en kandidaatstelling reeds op 28 januari 1959. Voor de VVD houdt dit in dat binnen de kortst mogelijke termijn de kandidaatstelling in een buitengewone algemene vergadering moet plaatsvinden en de verkiezingscampagne moet worden voorbereid. Die buitengewone algemene vergadering vindt reeds op 10 januari 1959 plaats; er moet tenslotte ook de tijd zijn voor het verzenden van de kandidatenlijsten aan de kamercentrales, het verzamelen van de vereiste handtekeningen en – toen nog – het storten van waarborgsommen!

In de buitengewone algemene vergadering die op 10 januari 1959 in Hilver-

sum wordt gehouden, wordt Haya van Someren op de combinatie van lijsten der kieskringen Amsterdam, Haarlem en Den Helder op de zestiende plaats gekandideerd. De verkiezingscampagne gaat van start. Blijkens de sprekerslijsten in Vrijheid en Democratie houdt Haya van Someren haar eerste spreekbeurt in die campagne op 25 februari in Amsterdam en een volgende op 4 maart in Loenen. Een bescheiden begin van een schier eindeloze reeks, in alle grote zalen en in alle uithoeken van het land, tussen 25 februari 1959 en 25 april 1980, tijdens de 33ste jaarlijkse algemene vergadering in Groningen. De verkiezingsdag is 12 maart 1959. Het aantal stemmen, zeker vergeleken met de verkiezingen met voorkeurstemmen in later jaren, is nog bescheiden: 419 in Amsterdam, 20 in Den Helder en 101 in de kieskring Haarlem.

Voor de VVD brengt deze verkiezing de langverbeide overwinning. Negentien zetels. Een recordpercentage van 12,21 procent, hoewel in de drie grote steden het hoogtepunt van 1958 niet helemaal wordt geëvenaard[4]. In de Kamer blijkt aanvankelijk een zeer bescheiden rol voor Haya van Someren – 32 jaar oud – te zijn weggelegd. Een vol lidmaatschap van een Vaste Kamercommissie zit er nog niet in. Wèl mag zij als plaatsvervangend lid optreden in de Vaste Commissies voor Onderwijs en Wetenschappen, voor Sociale Zaken en Volksgezondheid en voor Maatschappelijk Werk.

De kabinetsformatie schept echter ruimte voor jonge Kamerleden. De inzet van Oud tijdens de campagne, dat er een kabinet zonder socialisten dient te komen, heeft aangeslagen en leidt op 19 mei 1959 tot het kabinet-De Quay, waarin de VVD met drie volwaardige zetels – Binnenlandse Zaken, Defensie en Verkeer en Waterstaat – een duidelijk eigen inbreng heeft in een overigens confessioneel kabinet met 6 KVP-ers, 2 ARP-ers en 2 leden van de CHU. Korthals wordt vice-minister-president. Op 16 juni 1959 heeft de opneming van Toxopeus in het kabinet tot gevolg dat Haya van Someren zijn plaats inneemt in de Vaste Commissie voor Onderwijs en Wetenschappen. Van hieruit zal zij haar positie als Kamerlid bevestigen, want haar naam is onverbrekelijk verbonden met onderwijs- en omroeppolitiek. Haar verwantschap met de journalistiek komt tot uiting in haar benoeming, in plaats van Korthals, in de bijzondere Kamercommissie voor de Wet op de journalistieke verantwoordelijkheid – een wet die, terecht, en mede door Haya's toedoen nimmer tot stand kwam.

Voor zover ik in Vrijheid en Democratie en in de Handelingen kon nagaan, houdt Haya van Someren haar maidenspeech in de avondvergadering van 14 oktober 1959 over de wijziging van enige onderwijswetten in verband met de financiële gelijkheid van rijks-, gemeentelijk-, en bijzonder voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs. Aan wie nog eens kennis neemt van de debatten uit die tijd en van de houding van andere fracties jegens de VVD, valt het op dat de liberalen in die tijd met stekeligheden over hun vermeende

behoudendheid en belangenbehartiging van 'het kapitaal' worden bestookt. Daarin heeft Oud, ondanks zijn onverdacht democratische overtuiging en ondanks het ontbreken van welke band dan ook met het bedrijfsleven, nooit verandering kunnen brengen. De verandering kwam later, in de jaren zestig en zeventig. Eén der genen die aan de betere en juistere beeldvorming van de VVD krachtig hebben bijgedragen, was Haya van Someren. Ik zeg het wederom zonder anderen, wier namen al eerder zijn genoemd, tekort te willen doen.

De mammoetwet werd ontwikkeld. Liberalen, Haya van Someren voorop, zien gevaren dreigen: de grootschaligheid, de kans op nivellering, de positie van het gymnasium, kortom, de dreigende aantasting van de kwaliteit van ons onderwijs. De kwaliteit van ons onderwijs, daar ging het haar bovenal om. Als jong Kamerlid reist zij stad en land af, sprekend over onderwijs. Zij blijkt een boeiend spreekster, zij enthousiasmeert, de zalen worden voller.

Zoals niet ongebruikelijk, oogst het optreden van het kabinet niet alleen lof. De PvdA is voor het eerst sinds 1945 van het regeringstoneel verdwenen, maar de langverbeide wijzigingen van het beleid komen velen niet snel genoeg. De Provinciale Statenverkiezingen op 28 maart 1962 brengen de VVD verlies; het percentage daalt tot 10,03. In mei zal de kandidaatstelling voor de Kamerverkiezingen van 1963 al weer beginnen met het opstellen van de groslijst. Het partijkader wordt ongerust.

Een uit oogpunt van de geschiedenis van de VVD uitermate boeiende periode van intern overleg en reorganisatie breekt aan, maar de beschrijving daarvan gaat het kader van dit levensbericht te buiten. Volstaan zij met de vaststelling dat ondanks de onrust bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer, verband houdende met het verwachte zetelverlies, een plaats bij de eerste tien kandidaten voor Haya van Someren bij voorbaat vaststaat.

De voortgezette regeringsdeelneming van de VVD in het op 24 juli 1963 tot stand gekomen kabinet-Marijnen wijst op toch minder slechte verkiezingen dan in het voorjaar van 1962 werd gevreesd[5]. De VVD maakte inderdaad kort voor de verkiezingen een periode van krachtig herstel door. Belangrijk hoogtepunt was daarbij het debat in de Tweede Kamer over de nota over reclametelevisie. Het kabinet-De Quay had daarover bij monde van de staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen, Mr. Y. Scholten, ideeën ontwikkeld die de VVD zeer aanspraken, maar die bij de confessionele en socialistische Kamerleden - waaronder in die tijd ook omroepbestuurders - in slechte aarde vielen. Het REM-eiland voor de kust was toen een baken in zee. In het debat, dat zeer veel aandacht trok, ook in het toen nog betrekkelijk jonge medium televisie, toonde Haya van Someren zich een gevat debater met grote overtuigingskracht. Het debat leidde tot een principiële staatkundige

gedachtenwisseling over de betekenis van de nota als beleidsstuk en naar goed gebruik uit die tijd, wierp fractievoorzitter Oud zich in de strijd. Het was bepaald spectaculair het duo Oud-Van Someren – oud en jong – bezig te zien. Het zelfvertrouwen van het VVD-kader, onmisbaar voor een geslaagde verkiezingscampagne, steeg. De campagne kreeg een bijzonder cachet door het gezamenlijk optreden van de eminence grise Oud met de nieuwe lijstaanvoerder Toxopeus, wiens inzicht op de liberale politiek en wijze van spreken in hoge mate verfrissend waren.

In de jaren van het kabinet-Marijnen bleven het onderwijs en de mammoetwet, radio en televisie de onderwerpen waarmee Haya van Someren de partij bleef boeien. Witteveen, in het voorjaar van 1963 tot ondervoorzitter van de partij benoemd met de bedoeling dat hij op 9 november 1963 Oud als partijvoorzitter zou opvolgen, was intussen Minister van Financiën geworden. Voor de vervulling van het partijvoorzitterschap had het aftredend hoofdbestuur, Ir. K. van der Pols bereid kunnen vinden.

In het land stegen de bekendheid en de waardering voor het Tweede Kamerlid Haya van Someren, wier inzicht in onderwijsaangelegenheden steeds brede bekendheid kreeg. Het kabinet-Marijnen was geen lang leven beschoren. Het viel over een omroepgeschil. De KVP-er Baaten had met een motie het Kabinet op scherp gezet door voor een bepaalde datum een standpunt te verlangen, een standpunt waarover alleen maar overeenstemming mogelijk zou zijn indien de VVD zich de mindere zou tonen. Dat werd te veel gevonden, vooral nu het om een principieel liberale zaak ging – de ware openheid van ons omroepbestel – die tijdens de verkiezingscampagne van 1963 een voorname rol had gespeeld. Het kabinet moest zijn ontslag aanbieden, omdat het niet tot overeenstemming kon komen over het te voeren omroepbeleid. Daags na het uitbreken van de crisis vergaderde de partijraad in overwinningsroes: de liberale beginselen hadden stand gehouden. Toen zeven weken later het land – zonder verkiezingen – geregeerd ging worden door het 'kabinet van de sterke mannen', dat Cals – die voorheen als minister van Onderwijs en Wetenschappen Haya van Someren als zijn grote tegenspeelster had – om zich heen had verzameld, maakte die roes spoedig plaats voor een kater. Hierbij horen evenwel twee kanttekeningen te worden geplaatst.

Ten eerste deze, dat de kater ook zeer groot zou zijn geweest, zo niet groter, indien de liberale ministers zich wèl bij de meerderheid hadden neergelegd en daarmee in strijd hadden gehandeld met wat hun achterban verwachten mocht. Vooral op de positie van Haya van Someren zou een capitulatie op het stuk van het omroepbestel slecht hebben uitgewerkt.

Ten tweede waren ook andere krachten werkzaam geweest, die het kabinet weinig overlevingskansen gaven. Niettemin, een waarschuwing voor de toekomst was het wel: principes zijn mooi om voor te sterven, maar het

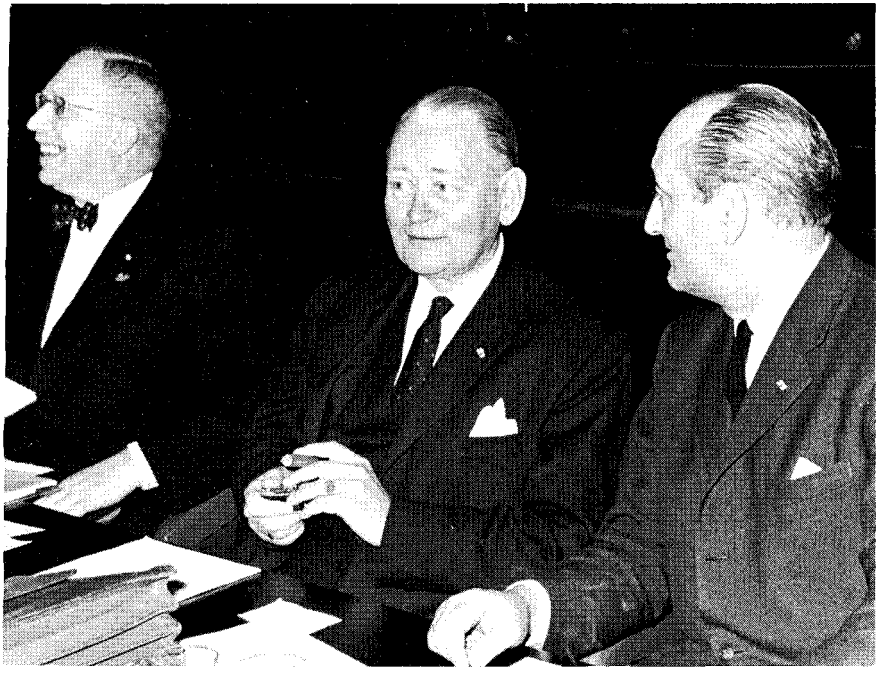

HANNEKE KORTLAND

...Heren-overleg...

Op de bovenste foto Van der Pols, Stikker en Toxopeus (van links naar rechts gezien), op de onderste foto luisteren Molenaar (rechts) en Van Riel (links) vol aandacht naar een boeiend betoog van Mr. J. de Wilde.

HANNEKE KORTLAND

. . . Applaus. . .
Wiegel applaudiseert, met zijn medecongresleden, voor Van Riel en Korthals Altes en Haya van Someren geven Rietkerk een ovatie.

. . . 'Meet the press'. . .
De wijze waarop politici zich verstaan met de media is de afgelopen veertig jaar nogal veranderd. Op de volgende pagina het beeld van Oud die een persconferentie in 1955 geeft, en Rietkerk die enige jaren later door de pers in de Tweede Kamer wordt ondervraagd.

HANNEKE KORTLAND

P. VAN BREUKELEN

JOOP DORST

...Onderonsje...
Korthals Altes en Wiegel bestuderen de stukken en Haya van Someren en Zoutendijk overleggen op de stoeltjes in de Eerste Kamer.

HANNEKE KORTLAND

FOTOBURO MEYER

principe wordt vervolgens door de overlevenden toch geofferd, terwijl die overlevenden op de andere beleidsterreinen zonder de gestorvenen alleen de dienst uitmaken. De grens tussen pragmatisme en geloofwaardigheid dient echter zorgvuldig te worden bewaakt op straffe van verval tot opportunisme.

Voor een Tweede Kamerlid als Haya van Someren heeft het voeren van oppositie echter zijn eigen charmes. Er was veel om de degens over te kruisen met het kabinet-Cals. Het zogeheten open omroepbestel had allerminst de instemming van de VVD en het vuur van de toenmalige voorstanders zou zeker zijn geblust, indien zij toen hadden voorzien dat de door hen beoogde openheid zou leiden tot de toetreding van TROS, VERONICA en EO en een onoverzichtelijke en verbrokkelde zendtijdindeling.

Intussen had Haya van Someren een nieuw beleidsterrein betreden, dat van de verkeersveiligheid. Een onderwerp waarvoor grote publieke belangstelling bestaat en met een langere levensduur dan de mammoetwetdiscussie. Na anderhalf jaar gingen de 'sterke mannen' ten onder in de 'nacht van Schmelzer'.

Nu volgt Kamerontbinding, opdat de periodieke verkiezingen van 1967 vervroegd kunnen plaatsvinden. Er is meer tijd van voorbereiding dan eind 1958. Een rompkabinet van zeven overgebleven confessionele ministers met aanvulling uit dezelfde partijen (KVP, ARP en CHU) treedt op onder leiding van Zijlstra. Vlak voor de verkiezingen nog een scherp, van zeer veel politiek inzicht getuigend treffen van Haya van Someren met niemand minder dan Zijlstra zelf, die tevens Financiën beheert. Het gaat om de invoering van de mammoetwet. Deze is, met tegenstemmen van de VVD, aanvaard. De VVD blijft bij monde van Haya van Someren nog grote problemen zien in de invoering van deze wet, in het bijzonder voor wat betreft de kosten. Zijlstra, de gedegen financier, voor zijn hernieuwd ministerschap reeds aangewezen, maar nog net niet benoemd president van De Nederlandsche Bank, verklaart in de Kamer dat de invoering financieel verantwoord is. Haya van Someren heeft later weinig aanleiding gehad om aan haar eigen gelijk te twijfelen.

De vervroegde verkiezingen, op 15 februari 1967, brengen een zetel winst. Na 45 dagen treedt het kabinet-De Jong aan. Haya van Someren komt qua capaciteiten zeker in aanmerking voor een staatssecretariaat, maar dat van Verkeer en Waterstaat wordt bekleed door M.J. Keyzer. De Tweede Kamerfractie zelf kan de kracht en ervaring van Haya van Someren niet missen. Dan doet zich, voor velen onverwacht, een belangrijke wending in haar leven voor. Reeds sedert 1965 combineerde zij het Kamerlidmaatschap met het moederschap van een zoon. Dat gaat haar toch meer en meer tijd kosten. 'Als ik met mijn zoon speelde, voelde ik mij een slecht Kamerlid; als ik met

mijn Kamerwerk bezig was, voelde ik mij een slechte moeder. Ik wil nu eenmaal alles goed doen. Ik ben eigenlijk een heel erge perfectioniste'. Met deze woorden licht zij in Vrijheid en Democratie van 6 september 1968 haar besluit toe per 1 oktober af te treden als Tweede Kamerlid. Niet onmiddellijk, want eigenlijk kon zij van het Kamerwerk maar moeilijk afscheid nemen. Zij wil eerst nog deelnemen aan de behandeling van de nota betreffende de verkeersveiligheid en het wetsontwerp inzake het centraal antennesysteem.

De partij blijkt haar echter niet lang te kunnen missen. Reeds in hetzelfde artikel als waarin haar aftreden als Kamerlid wordt aangekondigd, wordt vermeld dat zij in elk geval aanblijft als lid van Provinciale Staten in Zuid-Holland en wordt gespeculeerd op haar mogelijke kandidatuur voor het ondervoorzitterschap van de partij, wanneer in het voorjaar van 1969 Drs. J.A.F. Roelen als zodanig aftreedt. Het loopt echter anders.

In het voorjaar van 1968 is Van der Pols als voorzitter herbenoemd na een unanieme kandidaatstelling door het hoofdbestuur. Zelf verklaart hij deze herbenoeming niet gezocht te hebben, maar gevolg te willen geven aan de unanieme wens van het hoofdbestuur dat hij zijn functie zou continueren. Het is evenwel duidelijk dat hijzelf - en anderen met hem - de voorkeur zouden geven aan een meer uit de praktische politiek voortkomende partijvoorzitter. Verwacht mag worden dat Van der Pols bereid zal zijn voor een dergelijke opvolger plaats te maken, indien de gelegenheid zich voordoet. De combinatie van de door hem vervulde functies is zwaar. President-directeur van de Rotterdamsche Droogdok-Maatschappij N.V., voorzitter van de metaalwerkgevers FME en voorzitter van een partij die opnieuw in een vernieuwingsproces is gewikkeld, dat van de leiding zeer veel aandacht vraagt.

Na de opkomst van D'66 en de discussies over de noodzaak van meer direct contact tussen kiezer en gekozene, is in de VVD de vernieuwingsdrang onweerstaanbaar. Er verschijnt een rapport Kiezer-Gekozene, dat op 15 november 1968 in een buitengewone algemene vergadering wordt besproken en dat tal van aanbevelingen bevat die de taak van de voorzitter er niet lichter op maken. Tevens vindt een breed opgezet Liberaal Beraad plaats tussen de dagelijkse besturen van VVD, JOVD en het Liberaal-Democratisch Centrum. Op 26 oktober 1968 deelt de heer Van der Pols het hoofdbestuur mee, dat het toegenomen tijdsbeslag van de door hem in het bedrijfsleven vervulde functies te zamen met het vooruitzicht van verhoogde aandacht voor de partij hem hebben doen besluiten tijdens de jaarlijkse algemene vergadering in het voorjaar van 1969 af te treden.

Het beraad dat daarop volgt is niet zonder spanning. Niet alle leden van het hoofdbestuur blijken de mening te delen van onder andere de kamercentrales in het westen van het land, dat Haya van Someren, kort tevoren nog

kandidaat voor het ondervoorzitterschap, de meest aangewezen kandidaat is voor het voorzitterschap. Zij menen dat het onheus is Van der Pols tussentijds te laten gaan en vinden dat Haya van Someren eerst op de ondervoorzittersplaats de nodige ervaring moet opdoen. Zij lijken daarbij over het hoofd te zien dat bij het optreden van een vrijwel geheel vernieuwd dagelijks bestuur in 1963 alleen de penningmeester, Sidney van den Bergh, werd gecontinueerd en alle andere leden in het dagelijks bestuur nog geen functie in het hoofdbestuur hadden vervuld. De voorstanders van een zo spoedig mogelijk optreden van Haya als voorzitter beroepen zich op de bij velen levende wens, dat de partijvoorzitter moet kunnen bogen op ervaring in de actuele landspolitiek.

Het hoofdbestuur vergadert over de kandidatuur op vrijdag 15 november 1968 om 18.00 uur, voorafgaand aan de buitengewone algemene ledenvergadering, over de voorstellen van de commissie Kiezer-Gekozene (onder leiding van Mr. W.J. Geertsema). Het komt tot een stemming over de vraag of het hoofdbestuur al dan niet een voorzitterswisseling wenst in de eerstkomende jaarlijkse vergadering dat die wisseling er komen moet. De algemene vergadering, verbaasd over het wegblijven van het hoofdbestuur, begint een half uur te laat, ondanks een overladen agenda. Die agenda wordt een half jaar later op 9 en 10 mei 1969 in een volgende buitengewone vergadering onder voorzitterschap van Haya van Someren afgehandeld.

De wisseling van de wacht vindt plaats op zaterdag 29 maart 1969 te Groningen. Reeds in haar eerste rede als voorzitter tot de algemene vergadering legt Haya van Someren sterk de nadruk op de mens in de samenleving en veel minder op de materiële factoren in de politiek. Zij spreekt over de wereld van morgen, hoe ziet de wereld er morgen uit, hoe leven de mensen morgen. 'Morgen is dan reeds over één of twee decenniën. Wij zijn allen overtuigd van de snelle technische vooruitgang. Wij weten dat de tweede industriële revolutie met alle consequenties op economisch, sociaal, cultureel en dus ook op politiek terrein, tot gevolg heeft dat oude normen en ideeën niet meer toereikend zijn. Wij weten dat de automatisering snel verder gaat, het verkeer sneller wordt, de communicatie vereenvoudigd wordt. Beïnvloeding van de natuur, zowel van landschap en klimaat als van de mens zelf, ligt in de nabije toekomst. Wij weten en geloven het zelfs, maar wij hebben het nog niet verwerkt en zeker de consequenties voor de samenleving nog niet overzien'.

Natuurlijk bleef ook het profileren van de eigen partij ten opzichte van de andere politieke groeperingen een onmisbaar bestanddeel van politieke toespraken. Toch was er minder dan voorheen sprake van zich afzetten tegen. In Groningen sprak Haya van Someren over geïnspireerde oplossingen, waarvoor het liberalisme diende te zorgen. 'Dan bedoel ik niet de instant-puddingprogressiviteit, die sommigen aanhangen. Ik noem dat een instant-pud-

ding, omdat er een soort kwasi-progressiviteit is ontstaan, waarbij nauwelijks enig denkwerk behoeft te worden verricht. Alle ingrediënten plus een kleurtje zitten al in het pakje, je hoeft er alleen maar water bij te gooien. De ingrediënten kent U, het zijn: een anti-Amerikaanse houding, vergoelijken wat er in communistische landen de vrijheid misdaan wordt, anti-Israël zijn, anti-Koningshuis en anti nog een heleboel meer'. Zij heeft geen enkel vertrouwen 'in lieden die een in sympathie gedrenkt begrip tonen voor totalitaire andersdenkende onderdrukkende regimes, of dat nu is het regime van Mao, Castro, Franco of Ulbricht. Voor ons maakt dat geen verschil, voor hun slachtoffers trouwens ook niet'.

In oktober 1969 treedt Toxopeus af als lid van de Tweede Kamer en voorzitter van de Tweede Kamerfractie in verband met zijn benoeming tot Commissaris der Koningin in Groningen. Zijn opvolger is Geertsema, die al eerder, ten tijde van het kabinet-Marijnen en in de eerste maanden van het kabinet-Cals, de fractie had geleid. Het is bij deze opvolging dat voor het eerst wordt gesproken over 'een nieuwe politieke leider in de Tweede Kamer'. Later zal nog weleens discussie ontstaan over het begrip 'politiek leider', het is wellicht verhelderend te zien dat in oorsprong sprake was van 'een nieuwe politieke leider in de Tweede Kamer'[6]. Met Geertsema als fractievoorzitter in de Tweede Kamer en als lijstaanvoerder gaat de VVD aan het einde van de parlementaire periode in 1971 de verkiezingen in.

Het kabinet-De Jong heeft de rit uitgezeten met als liberale ministers Witteveen, tevens vice-minister-president, op Financiën, Polak op Justitie en Den Toom op Defensie. Het wordt een boeiende verkiezingscampagne, mede omdat de VVD zal trachten, overeenkomstig de mede door Geertsema geïnspireerde wens, te komen tot een stembusakkoord voor de verkiezingen. De VVD spreekt uit in zijn stembusakkoord te willen betrekken de confessionele partijen, KVP, ARP en CHU, die al steeds meer gezamenlijk optreden, en – desgewenst – D'66. D'66 wijst in een langdurige brief- en telexwisseling de uitnodiging tot een gesprek af. Met de gezamenlijk optredende confessionele partijen vindt een aantal besprekingen plaats, waaraan deelnemen de voorzitters van de VVD-fracties in Eerste en Tweede Kamer, Mr. H. van Riel en Mr. W.J. Geertsema, en de voorzitter, ondervoorzitter en algemeen secretaris van de partij, Haya van Someren, Mr. H.P. Talsma en Mr. F. Korthals Altes. Op alle punten, zelfs over abortus – maar dat vermoedelijk als gevolg van een misverstand bij de confessionele woordvoerder, CHU-fractievoorzitter Mellema – wordt in beginsel overeenstemming bereikt. Niets lijkt meer een stembusakkoord, door de VVD met kracht bepleit, in de weg te staan. Niets rationeels althans. Maar hoezeer ook bij de confessionele partijen de bereidheid tot het voortzetten van de coalitie aanwezig lijkt, een formele uitspraak daarover voor de verkiezingen gaat toch te ver. De besprekingen eindigen met een – in allervriendelijkste sfeer verlopend – gesprek, waarin

Schmelzer uiteenzet dat er voor het sluiten van een stembusakkoord toch nog te veel verschillen zijn. Precies zoals Haya van Someren overigens had verwacht. Wat zou het een verschil hebben kunnen betekenen, indien het kabinet-Biesheuvel op basis van zo'n akkoord was gevormd zonder DS'70. Nu bleek na de verkiezingen dat DS'70 zoveel steun had verworven - deels ten koste van de VVD - dat een broos vijfpartijenkabinet tot stand kwam dat na één jaar en twee weken op 20 juli 1972 aftrad na een geschil in eigen boezem tussen de ministers van DS'70 en de overigen. Die overigen bleven als tweede kabinet-Biesheuvel aan en besloten tot Kamerontbinding, opdat de kiezers over het geschil konden oordelen.

Ondanks de grote overwinning die de VVD bij die volgende verkiezingen op 29 november 1972 behaalde, kwam vervolgens op 11 mei 1973 het kabinet-Den Uyl tot stand, een indirect gevolg van het optreden van DS'70 in 1971, dat juist steun had gekregen van hen die de PVDA uit de regering wensten te houden en meer vertrouwen toonden in DS'70 dan in de VVD.

Die twee verkiezingscampagnes van 1971 - eindigend met één zetel verlies (10,3 procent of 16 zetels) - en van 1972 - resulterende in 14,4 procent of 22 zetels - werden beide technisch door Haya van Someren geleid[7]. Geen campagnebureau of van buiten aangetrokkken professionele campagneleider. Daarvoor was geen geld. Dag in dag uit, in het algemeen secretariaat of thuis, was Haya van Someren bezig met de voorbereiding van de toernee (in 1972 onder de naam de Gouden Ploeg), de advertentiecampagne, de spreekbeurten en de invallen die de campagne kleur moesten geven - geen stunts. Het resultaat in 1971 werd nadelig beïnvloed door de opkomst van DS'70, de tot de verbeelding sprekende zuinigheid van Drees jr., die ten onrechte bij veel VVD-ers het vertrouwen in de eigen mensen deed verflauwen, een helaas in VVD-kring niet geheel onbekend verschijnsel. De VVD-campagne van 1971 werd door het Nederlands Genootschap van Public Relations Adviseurs uitgeroepen als de beste en de VVD werd uitgenodigd mee te delen wie haar adviseurs waren geweest. Voor Haya van Someren als partijvoorzitter en de feitelijke campagneleidster reden voor gerechtvaardigde trots.

De campagne van 1972 had meer succes, maar - gelijk in 1971 het geval was - succes en het uitblijven daarvan zijn meer een gevolg van de politieke waardering van de kiezers en het al of niet aanslaan van de issues, dan van de professionaliteit van de campagne. De moed van Wiegel - bij het optreden van het eerste kabinet-Biesheuvel, waarin Geertsema vice-minister-president en minister van Binnenlandse Zaken werd naast De Koster op Defensie en Langman op Economische Zaken, voorzitter van de Tweede Kamerfractie geworden - werd beloond. Die moed spreidde Wiegel ten toon na de val van het eerste kabinet-Biesheuvel.

De oorzaak was, zoals gezegd, een verschil in inzicht van de ministers van

DS'70 over de bezuinigingen. Op maandag 17 juli 1972 verzoeken zij om hun ontslag. Merkwaardigerwijze wilde Drees, de zuinigheidskampioen, niet voldoende tegemoet komen aan de wensen van de minister van Financiën, Nelissen. DS'70 plaatst echter – in afwijking van het formele crisiscommuniqué – de loonpolitiek en de inflatiebestrijding voorop als wezenlijke oorzaak van de crisis en als inzet voor mogelijke nieuwe verkiezingen. Daardoor komt de VVD voor een lastig dilemma. Als er Kamerontbinding komt en DS'70 maakt de loonpolitiek en de inflatiebestrijding tot inzet van die verkiezingen, dan zit de VVD in het verkeerde kamp. Velen, waaronder Haya van Someren, menen dan ook dat gedurende het crisisberaad dat volgt, de VVD de coalitie met de confessionele partijen dient te verlaten, teneinde in de komende verkiezingsstrijd de handen vrij te hebben. Wiegel evenwel en met hem de VVD-ministers en de voorzitter van de Eerste Kamerfractie Van Riel, menen dat de werkelijke oorzaak van de crisis het uittreden van VVD-ministers niet rechtvaardigt. Het hoofdbestuur, in elk geval het dagelijks bestuur, is in meerderheid van oordeel dat voorkomen moet worden dat in de verkiezingsstrijd DS'70 en VVD tegenover elkaar komen te staan. Wiegel staat voor een zeer zware beslissing en wordt in zijn opvatting wel gesteund door Van Riel, maar niet door de partijvoorzitter. Achteraf zal blijken dat zijn beslissing de coalitie niet los te laten, door het electoraat naar waarde wordt geschat. De VVD-winst is zes zetels. DS'70 verliest er twee, en komt van 8 op 6.

Het partijvoorzitterschap is meer dan campagne voeren en de partij inspirerend toe spreken. Er zijn ook harde materiële voorwaarden waaraan voldaan moet worden, wil een organisatie worden opgebouwd en invloed behouden. Bij hun optreden in 1969 moeten de nieuwe voorzitter en de nieuwe penningmeester, A.W.J. Caron, merken dat de aangegane verplichtingen aanzienlijk hoger zijn dan de voorhanden middelen. Op 18 maart 1970 zijn er Statenverkiezingen, werk aan de winkel dus, en daarvoor is geld nodig. Op 24 november 1969 richt Haya van Someren een persoonlijke brief aan alle leden van de partij met het verzoek een tientje te betalen. De oproep slaat aan: in Vrijheid en Democratie van 12 december 1969 wordt vermeld dat de brief van 24 november, die op 25 november wordt ontvangen, reeds op 27 november *f* 6.555,25 oplevert en op 28 november *f* 19.157,15. Tot en met 9 december is *f* 117.874,16 bijeengebracht door 8580 (van de ± 30.000) leden, ofwel *f* 13,67 per lid. Op 23 januari 1970 is het totaal *f* 168.200,–. Het bedrag dat uiteindelijk tot bijna *f* 180.000,– oploopt en het aantal leden dat dit bijeen bracht, geven blijk van de al voortschrijdende ledenparticipatie in het partijgebeuren.

Op 26 oktober 1970 verschijnt een volgende oproep, met het oog op de Kamerverkiezingen van 1971. Wederom een groot succes: binnen veertien dagen is de eerste ton gepasseerd. Maar de meestercoup komt in het voorjaar van 1972. De VVD dreigt het eerste slachtoffer te worden van de door haar

het meest principieel bepleite liberalisatie van het huurbeleid. De huur van de Koninginnegracht 61 in Den Haag wordt opgezegd. Verlenging van de huur door de kantonrechter is mogelijk, maar zal slechts tijdelijk zijn. Koninginnegracht 57 is te koop en zal na verbouwing een ideaal algemeen secretariaat zijn. Voor aankoop en verbouwing is nodig *f* 325.000,–. Deze keer schrijven de voorzitter in Eerste en Tweede Kamerfractie – Mr. H. van Riel en H. Wiegel – op 6 maart 1972 een persoonlijke brief. Reeds op dinsdag 28 maart is er *f* 143.263,51 bijeen gebracht. Op 22 juni is dat *f* 236.385,60 en op 1 september verhuist het algemeen secretariaat naar het Thorbeckehuis op no. 57. Inmiddels is de verkiezingscampagne voor 29 november 1972 al weer begonnen. 'De Gouden Ploeg' wint zes zetels.
Na de verkiezingen van 1972 en de langste kabinetsformatie van de geschiedenis komt de explosieve ledenwinst. De aanhang, groter dan ooit, is blijkbaar ook bereid zich in het organisatorisch verband van de partij aan te sluiten. De partij is daarvoor klaar: de centrale gecomputeriseerde ledenadministratie kan de explosief groeiende aantallen aanmeldingen verwerken. Het nieuw gehuisveste secretariaat kan de nieuwe leden welkom heten. Het partijorgaan vervult zijn bindende taak. Daarnaast evenwel geeft op initiatief van Haya van Someren de VVD kleine brochures uit met redevoeringen, gehouden door de voorzitters van de Kamerfracties of door haarzelf. Dat voorziet in een behoefte bij de deels nieuwe achterban. Ook extra uitgaven van Vrijheid en Democratie, 'VVD Nu' (november 1973) en 'VVD Nu 2' zijn bronnen van informatie. Deze laatste naam is voor tweeërlei uitleg vatbaar: de uitgave verschijnt na de Statenverkiezingen van 1974, waarbij de VVD met 18.99 procent als tweede partij in het land uit de bus komt, met alleen de PvdA boven zich, de nog gescheiden optredende CDA-componenten achter zich latende. Bij de laatste Statenverkiezingen tijdens Wiegels voorzitterschap in de Tweede Kamer in maart 1982, is de VVD wederom van de partij, nu de PvdA achter zich latende, maar met het intussen gevormde CDA als grotere concurrent.

In de loop van 1974 passeert de partij de 80.000 leden. Onder het voorzitterschap van Haya van Someren en met Hans Wiegel als voorzitter van de Tweede Kamerfractie stevent de VVD naar een verdrievoudiging van haar ledental in drie jaar. Op 25 oktober wordt een ledenwerfcampagne ingezet onder het motto 'op naar 100.000 leden'. Haya van Someren ziet de VVD als de 'brede middenvolkspartij', die zij enkele jaren tevoren als ideaal had geschilderd.

De politieke ster van Haya van Someren, sedert 29 april 1973 ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, is inmiddels tot ongekende hoogte gestegen. Zij is op 23 maart 1974 bij enkelvoudige kandidaatstelling voor de derde keer benoemd tot voorzitter van de partij, door de succesvolle Statenverkie-

zingen van 27 maart 1974 – zij maakt dan al sedert 1970 deel uit van de Staten van Zuid-Holland – wordt zij op 11 juni gekandideerd en op 3 juli gekozen tot lid van de Eerste Kamer. Reeds terstond wordt zij gedoodverfd als mogelijke opvolgster van de fractievoorzitter, Mr. H. van Riel. Intussen was zij op 29 mei 1974, als laatste kandidaat 'ter aanbeveling' geplaatst op de lijsten voor de raadsverkiezingen van Rotterdam en Rijnmond, in beide colleges met voorkeurstemmen gekozen. Combinatie van partijvoorzitterschap met het lidmaatschap van Provinciale Staten van Zuid-Holland, de gemeenteraad van Rotterdam en de Rijnmondraad was uitgesloten. Zij kon echter ook de kiezersuitspraak niet geheel negeren. Zij koos de Rijnmondraad[8].

Op 6 december 1974 bevindt de partij zich nog steeds in stijgende lijn, de carrière van Haya van Someren ook. Toch wordt dan de kiem voor haar noodlot gelegd. Op verzoek van een aantal leden van de partijraad uit Gelderland en Overijssel, belegt het hoofdbestuur een besloten vergadering van de partijraad over het abortusvraagstuk. De beide Kamerfracties hebben daarover nog geen uitgekristalliseerd standpunt. Er zijn wel artikelen in Vrijheid en Democratie verschenen van de hand van de Tweede Kamerleden Mr. A. Geurtsen en mevrouw Mr. E. Veder-Smit, maar sinds 1971 is er toch sprake van een smeulend probleem. In de verkiezingsprogramma's worden daarover, mede op instigatie van Haya van Someren, Hans Wiegel en Mr. Van Riel, omzichtige teksten opgenomen. De partijraad komt tenslotte tot de conclusie dat bij een religieus en ethisch zo zwaar beladen vraagstuk ruimte moet worden gelaten aan het individuele geweten. De liberale staatkundige stroming appelleert aan de eigen verantwoordelijkheid. Dit kan tot het inzicht leiden dat de overheid ook de vraag of abortusvrijheid bestaat aan de individuele vrouw moet overlaten. Maar evenzeer is er ruimte voor de opvatting dat het geweten van de individuele volksvertegenwoordiger hem of haar voorschrijft de norm van de beschermwaardigheid in het leven te handhaven, ook als het een ongeborene betreft. De conclusie is dat alle Kamerleden uitdrukkelijk vrij zijn naar eigen inzicht en geweten hun standpunt te bepalen. Na afloop van de vergadering stelt Haya van Someren de ondervoorzitter en de algemeen secretaris in strikt vertrouwen in kennis van haar voornemen tijdens de algemene vergadering op 15 maart 1975 af te treden – zij ziet de algemeen secretaris als haar opvolger. Zelf wordt zij tot penningmeester benoemd om het nog fragiele financiële fundament verder te versterken en de integratie met de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting te bewerkstelligen. Haar huldiging als scheidend partijvoorzitter is een hoogtepunt. Het partijvoorzitterschap is ondanks het feit dat zij een geboren parlementariër is, wellicht toch de meest geslaagde periode uit haar drieledige politieke carrière.

Het Eerste Kamerlidmaatschap brengt Haya van Someren al spoedig tot het voorzitterschap der fractie. Mr. H. van Riel treedt op 13 maart 1974 af en zij volgt hem op. Als reden voor zijn aftreden voert Mr. Van Riel aan dat hij tegen het initiatiefontwerp van de Tweede Kamerleden Lamberts-Roethof (beiden PvdA) - Geurtsen en Veder-Smit (beiden VVD) inzake legalisering van de abortus was gekant, en dat hij, omdat dit ontwerp mede van liberale huize was, zich beter kon terugtrekken dan dat hij ertegen zou stemmen.

Haya van Someren echter worstelde ook met de vraag of zij zich wel achter dat voorstel kon stellen. De Tweede Kamer aanvaardt het voorstel. In de Eerste Kamer ontwikkelt de oud-minister van Justitie en oud-hoogleraar administratief recht Mr. C.H.F. Polak ernstige juridische bezwaren tegen het voorstel. Het voorstel is zonder overleg met de Eerste Kamerfractie tot stand gekomen en de fractie voelt zich vrij. Wèl vindt overleg plaats tussen de initiatiefnemers Geurtsen en Veder-Smit, nadat het voorstel door de Tweede Kamer is aanvaard, maar de sfeer is dan al bedorven, mede als gevolg van het ontbreken van eerder overleg. Een poging van de partijvoorzitter bij dit overleg aanwezig te zijn teneinde te voorkomen dat andere dan zakelijke argumenten de overhand krijgen, wordt door de initiatiefnemende leden van de Tweede Kamerfractie afgewezen. Haya van Someren vat de beslissing dat ieder lid naar eigen inzicht en geweten stemt zo op, dat niet alleen geen spoor van streven naar eenheid binnen de fractie aanwezig is, maar dat velen van elkaar niet weten hoe zij zullen stemmen.

Verbijstering ontstaat als op 16 december blijkt dat het voorstel wordt verworpen, mede als gevolg dat acht van de twaalf VVD-leden hebben tegen gestemd. Onder de voorstemmers Mr. C.H.F. Polak, die wijst op de noodzaak van een regeling en bewondering voor de moed van de indieners uitspreekt maar ook scherpe kritiek op het wetsvoorstel uit. Kritiek die zeker heeft meegespeeld in het standpunt van de acht tegenstemmers. Op het moment van de stemming weet niemand hoe de stemverhouding binnen de VVD-fractie ligt.

Heftige onenigheid laait op, met de initiatiefnemers is een deel van de Tweede Kamerfractie furieus. De partijvoorzitter ziet zich genoopt de betrokkenen zeer dringend te verzoeken het debat via de media te staken. Haya van Someren voelt zich verguisd, en vraagt bij herhaling haar opvatting nog eens te mogen toelichten. Maar als korte tijd later een compromisparagraaf voor het komende verkiezingsprogramma wordt aanvaard, leidt dat ertoe dat de discussie gesloten moet blijven. De noodzakelijke rust in de partij brengt met zich mee dat het verzoek - of spreekverbod zoals zij het zag - gehandhaafd wordt. Zich niet te kunnen verdedigen tegen wat zij als unfaire aanvallen ziet, kwetst haar diep. Groot is haar teleurstelling dat bij een deel van de partij haar grote populariteit, in vele jaren van hard en enthousiast werken, het aflegt tegen de boosheid over haar stemgedrag. Een stemgedrag

waartoe zij uitdrukkelijk de vrijheid had gekregen.

De loyaliteit van Haya van Someren jegens haar partij won het van de bitterheid die haar vervulde jegens de verguizing die zij na de verwerping van het abortusontwerp ondervond. Zij neemt weer een actief aandeel in de campagne voor de Kamerverkiezingen van 25 mei 1977. Verkiezingen die een nieuw hoogtepunt betekenen: 17,95 procent van de stemmen ofwel 28 zetels - wel 1 procent minder dan een jaar tevoren bij de Statenverkiezingen.

Naar later blijkt, kondigen tijdens deze campagne de eerste tekenen zich aan van de slopende ziekte die Haya van Someren zo vroeg uit het leven zal wegnemen en die zij gedurende lange tijd voor zeer velen verborgen weet te houden. Zij ondergaat in september 1977 een ernstige operatie, die geslaagd lijkt, maar door andere gevolgd moet worden. De voorzitter van de Tweede Kamerfractie en de partijvoorzitter achten het in december 1977, wanneer de formatie van het kabinet-Van Agt/Wiegel in de eindfase komt, niet verantwoord haar in aanmerking te brengen voor een ministerspost. Het lijdt geen twijfel dat zij voor Onderwijs en Wetenschappen het meest gekwalificeerd zou zijn geweest, als haar gezondheid het haar mogelijk had gemaakt het ministerambt te vervullen. De teleurstelling moet ongetwijfeld groot zijn geweest, maar zij spreekt er met geen woord over. Met grote toewijding maakt zij de liberale minister van Onderwijs en Wetenschappen Pais deelgenoot van haar opvattingen.

Op 22 januari 1977 draagt zij de zorg voor de onder haar bewind kerngezond geworden partijfinanciën over aan oud-minister H.J. Koster, die op zijn beurt op 22 mei 1981 een niet geheel onbemiddeld fonds zal overdragen. Het voorzitterschap van de Eerste Kamer vervult zij nauwgezet. Haar redevoeringen voor de algemene politieke beschouwingen omvatten het gehele scala van liberale politiek en kunnen, mede dankzij een inhoudsopgave, als naslagwerken voor de opvattingen uit die jaren dienen. Zij geven een beeld van haar inzichten, redenaarstalent, gevoel voor publiciteit en gedisciplineerd methodisch werken. De perioden waarin zij wegens haar gezondheidstoestand afwezig moet zijn, weet zij door haar nadrukkelijke aanwezigheid als die haar wel mogelijk wordt gemaakt, zo goed mogelijk, voor velen volledig, te maskeren. De zinspreuk van het Barlaeus Gymnasium 'Disciplina Vitae Scipio' - (zelf)tucht is de staf des levens - stelde haar in staat haar tomeloze vrijheidsdrang om te zetten in doeltreffende liberale staatkunde.

In het voorjaar van 1980 slaat de ziekte opnieuw toe en begin april weet zij zeker dat het einde onherroepelijk nabij is. Tijdens de jaarlijkse algemene vergadering op 25 april 1980 te Groningen valt zij, na slechts enige uren tevoren te zijn gewaarschuwd, als spreekster in voor Martin Bangemann, de voorzitter van de fractie van Europese liberalen en democraten (ELD) in het

Europese Parlement, die plotseling verhinderd is. Nog één keer staat zij, zoals talloze malen tevoren, voor een tot de nok toe gevulde zaal en spreekt – wat slechts zeer weinigen bevroeden, maar later ieder duidelijk wordt – haar politiek testament uit. Diepe indruk maken de woorden: 'Liberalisme is iets om voor te vechten, zolang je leeft'.

Voor het liberalisme vechten zo lang zij leefde, dat heeft zij gedaan, totdat zij – voorzitter nog steeds van de Eerste Kamerfractie – op 12 november 1980 overleed.

Noten

1. Haar voornamen luiden: Gerarda Victoria, maar zij is altijd onder de roepnaam Haya door het leven gegaan. Bij de arrondissementsbank te Amsterdam wordt haar eerste voornaam formeel veranderd in Haya.
2. In Bellevue als tijdgenoten aanwezig: Mr. J. van Someren, H.J.L. Vonhoff en Mr. H.P. Talsma.
3. Zie hiervoor Mr. Dirk U. Stikker, *Memoires*, 1966 en Ouds reactie in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en het *Algemeen Handelsblad* op 4, 5 en 6 februari 1966.
4. In 1956 is het percentage nog slechts 8,77 procent, goed voor 9 zetels in de Tweede Kamer van 100 leden, ofwel 13 leden na de uitbreiding tot 150 leden die dan plaatsvindt. Er is dus een zetelwinst van zes zetels, later opnieuw vertoond onder Wiegel, toen het aantal in 1972 steeg van 16 naar 22 en in de daaropvolgende verkiezingen in 1977 van 22 naar 28. De stijging van 28 naar 36 zetels in 1982 volgde kort nadat Wiegel door Nijpels was opgevolgd. Ook toen echter, net als in 1959, in het westen al weer een lichte teruggang na de Statenverkiezingen van voorjaar 1982.
5. Nog tijdens de vergadering van de verkiezingsraad in december 1962, waarin de kandidaatstelling aan de orde was, werd de veertiende zetel als marginaal gezien.
6. H. van Someren-Downer in een 'Welkom' aan de nieuwe politieke leider in de Tweede Kamer, in: *Vrijheid en Democratie* van vrijdag 17 oktober 1969.
7. Kort voor het begin van de campagne overleed op 19 januari 1971 geheel onverwacht L. van Vlaardingen, organisator-propagandist in dienst van het hoofdbestuur, zonder wie een verkiezingscampagne ondenkbaar was, zoals Haya van Someren het in de necrologie uitdrukte.
8. Later, in 1984, zou Nijpels, voorzitter van de Tweede Kamerfractie, iets dergelijks overkomen. Hij werd, ook als hekkesluiter op de lijst geplaatst, rechtstreeks in het Europese Parlement gekozen en moest die zetel weigeren. Trouwens, in 1974 was hij ook in het nieuws: toen werd hij op 27

maart in de Staten van Noord-Brabant gekozen, waar het zeteltal van 6 op 14 kwam. Zo'n winst had niemand verwacht. Nijpels moest zijn zetel aan nr. 15 overlaten, want hij had de kiesgerechtigde leeftijd nog niet bereikt.

H. WIEGEL

Maakte van de VVD eerst recht een volkspartij

A.D. Huysman

Het is onmiskenbaar dat de jaren 1971 tot 1982, de periode waarin Hans Wiegel is opgetreden als politiek leider van de VVD, een liberale hoogtijperiode is geweest zoals die in de 20e eeuw nog niet was voorgekomen. Terugblikkend mag men constateren: onder zijn leiding is de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie eerst recht uitgegroeid tot een vólkspartij. Terecht is hem deswegen door vriend en vijand lof toegezwaaid, want hij is als 'politiek natuurtalent' (de uitdrukking is van mevrouw Van Someren-Downer) een unieke figuur gebleven in de Nederlandse politiek.

De verleiding is dan ook groot om ook in deze herdenkingsbundel uitvoerig zijn lof te bezingen, ja over hem een succes-story te schrijven naar beproefd Amerikaans recept. Want alle elementen die in een dergelijk succesverhaal thuishoren: de human interest zowel als de records die door hem zijn geboekt – het is alles bij Hans Wiegel in ruime mate voorhanden. Zomaar een greep:

- Als kind, in Amsterdam opgroeiend, een verlegen, teruggetrokken jongetje in een bepaald niet doorsnee-liberaal gezin (m'n vader werkte gewoon bij een baas, als meubelmaker . . .).
- De ontdekking van eigen kwaliteiten toen hij, in de hogere klassen van het Hilversums gymnasium, tot klassevertegenwoordiger werd gekozen. 'Ik ben onzeker van mezelf tot het moment dat ik een stuk waardering merk bij anderen . . .; Klassevertegenwoordiger is een politiek-delicate functie, omdat het een baan is waarin je zowel het vertrouwen moet hebben van de groep als van de leraren!'.
- Desondanks: bij het minste of geringste sterk blozend! Maar kenmerkend voor Wiegel: hij maakte van de nood een deugd – juist door dat blozen won hij veler harten.
- Dan het eerste record. Na een korte, afgebroken studie (kandidaatsexamen) in de politieke en sociale wetenschappen aan de Amsterdamse universiteit, volgt zijn installatie als Kamerlid op 18 april 1967. Het jongste Kamerlid uit de parlementaire geschiedenis van Nederland. Met als enige politieke scholing twee jaar voorzitter van de JOVD. Boeiend is het verhaal

van zijn maidenspeech, ooit verteld in een interview in Vrij Nederland. De herziening van de Provinciewet was aan de orde, zeker geen spannend verhaal voor een maidenspeech. Maar Wiegel werd – ongebruikelijk bij een eerste redevoering – fel geïnterrumpeerd door de PvdA-deskundige H.M. Franssen. Wiegel: 'Dus had ik me 's avonds in de bibliotheek opgesloten nadat ik de bibliothecaris had gevraagd om alles wat ooit gezegd of geschreven was over art. 113 Provinciewet voor mij op te zoeken. Ik vond een artikel van Franssen van jaren eerder waarin hij hetzelfde had betoogd als ik nu. Prachtig, dat was het! Al die papieren verder weggegooid, dat ene stuk was genoeg. Dus ik zei in tweede termijn: ik zou de heer Franssen willen verwijzen naar een artikel dat, als ik me goed herinner, op 17 juli 1953 is geschreven in de Friese Koerier. Een artikel waarin op voortreffelijke wijze is uiteengezet wat ik hier betoog. Een artikel, als ik me goed herinner, van de heer H punt M punt Franssen, lid der Tweede Kamer . . . Dat soort dingen laten zien dat je je zaken kent. Dat je bereid bent erop te gaan zitten vossen. Laten zien dat je het spelelement enigermate betracht. Dat geeft je een zekere positie . . .

- Het tweede record komt vier jaar later: het jongste Kamerlid wordt op 20 juli 1971 voorzitter van de liberale Tweede Kamerfractie, dan 16 leden groot. De jongste fractievoorzitter aller tijden! Geen gemakkelijke beslissing. Mevrouw van Someren hierover: 'Geertsema en ik hebben Hans Wiegel destijds hier in mijn huis, op deze Kamer gepolst. Wiegel was "not amused". Z'n eerste reactie was: jongens, ik vind het heel eervol maar ik zou het liever over vier jaar doen. Wij hebben hem toen gezegd: sorry hoor, maar we hebben geen tijd. Toen heeft hij nog een week bedenktijd gevraagd want – en dat typeert zijn zelfkennis – hij zag er geweldig tegenop en vond het een grote gok. Als jong Kamerlid kun je nog stoeien, van alles roepen. Maar een fractievoorzitter haalt met alles wat hij doet en vooral misdoet gemakkelijk de voorpagina's'.
- Hans Wiegel haalde inderdaad de voorpagina's, en hoe! Al een goed jaar later kon het derde record worden bijgeschreven. De val van het kabinet-Biesheuvel maakte in 1972 vervroegde verkiezingen noodzakelijk – die stembus bracht de VVD winst van 6 zetels, van 16 naar 22. En heel Nederland sprak over het Wiegel-effect, zozeer had hij zijn stempel gedrukt op de liberale campagne. En dan te bedenken dat die 22 zetels nog maar een tussenrecord betekenden – dat Wiegel-effect heeft meer dan tien jaar (!) geduurd en leverde in 1982 het echte record op van 36 zetels. Zelfs in een succes-story een opzienbarende prestatie . . .
- De foto van het etentje in de Haagse Bistroquet, waar Dries van Agt en Hans Wiegel het eens worden over de vorming van een nieuw Kabinet (en vriendschap sluiten voor het leven) – het is één van de publiciteitsstunts waar Wiegel van genoten heeft. Begin ook van een nieuwe periode: de

oppositieleider wordt minister van Binnenlandse Zaken en vice-premier. Moeilijk? Citaat weer uit het eerdergenoemde interview in Vrij Nederland: 'De minister-president had die slopende maanden van de formatie achter de rug, was een paar dagen aan rust toe en dus moest ik als kersverse vice-premier hem vervangen. Ringnalda, de secretaris-generaal van Algemene Zaken, vroeg of ik daar in de staf wilde komen, waar ze bezig waren met de opstelling van de regeringsverklaring. Nou, dat leek me wel interessant. Ik dacht: daar zitten zo'n stuk of drie lui - zaten er 25 van die kerels. Keurige figuren die de regeringsverklaring met mij wilden bespreken. Mijn eerste vraag was: hoe lang is-ie? Dat was vier uur spreken. Dus ik zei: dan korten we hem tot de helft in want vier uur spreken is onzin. De eerste anderhalve bladzijde was een zeer uitgebreid dankwoord aan het vorige Kabinet, van Den Uyl dus. Ik zei: daar kunnen we vier regels van maken. Zo ging het door. Het was heel spannend: ik kwam daar als jongmaatje binnen en zij vroegen zich natuurlijk af wat dat zou wezen, dat ventje dat vier jaar lang had staan schreeuwen dat nergens iets van deugde'.

- Wiegel als manager op dat grote departement van Binnenlandse Zaken - als een vis in het water! Weer hijzelf aan het woord. 'Op een bepaald moment ontstond een fundamenteel meningsverschil tussen twee van de allerbelangrijkste ambtenaren: de directeur-generaal binnenlands bestuur en de directeur-generaal openbare orde en veiligheid. Hoe gaat dat? Nota van de een, tegennota van de ander. Weer commentaar op de tegennota - de stapel werd steeds hoger en dat kwam allemaal op mijn tafel. Verschrikkelijk! Toen heb ik in de staf gezegd: heren, ik heb al uw nota's gezien - gezien, niet allemaal gelezen, maar ik heb ze wèl gezien. Nu kunnen we met z'n allen uitgebreid die nota's gaan bediscussiëren, maar we kunnen het ook anders doen. U neemt met z'n tweeën een week om het eens te worden. Als u het niet eens wordt neem ik een beslissing. Enfin, de week daarop weer vergadering, toen had ik die stukken natuurlijk wel allemaal gelezen. Ik zal het nooit vergeten: aan de ene kant zat mijn secretaris-generaal en aan de andere kant de directeur-generaal, de directeur, de plaatsvervangend directeur, de administrateur, de referendaris, kortom een heel stel, twintig man. "Heren, bent U het eens geworden", vraag ik. Eh . . . nee voorzitter. Oh, bent U het niet eens geworden? Nee voorzitter. Dan is mijn beslissing de volgende . . . popopopop . . . vergadering gesloten. Dat heeft natuurlijk als een storm gewerkt . . .'.
- Door dit alles heen speelt ook het privé-leven van Hans Wiegel een grote rol. Niet gewild en niet gezocht, want ook al was hij in z'n Haagse jaren nu eenmaal vaak het middelpunt, toch trok hij zich graag terug in zijn (door zijn vader verbouwde) boerderij in het Friese Ee. Om er te werken, om er met vrienden te praten - het liefst in kleine kring - en om hen te ontha-

len op zijn culinaire hoogstandjes (want een kok is hij!) en op een goed glas wijn plus een sigaar. Ooit werd hij uitgeroepen tot 'sigarenroker van het jaar'. Maar het lief en - ook - het leed bleven hem niet bespaard. Het lief, zijn huwelijk met Jacqueline Frederiks op 1 juni 1973, de dag van hun huwelijk, nog maar 18 jaren jong. De aspiraties van Jacqueline om, net als haar moeder, in Amsterdam een wijnwinkeltje te hebben. Hun gelukkige jaren met de twee kinderen in het landelijke Amerongen, ver van het Haagse wereldje. Tot het noodlot toeslaat: einde 1980 wordt mevrouw Wiegel het slachtoffer van een auto-ongeval. Verbijsterd trekt Hans zich een paar weken terug uit het openbare leven, laat het departement over aan zijn staatssecretaris. Verwerkt de schok, maar niet dan met grote moeite, getuige het volgende incident.
Tijdens de verkiezingscampagne voorjaar 1981 klapt Hans Wiegel tijdens een live-televisie-uitzending in elkaar. Toen hem in het AVRO-programma 'Vragenvuur' (waarin hij samen met Den Uyl en Terlouw optrad onder leiding van Van Meekren) door een man op de tribune de vraag werd gesteld over uitkeringen aan weduwnaars, barstte hij in huilen uit. Voordat het beeld werd weggedraaid, zagen verraste kijkers hoe Den Uyl troostend zijn hand op Wiegels arm legde. Dagen stonden de kranten bol . . ., zoals het ook nieuws was toen Hans voor de tweede keer in het huwelijk trad. Op 7 april 1982, met Marianne Frederiks, de zuster van zijn overleden vrouw. En zoals het (groot) nieuws was toen hij kort daarna, nota bene in dat jaar 1982, waarin de VVD meer dan 23 procent van de kiezers achter zich kreeg, besloot de Haagse politiek vaarwel te zeggen en te verruilen voor het leven in Friesland als Commissaris van de Koningin in deze provincie.

Een succes-story, maar als het daarbij zou blijven, zou deze geschiedschrijver in deze bundel zijn lezers tekort doen. Succes komt immers nooit vanzelf, er moet voor gewerkt worden. En minstens zo belangrijk, men moet de wind in de zeilen hebben.

Welnu, in die jaren zeventig hádden Hans Wiegel en zijn VVD de wind in de zeilen. Omdat wij immers het tijdperk van de ontzuiling zijn binnengetreden. Een tijdperk waarin het niet meer vanzelfsprekend was en is dat de arbeiders op de PvdA stemmen, gelovigen op het CDA en de VVD zijn stemmen ontvangt uit de hoek van de rijkeren en de middenstanders-in-betere-doen.

In de jaren zeventig is de reactie gevolgd op de bij uitstek roerige jaren zestig, in het eigen land en ver daarbuiten. De jaren waarin 'rooie Danny', studentenleider Cohn Bendit, in Parijs op de barricaden klom om de maatschappelijke vernieuwingen af te dwingen waarvan Marcuse en Erich From de profeten waren. Waarin Amsterdam rond het 'Lieverdje' z'n provo-happenings beleefde en studenten het Maagdenhuis bezetten, waarin Phil

Bloom naakt op de beeldbuis verscheen en het programma 'Zo is het toevallig ook nog eens een keer' bewondering en walging opwekte; en waarin de rookbommen in de Amsterdamse binnenstad tijdens het huwelijk van Beatrix en Claus wereldnieuws werden.

In deze gistende samenleving met als strijdkreet 'de verbeelding aan de macht . . .' bleven ook de politieke partijen niet buiten schot. Niet alleen kwam er de nieuwe partij D'66 van Hans van Mierlo, bedoeld om de vermolmde politieke systemen en structuren tot ontploffing te brengen – het giste in álle partijen. Jonge christen-radicalen als Bas de Gaay Fortman deden het bolwerk der oude confessionele partijen op zijn grondvesten schudden – de PPR was er het gevolg van. De jongeren van 'Tien over rood' zetten het PvdA-kompas op links en zelfs boer Koekoek predikte van de daken, dat het nu maar eens afgelopen moest zijn met die dufheid en die mufheid. De vensters werden opengestoten, aan alle kanten.

En in de liberale hoek? Het ging er minder radicaal toe, dat zeker. Maar als Hans Wiegel zich in 1968 in zijn boekje 'Een partijtje libre' bezint op de liberale beginselen en uitgangspunten, dan krijgen wèl juist de jongeren, de JOVD, de pluimen op de hoed. Want: 'Het doel is niet bereikt wanneer uitsluitend wettelijke vrijheden zijn verzekerd – ook de werkelijke geestelijke en materiële vrijheden dienen te worden gerealiseerd. Alleen voor de mens die materiaal èn geestelijk vrij is, openen zich perspectieven voor een vrije keus. Juist bij de jongeren – constateert Wiegel – staan de vrijheid van meningsuiting en het ideaal van gelijke ontplooiingsmogelijkheden voor iedereen, heel hoog genoteerd . . .'.

Overal in den lande een nieuw, welhaast revolutionair élan derhalve? Uitmondend in een nieuw tijdperk, de jaren zeventig, waarin de mondig geworden burger zijn plaats zou opeisen met de nieuw-verworven democratische rechten stevig in de knuist? Ach, hoe vergleden de illusies! Het is 1972, als de journalist H.J.A. Hofland in zijn bundel 'Tegels lichten' een voorlopige balans opmaakt en daarin uiterst cynisch dit toekomstbeeld neerschrijft: 'Het enige wat niet alleen de arbeider, de bediende, de onderste onderdaan, maar wat de hele burgerij van top tot basis écht wil is dit: 22 meter darm in plaats van 11 om er het dubbele in te kunnen stoppen; vier armen in plaats van twee om het dubbele te kunnen pakken; en een Mercedes met een zwarte knecht om zich naar cupfinales te laten rijden. De inspraak, de vervreemding, de democratisering, de medezeggenschap, drie revoluties, dekolonisering, duidelijkheid en openbaarheid – niemand maakt er zich zorgen over zolang iedereen denkt dat hij nog kans heeft om met een zak vol geld in z'n auto langs 's heren wegen te rossen, liefst met zijn vuist op de toeter. Wie langs de kant staat, kan rekenen op de solidariteit van de collectebus'. Einde citaat.

Een vertekend beeld? Natuurlijk. Maar onmiskenbaar is dat het solidari-

teitsgevoel, het samen op de bres staan van de jaren zestig, via de jaren zeventig bezig is om te zwaaien naar het andere uiterste van het ikke-ikke-ikke. Was het een voorrecht tot de provo-gemeenschap te kunnen behoren, langzaam maar zeker gaat het betere ellebogenwerk van de yuppie weer stille bewondering oogsten.

En weer de vraag: welke betekenis had dit alles voor het politieke gebeuren? En meer toegespitst: hoe te adstrueren dat door deze ontwikkelingen juist de VVD de wind in de zeilen kreeg?

Er is eerst de waarschuwing van Marcuse zelf, in het door hem veelvuldig gehanteerde begrip van de 'repressieve tolerantie': de maatschappij blijkt in staat te zijn om kritiek (zoals in de jaren zestig naar buiten gekomen) te absorberen, zonder dat er wezenlijk iets verandert. Oppervlakkig bezien is het ook zo gegaan. In plaats van als bom te fungeren onder politieke structuren, is D'66 zelf een (met tè wisselend succes opererende) politieke partij geworden. De radicale christen-jongeren en hun PPR werden randverschijnselen zonder wezenlijke invloed op het politieke krachtenspel waarin het CDA nog steeds domineert, hechter vereend dan tevoren. Links van de PvdA is de PSP ontstaan èn verpieterd en de Partij van de Arbeid zelf is in zichzelf verdeeld, nauwelijks meer in staat waarlijk socialistische eisen te verwoorden, laat staan die ten uitvoer te brengen. Mèt Den Uyl is binnen de gematigde PvdA-aanhang het geloof in de zegeningen van de almachtige staat, de verwachting van het geluk-uit-de-staatsruif voor alle burgers, verdwenen. In feite kwam het kabinet-Den Uyl te laat: in de jaren zeventig was de lust vergaan zich als burger geketend te weten aan de allesverzorgende staat. En: ontbraken in steeds sneller tempo de economische mogelijkheden om de welvaartsmaatschappij in volle omvang tot ontplooiing te brengen en in stand te houden. Het beeld van de reus op lemen voeten diende zich steeds duidelijker aan.

Van hieruit naar de VVD en naar de politieke opstelling van de VVD onder Wiegels leiding is niet zo'n grote stap. Want het moge waar zijn dat de revolutionaire krachten van de jaren zestig slechts oppervlakkige barstjes en scheurtjes hadden kunnen bewerkstelligen in het politieke bolwerk van voordien, zij bleken wel degelijk de burger, de individu te hebben aangesproken. Zo maar wat signalen:

- De roep om meer echte, persoonlijke vrijheid, om de zuilencultuur waarin de Nederlandse burgers zich zo lang hadden laten inkapselen te doorbreken;
- De roep om meer openheid, meer duidelijkheid, meer medeverantwoordelijkheid als tegenspel tegenover de élitaire macht binnen staat en maatschappij;
- Het verlangen naar denivellering: de mogelijkheid om van eigen hard werken ook zelf de vruchten te kunnen plukken;

- Maar ook, anders dan Hofland het voorspeld had: het inzicht dat, als de zich terugtrekkende staat en als de verbrokkelde zuilenmaatschappij aan invloed gaan verliezen, dat niet ten koste mag gaan van het verantwoordelijkheidsbesef jegens elkaar. En zeker niet ten koste van de sociaal-zwakkeren;
- En ook het omgekeerde: misbruik van sociale voorzieningen dient met kracht te worden tegengegaan – ook dat is eis van het verantwoordelijkheidsgevoel jegens elkaar.

Het is niet moeilijk in die signalen de kerngedachten van de VVD te onderkennen. Vrijheid, verantwoordelijkheid en sociale gerechtigheid zijn immers de bouwstenen van het VVD-beginselprogramma, zoals Oud en Stikker die ooit hadden geformuleerd. Maar . . . hoe maak je dat aan de kiezers duidelijk? Hoe een PvdA-stem, een CDA-stem-van-nature om te buigen tot een liberale, VVD-stem? Want juist met de wind in de zeilen is stuurmanskunst vereist. Daar was een 'politiek natuurtalent', daar was Wiegel voor nodig.

Het 'alom bewierookte onbehagen' van de jaren zestig uitte zich (ook) in een reeks politieke pamfletten. Jan Nagel startte met 'Ha, die PvdA', Hans van den Doel en Han Lammers volgden met hun 'Tien over rood', Hans Gruyters liet 'Daarom D'66' verschijnen en Rob van Dijk en Rob Vermaas presenteerden hun 'Oude wijn en oude zakken'. In die reeks dient men het in 1968 verschenen boekje van Hans Wiegel te plaatsen, het al eerder genoemde 'Een partijtje libre'. Luchtig geschreven maar mèt diepgang, want men vindt er wèl de uitgangspunten in terug, die centraal hebben gestaan voor Wiegels politieke stellingname gedurende de jaren van zijn VVD-leiderschap. Kort samengevat:

1. Politiek kan alleen bedreven worden vanuit beginselen, een basis-filosofie. Aldus geadstrueerd: 'Belangenpartijen en pragmatische partijen wijzen wij af, omdat groeperingen zonder basis-filosofie, welke meespeelt bij de standpuntbepaling ten aanzien van bijna elk politiek vraagstuk, een goede kans lopen in opportunistisch vaarwater terecht te komen. We zien dat nu al bij D'66, een partij die het pragmatisme in haar vaandel heeft geschreven. Elke partij moet haar ideeën, haar beginselen, steeds op de meest pragmatische (vroeger zeiden we praktische) wijze trachten in daden om te zetten. Maar pragmatisme zonder meer leidt tot niets anders dan een zig-zag-koers, tot een politiek van dag tot dag, tot het trachten middenposities in te nemen. Het opbouwen van een toekomstig maatschappij-ideaal – essentieel voor elke partij die haar kiezers iets te bieden wil hebben – met als wegwijzer het pragmatisme, is een onmogelijkheid.
2. In feite bestaan er in de politiek maar twee basis-filosofieën: het liberalisme en het socialisme. In een bevrijdingsartikel dat op 5 mei 1969 ver-

scheen, heeft Wiegel deze stelling aldus nader uitgewerkt: 'De wezenlijke politieke tegenstellingen in ons land worden naar mijn oordeel bepaald door twee polen, de liberale en de socialistische. Het liberalisme is een geesteshouding die gekarakteriseerd kan worden als een houding van verzet tegen geestelijk en wereldlijk absolutisme. Meer positief geformuleerd, is het de erkenning dat mensen van elkaar verschillen en dat zij het recht hebben aan elkaar ongelijk te zijn. Dit vrijheidsbeginsel is in feite het enige dogma van het liberalisme, en het is dan nog een dogma dat geen enkele starheid kent. De liberale visie op de maatschappij stoelt dan ook niet op een onveranderlijke doctrine. Zij ontwikkelt zich voortdurend door zich te baseren op de vrijheid van de mens. En de inhoud van deze vrijheid is niet steeds gelijk. Zij verschilt naar tijd en plaats, zoals ook mensen van plaats tot plaats anders zijn en in de tijd een nooit eindigende ontwikkeling doormaken. De liberale vrijheid geldt voor allen. De enige beperking die het vrijheidsbeginsel dan ook eist is hierin gelegen, dat de vrijheid van de een geen onvrijheid van de ander mag betekenen. Kort samengevat, betekent dit alles dat de liberaal de gemeenschap ziet in haar functie van het individu.

De socialistische pool is van geheel andere aard. Hier ziet men het individu in functie van de gemeenschap. De socialist is een plannenmaker. Hij maakt blauwdrukken voor de toekomst, waarin hij een situatie vastlegt die hij voor de gemeenschap als ideaal ziet. De weg naar de ideaalsituatie is, wat hij noemt, de progressieve lijn. Het volgen van deze lijn schrijft hij dwingend voor. De individuele vrijheid is daaraan ondergeschikt. Het is deze politieke polariteit, deze basistegenstelling tussen liberalisme en socialisme, die het politieke bedrijf in wezen beheerst. De hier gegeven korte beschrijving doet uiteraard noch de ene noch de andere pool recht wedervaren. Maar het duidelijke verschil tussen de uitgangspunten laat toch genoegzaam tot uitdrukking komen, dat liberalisme en socialisme ook in hun verdere detaillering de enige werkelijke politieke antithese in ons land markeren'.

3. In het door liberalen als ideaal beschouwde partijsysteem komen confessionele groeperingen niet voor. Citaat: 'Vele andere Nederlanders achten partijvorming op confessionele basis echter nodig en gewenst. Een stelsel omvattend de PvdA, de VVD, een socialistische getinte confessionele partij en een liberaal gezinde confessionele groep zou het naast elkaar bestaan van confessionele en non-confessionele partijen verenigen met de door sommigen gewenste en door ieder bepleite duidelijkheid'.
4. Een liberale partij dient hervormingsgezind te zijn, want er ontbreekt nog heel wat vrijheid en democratie in onze maatschappij. Uit het programma en nog meer uit de praktische politiek van de liberalen zal hun hervormingsgezindheid zonneklaar moeten blijken.

In feite heeft Wiegel zichzelf en de liberale partij daarmee opgeworpen tot de politieke tegenpool, en dus de tegenstrever van het socialisme. Met succes? Ja, als men naar het steeds stijgende aantal Kamerzetels kijkt, die de VVD onder Wiegels leiding wist te behalen. Neemt men het in die jaren gevoerde regeringsbeleid als maatstaf, dan is de uitdrukking 'wisselend succes' op z'n plaats, want Wiegel heeft als oppositieleider meer dan vier jaar lang moeten optornen tegen de tegenpool-aan-de-macht. Drie momentopnamen uit die jaren.

In juli 1972 ontstaat een crisis binnen het nog maar elf maanden oude kabinet van de anti-revolutionair Barend Biesheuvel. Een bezuinigingskabinet: het terugdringen van de overheidsuitgaven en van de uit de hand lopende loonstijgingen waren de hoofdpunten van beleid. Regeringsfracties naast de confessionelen: de VVD en de democratisch-socialisten van de jonge Drees. Toen puntje bij paaltje kwam, bleken de DS'70-ministers Drees en De Brauw niet mee te willen gaan met de ook voor hun departementen geldende bezuinigingen en dus traden zij af. Wat te doen, was met name de grote vraag in liberale kring: binnen het kabinet blijven of ook aftreden? Of: niet aftreden, maar dan aansturen op snelle verkiezingen? Of: niet aftreden en zien hoelang een minderheidskabinet van confessionelen en VVD het zou redden? De meningen waren verdeeld.

Wiegel, daarop later terugblikkend: 'Iedereen gaf zijn mening, ik verzamelde die meningen en trok dan gewoon mijn eigen conclusies, los van wie iets zei. En dat waren dan ook dé conclusies. Uiteindelijk beslist de aanvoerder . . .'. Die conclusies waren: niet aftreden, wèl snelle verkiezingen. Die werden in november 1972 gehouden en brachten de VVD een winst van zes zetels: van 16 naar 22. Maar, zij brachten ook het kabinet-Den Uyl dat Nederland bijna vier jaar zou regeren, en vrijwel het omgekeerde zou doen van wat het kabinet-Biesheuvel had beoogd. Al maakten de oliecrisis het voor Den Uyl steeds moeilijker de snel stijgende schuldenlast baas te blijven. Een liberaal succes? Ja, in zetelwinst, maar bepaald niet als men het daarna gevoerde regeringsbeleid als maatstaf neemt. Wijt dat niet aan Wiegel – zijn visie op de tweedeling binnen de confessionele partijen werd er alleen maar door bevestigd.

Eenzelfde dilemma in februari 1980. Na eindeloos geharrewar tussen PvdA en CDA is eind 1977 volkomen onverwacht het kabinet-Van Agt/Wiegel tot stand gekomen. Een kabinet van 'puin ruimen' na vier jaar socialistisch bewind, met 'Bestek '81' als leidraad. Voor Wiegel een glorieperiode: zijn bestuurlijke talenten komen ten volle tot hun recht. Maar zie, tijdens de voorbereiding van de Voorjaarsnota geeft de CDA-minister van Financiën Frans Andriessen er de brui aan. Te vaak heeft hij zijn pogingen tot de door hem beoogde ombuigingen gedwarsboomd en ontkracht gezien, niet in de laatste plaats dikwijls door zijn eigen partijgenoten in het parlement.

Opnieuw de vraag voor de zes VVD-ministers en voor Wiegel als vice-premier en nog altijd de onbetwiste liberale politieke leider: Andriessen blijven steunen en dus eveneens aftreden, óf doorgaan, zij het met een andere minister van Financiën? Het werd het laatste. Wiegel, later hierop terugziend: 'Mijn taxatie was dat, als we eruit waren gestapt, we onszelf voor jaren in de oppositie hadden geplaatst. En ook nog met een slechtere electorale uitgangspositie, zeker voor een jaar of zes. Dat heeft in onze besluitvorming, in mijn persoonlijke besluitvorming, een zeer grote rol gespeeld. Mijn stelling was: wie breekt betaalt, geldt ook electoraal. Mensen die breken worden heel gauw als de weglopers gezien. Nee, natuurlijk was dat niet principieel. Het ging om de vraag van de politieke macht. Ik ben niet een van diegenen die, als het om politieke macht gaat, zijn zondagse gezicht opzet en volhoudt dat het om principes gaat. Het zijn allemaal gevoelsbeslissingen, je hoeft er geen doctorandus voor te zijn . . .'.

Een juiste taxatie? Als op 26 mei 1981 de stembiljetten geteld zijn, blijkt de regeringscombinatie CDA/VVD drie zetels te hebben verloren; een licht verlies vergeleken bij de teruggang van de PvdA met negen zetels. Maar het betekende wèl, het verlies van de meerderheid in de Tweede Kamer: van 77 naar 74 zetels – de helft min één! Grote winnaar: Jan Terlouw met zijn herboren Democraten '66, van 8 naar 17 zetels.

Wat nu? Wiegel pleit voor 'een nationale aanpak', een samengaan van alle grote partijen terwille van het landsbelang. Een poging om de twee tegenpolen-van-nature, VVD en PvdA, toch in één kabinet samen te brengen? Niet erg waarschijnlijk: behalve de sociaal-economische politiek ligt er immers de kwestie van de kernraketten als absoluut breekpunt. Of is de analyse die Steinmetz in Het Parool geeft de juiste: 'De nationale aanpak die Wiegel wil, is dan ook eigenlijk een heel andere. Niet de VVD moet zich ten dienste stellen van de natie, maar een zo groot mogelijk deel van de natie dient zich achter de VVD te scharen. 'Partijpolitiek gekissebis' bij andere partijen vies verklaren en zo zelf partijpolitiek bedrijven. Wiegel besefte wellicht zelf niet hoezeer hij zaterdag (tijdens het VVD-verkiezingscongres in Breda) een belangrijk deel van de natie op het hart trapte tijdens zijn oproep tot een nationale aanpak. 'Een te grote groep van de bevolking maakt gebruik van de sociale voorzieningen – wij vinden dat er weer gewerkt moet worden', riep hij de gretige zaal toe . . ., aldus Steinmetz.

Als dat Wiegels opzet geweest is, dan slaagt hij op korte termijn niet. Want ook ditmaal wordt het onmogelijk geachte mogelijk, net als in 1977 maar nu in omgekeerde zin. Van Agt, Den Uyl en Terlouw gaan samen in het kabinet-Van Agt II. Een monsterverbond. Met de VVD opnieuw in de (voordelige) oppositie. Maar op langere termijn? Wiegels stellingname blijkt uitermate verstandig te zijn geweest.

Het is voorjaar 1982, als het kabinet-Van Agt II na een roemloos bestaan

alweer uiteenvalt, ook ditmaal weer gestruikeld over de Voorjaarsnota. Opnieuw verkiezingen, de derde al in dat jaar, want er is al gestemd voor Staten en gemeenteraden. De verwachtingen zijn hoog gespannen – bij de Statenverkiezingen was de VVD immers (even) de tweede partij van Nederland geweest met meer stemmen dan de PvdA. De uitkomst overtreft nog de verwachtingen: 23 procent van het stemmental gaat naar de liberalen, goed voor 36 zetels, een winst van tien! De VVD oogst ten volle de vruchten van wat Wiegel in die voorbije jaren heeft gezaaid. En niet alleen in zetels ditmaal – er komt een hernieuwde samenwerking tot stand tussen CDA en VVD. Het kabinet-Lubbers kan het karwei gaan afmaken, dat ooit door Van Agt en Wiegel samen in de steigers is gezet.

Op dat moment wordt ook de stelling waar, die als titel boven dit opstel is geplaatst: Hans Wiegel maakte van de VVD eerst recht een volkspartij. 'Met onze 36 zetels in de Tweede Kamer kunnen zelfs onze grootste tegenstanders dat niet meer ontkennen!', juichte Vrijheid en Democratie. En het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen berekende: 'Onder de jonge kiezers (18 tot en met 24 jaar) werd de VVD de grootste partij. De winst kwam vooral van het CDA (37%) en D'66 (25%), in wat mindere mate van de PvdA (13%)'. En meer officieuze cijfers: bij 'verkiezingen' onder middelbare schooljeugd kreeg de VVD zelfs de absolute meerderheid. En dat mag toch een gezonde uitgangspositie heten.

Maar . . . intussen is Hans Wiegel van het Haagse politieke toneel verdwenen. Dinsdag 27 april 1982 is zijn laatste dag in het parlement, zijn laatste dag als VVD-fractieleider en leider van de oppositie. Op 1 juli wordt hij Commissaris van de Koningin in Friesland. Waarom en hoe?

- De directe oorzaak is een verkeerde taxatie van de kansen van het kabinet-Van Agt II. Wiegel: 'Ik redeneerde: die Voorjaarsnota komt er. Dat was een verkeerde taxatie. Als je kijkt naar Goede Vrijdag, toen was er alleen nog een technische invulling nodig. Ik ging ervan uit: als men daar niet uitkomt, schuift men het wel door naar augustus. Maar daarna is het heel snel naar een dieptepunt in de onderlinge verhoudingen gegaan. Als het kabinet al rond die Goede Vrijdag over de Voorjaarsnota was gevallen, dan had ik mij natuurlijk niet kunnen permitteren om te zeggen: ik word geen lijsttrekker. Dan was ik lijsttrekker geworden en was de kans op Friesland aan mij voorbijgegaan.
- Maar er was ook een meer menselijke oorzaak. Toen het kabinet-Van Agt II tot stand kwam, had Wiegel weinig zin om nog eens weer een aantal jaren als oppositieleider te moeten optreden, zeker niet met zijn vriend Van Agt als tegenstander. Het besturen, het managen was hem lief geworden. En dus: liever bestuurder in een provincie dan oppositieleider in Den Haag. Vooral nu die provincie Friesland kon zijn, bij Wiegel zo geliefd.

Voor de liberalen een te begrijpen, maar desondanks zeer betreurde keus – niet voor Hans Wiegel en niet voor Friesland, al was men daar aanvankelijk niet zo enthousiast over deze 'Haagse' benoeming. Maar dat veranderde snel: Wiegel had er duidelijk zin in, wist al snel de Friese harten te winnen, niet in de laatste plaats door de wijze waarop hij zijn provincie propageerde en etaleerde tijdens twee achtereenvolgende Elfstedentochten. Bovendien: een oud-minister weet de weg in Den Haag en heeft vrienden in Den Haag – een niet weg te cijferen voordeel. Klein voorbeeldje, door Wiegel verteld in een interview in het KLM-magazine Holland Herald. Aan de orde was de door minister Brinkman van WVC gewilde opheffing van het Frysk Orkest. Wiegel: 'Toen ikzelf minister was diende Brinkman onder mij als ambtenaar, dus ik kende hem goed. Ik nodigde hem en z'n vrouw uit naar Friesland te komen om een concert van het orkest bij te wonen. Iedereen deed geweldig zijn best om indruk te maken – en hij vond een uitweg om de toekomst van het orkest veilig te stellen. Want Brinkman is een heel inventieve minister . . .'.

Toch was hij nog bijna tussentijds teruggekeerd in de Haagse politieke arena, als (tijdelijke) opvolger van de zo plotseling overleden minister van Binnenlandse Zaken Rietkerk. Bijna . . ., want na enig aarzelen zei Wiegel nee. Begrijpelijk, want hij zou zich in Friesland ongeloofwaardig hebben gemaakt én het zou in strijd geweest zijn met de eerder gedane uitspraak, dat hij zich als Commissaris van de Koningin afzijdig zou houden van het Haagse strijdgewoel.

Weer citerend uit een interview in Vrij Nederland, in 1982: 'Ik heb al eerder gezegd: ik wil niet het orakel van Ljouwert worden. Ik heb dat zelf over me heen gehad als oppositieleider, in 1977. Toen bestond er zo'n algemeen gevoel van: door Wiegels harde oppositie isoleert de VVD zich. Als die verhalen uit andere kring kwamen interesseerde het me uiteraard niets. Maar dat kwam ook in de VVD naar boven. En ook echt bij eh . . . mensen met enige invloed. Al dat getoeter in de kranten van vooraanstaande liberalen uit de periferie, van mensen die zeiden: we moeten meer naar het midden, het is te rechts en te ongenuanceerd, zo komt de VVD nooit meer aan de bak. Ik werd daar ècht kwaad over. Omdat het ontzettend makkelijk is om uit een heerlijke bestuurlijke fauteuil te roepen hoe het moet . . . Nee, nee, ik heb die les geleerd. Ik ga dat niet doen!'

Het laatste woord in dit opstel zij aan Hans Wiegel zelf, als antwoord op twee vragen die tot dusverre onbesproken zijn gebleven.

De eerste vraag gaat over 'het geheim'. Het geheim van het succes van de politicus Wiegel en van het zoveel besproken Wiegel-effect. Het antwoord dateert al uit 1973. 'Het is niet elke politicus gegeven de moeilijke problemen

waarmee ons land zit, eenvoudig te herstellen. Van het begin af aan heb ik geprobeerd me juist daarin te onderscheiden. Een moeilijk, technisch-ingewikkeld verhaal houden voor insiders is gemakkelijk, maar een moeilijk, technisch-ingewikkeld probleem te vertalen naar de kiezer toe, daar gaat het om en ik legde mij daarop toe. Het ging er mij niet om de problemen te versimpelen, maar wèl om een beperking tot de hoofdzaken. De toonzetting van mijn verhalen heeft, geloof ik, een rol gespeeld. Ik hou van een beetje sappig taalgebruik. Zeggen waar het op staat, er niet omheen kletsen, en als me iets niet bevalt dat ook gewoon zeggen. Krijgen de mensen daardoor de pest in, nou, dan neem ik dat. Daar kun je niks tegen doen. Recht voor z'n raap, daar hou ik van . . .'.

En op de vraag naar de toekomst, kreeg de schrijver dezes ten antwoord: 'Wat ik wellicht in de toekomst voor het liberalisme en de VVD zal doen, ligt nog in de schoot der goden . . .'.

F. KORTHALS ALTES
De organisator

F.L.M. Lafort

'Mr. Korthals Altes is de tweede VVD-minister van Justitie van deze eeuw. En misschien de laatste. Hij is een goede minister. Goed op de hoogte, hardwerkend, vasthoudend, politiek ervaren, intelligent en slim, voor niks niet bang en gelukkig voorzien van een rijk gevoel voor humor. Niet te beroerd om zijn gelijk desnoods via de achterdeur binnen te halen. Hij loopt niet over van liefde voor CDA of PvdA. Er zijn soms tekenen dat hij in eigen kring minder wordt gewaardeerd dan bij de oppositie. Hetgeen zijn gevoel voor humor zeker zal activeren'.

Deze kanttekening plaatste in 1986 het PvdA-Tweede Kamer Mr. A. Kosto[1] aan de vooravond van de verkiezingen voor de Tweede Kamer bij het optreden van de VVD-minister in het eerste kabinet-Lubbers. Kan het tweede kabinet-Lubbers de rit tot 1990 uitzitten, dan is de Rotterdamse advocaat Mr. F. Korthals Altes, qua aantal 'dienstjaren', langer minister geweest dan partijvoorzitter.

Op 15 maart 1975 werd de algemeen secretaris (1967-1975), tijdens de algemene vergadering in het Turfschip te Breda, gekozen tot opvolger van mevrouw H. van Someren-Downer. Een benoeming die in de geledingen van de liberalen zelf een aantal rimpelingen veroorzaakte, zoals de kersverse voorzitter op 27 juni 1975 in een brief aan Mr. E.H. Toxopeus heeft vermeld: 'Ik was mij ervan bewust dat ik mij in deze functie wat milder zou dienen uit te laten dan ik in het verleden wel gedaan heb. Niettemin heeft de vrij sterke weerstand die duidelijk heeft bestaan, mij enigszins teleurgesteld maar ook aan het denken gezet'. Om precies te zijn: dankzij het feit dat de voorzitters van de kamercentrales zijn kandidatuur steunden, kon de benoeming doorgaan. Korthals Altes: 'Voorzover nog nodig heeft dit mij gesterkt in mijn opvatting dat de voorzitters van de Kamercentrales - waar nu eenmaal de macht berust - ook de verantwoordelijkheid voor het bestuur van de partij moeten gaan dragen'.

De partijvoorzitter Korthals Altes was en de minister Korthals Altes is een organisator[2] pur sang. Als partijvoorzitter afficheerde hij de VVD als een middenpartij, die onderdak wilde bieden aan de voormalige kiezers van D'66, DS'70, de drie confessionele partijen en 'de niet mee-gepolariseerde gematig-

de PvdA[3]-stemmers'. Tevens heeft hij in die zes jaar alles in het werk gesteld om de VVD organisatorisch verder te versterken en uit te bouwen. Een conditio sine qua non voor een organisatie die geconfronteerd werd met groeistuipen. Had de VVD na de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 ruim 38.000 leden, anderhalf jaar later – mei 1974 – was dit getal verdubbeld. En op de jaarlijkse algemene vergadering van de VVD op 12 en 13 maart 1976 meldde een trotse partijvoorzitter dat het ledental was gestegen tot 86.000. Korthals Altes toen: 'Vermoedelijk nog geen 10.000 leden minder dan de PvdA en inmiddels twee keer zo groot als de KVP die vroeger haar leden met honderdduizenden telde'.

Over de ledenaanwas had Korthals Altes op 4 april 1975 aan Drs. H.A. Korthals, lid van de Raad van State, bericht: 'Ik ben nog altijd blij dat ik destijds, tegen aanvankelijke tegenstand van S.J. van den Bergh in, gedaan heb weten te krijgen dat de partij besloot tot een centrale ledenadministratie met behulp van een computer. Weliswaar rechtvaardigde toen het ledenbestand een dergelijke maatregel nog niet volledig, maar de geweldige ledenwinst zouden wij nooit hebben kunnen verwerken zonder toepassing van moderne elektronische hulpmiddelen'.

Zelf had Korthals Altes zich bij zijn aantreden tot taak gesteld om de nieuwe leden te integreren in de partij en hen volledig te betrekken bij het werk in de VVD. 'Jammer genoeg', aldus Korthals Altes in voornoemde brief, 'blijkt bij een aantal hunner – uit die hoek kwam ook de oppositie tegen mijn benoeming – een ingeboren wantrouwen te bestaan, dat ook voor partijen als D'66 en DS'70 tenslotte fataal is gebleken. Het wegnemen daarvan is een van de voornaamste taken, naast het opstellen van een nieuw verkiezingsprogram waarmee wij de vele dakloos geworden kiezers uit het midden moeten opvangen'.

De organisatorische vernieuwingen binnen de VVD, met als grote animator de partijvoorzitter, kwamen overigens niet makkelijk tot stand. Het advies van het organisatiebureau Berenschot om de voorzitters van de kamercentrales automatisch de representanten van die kamercentrales in het hoofdbestuur te laten zijn, haalde om verschillende redenen de eindstreep[4] niet. Het dagelijks bestuur en het hoofdbestuur kregen in deze periode geleidelijk wel meer invloed op de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer en de Eerste Kamer.

Dit alles kon niet verhinderen dat in 1977[5] en 1980[6] het dagelijks bestuur in verlegenheid werd gebracht door het uitbrengen van voorkeurstemmen op een aantal kandidaten voor de Senaat. Dat deze uitingen van 'regionalisme', in 1987 nog eens duidelijk gedemonstreerd, de VVD-top voor een dilemma plaatsten, blijkt onder andere uit de passage van een brandbrief die Korthals Altes, naar aanleiding van de 'slachting' op 6 juli 1977, de provincies instuurde: 'Het hoofdbestuur meent dat het uitbrengen van voorkeurstem-

men zich niet verdraagt met de nieuwe gedemocratiseerde kandidaatstellingsprocedure voor leden van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Het hoofdbestuur meent tevens dat het uitbrengen van voorkeurstemmen het noodzakelijk overleg tussen de Kamercentrales en de Statenfracties over de samenstelling van de Eerste Kamer ernstig bemoeilijkt of zelfs onmogelijk maakt, terwijl het onder bepaalde omstandigheden tot het verloren gaan van Kamerzetels kan leiden'. Speciale aandacht schonk Korthals Altes aan de Europarlementariërs. Zij werden aan de vooravond van 1979 lid van de partijraad en een aantal kiescolleges. Kortom, de VVD-Europarlementariërs werden in de partij geïncorporeerd.

En er kwam al snel – in 1977[7] – een bezoldigd algemeen secretaris. In 1978 besluit het dagelijks bestuur dat, nu de VVD weer deel uitmaakt van de regering (het kabinet-Van Agt/Wiegel) 'van tijd tot tijd besprekingen zullen worden gehouden, waarbij aanwezig zullen zijn de bewindslieden, de leden van het dagelijks bestuur en eventueel leden uit de Kamerfracties, afhankelijk van de agenda. De voorzitter zal hierover contact opnemen met de heer Wiegel'[8].

De organisatorische vernieuwing had ook gevolgen voor het concipiëren van het nieuwe verkiezingsprogramma dat later op 22 april 1977, via Vrijheid en Democratie, aan de VVD-leden werd gepresenteerd. Het verkiezingsprogramma 'Vrijheid, Werk en Samenwerking' is in tegenstelling tot het verkiezingsprogramma oude stijl, geen opsomming van verlangens en beleidsvoornemens. Of, zoals Korthals Altes op 6 november 1975 aan Mr. W.J. Geertsema schreef: 'Wiegel en ik zijn van mening dat wij in het huidige tijdsgewricht niet meer kunnen volstaan met het ontwerpen van een verkiezingsprogram waarin tal van wensen worden geuit die achteraf misschien toch niet kunnen worden gefinancierd. Onze gedachten gaan uit naar een werkprogram voor langere termijn, waarin op grond van onze beginselen hoofdlijnen worden aangegeven waarlangs de actuele politieke standpuntbepaling gevonden zou moeten worden'.

Het verkiezingsprogramma zou tevens een ander doel dienen. De nieuwe leden en kiezers zouden op de hoogte worden gebracht van de inhoud van het liberalisme[9]. Het schrijven van een verkiezingsprogramma gebeurde overigens in een betrekkelijk kleine kring. Een activiteit waar vooral de voorzitter van de VVD-fractie in de Tweede Kamer, H. Wiegel, een groot stempel op heeft gedrukt. Tegenover zijn fractie omschreef hij zijn taak bij de totstandkoming van een verkiezingsprogramma als een activiteit 'ten persoonlijke titel'. Een procedure die in 1980 nog leidde tot een aanvaring tussen fractievoorzitter Rietkerk en zijn vice-voorzitter mevrouw Mr. A. Kappeyne van de Coppello[10].

De inspanningen van Korthals Altes om de nieuwe leden in de partij te integreren en te betrekken bij de discussies over het liberale gedachtengoed, bleven niet beperkt tot aanpassingen in de organisatie of een vernieuwd verkiezingsprogramma. Onder zijn voorzitterschap zagen de brochure 'Liberalisme in de jaren tachtig' (1978), een nieuwe 'Beginselverklaring' en 'Het Liberaal Manifest' (beide in 1980) het daglicht. Volgens het verslag van de vergadering van het Curatorium van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting (10 december 1976) over het project 'Vrije Burger' (beter bekend als 'Liberalisme in de jaren tachtig') wilde Korthals Altes met name het partijkader een signaal geven: 'Bovendien moet de sterk gegroeide VVD weer eens worden geconfronteerd met een handzame studie over het liberalisme. Het is nuttig de contouren van het liberalisme van de toekomst te schetsen, een en ander ook uit propagandistisch oogpunt'.

Een jaar later, de VVD kwam in de Tweede Kamer van 22 op 28 zetels, zou de campagneleider Dr. R.W. de Korte in zijn rapport 'Evaluatie landelijke verkiezingscampagne 1977' signaleren: 'Het uitdragen van de ideologische kant van onze standpunten blijft daarom steeds van belang. Het feit dat de VVD een Teldersstichting heeft met een zeer waardevolle liberale "productiecapaciteit" kan nog beter uitgebouwd worden'.

Bij de presentatie van het ontwerp Liberaal Manifest (18 december 1979) ontketende de voorzitter van de Commissie-Beginselprogram, Mr. Geertsema, een kleine rel, door via radio en televisie te ijveren voor een nieuwe liberale partij die 'de liberalen' uit de VVD, D'66, de PvdA en het CDA zou moeten bundelen.

Bij de presentatie van het Liberaal Manifest en van het rapport van de Teldersstichting werd in- en extern uitvoerig stilgestaan bij de politieke koers van de VVD, waarbij vooral de stroeve relatie van de liberalen met de PvdA centraal kwam te staan. In het boek 'Illusie of Monsterverbond'[11] wijst Korthals Altes er zelf op dat tijdens de oppositieperiode van de VVD (1973-1977) voor het eerst binnen de eigen gelederen, de opvatting (onder anderen Vonhoff) kon worden gehoord dat de VVD onder leiding van Wiegel[12] de polarisatie tegenover de PvdA te ver zou hebben doorgevoerd. Op die wijze zou zij zich teveel hebben gericht op de confessionele partijen (het CDA in wording) als enige potentiële coalitiegenoten.

De uitspraken van Geertsema waren des te pikanter, omdat het weekblad Nieuwsnet eerder op 29 september had 'onthuld', dat de Gelderse commissaris der Koningin - Geertsema dus - in het statige Haagse hotel Des Indes, samen met andere liberalen, besprekingen voerde met vertegenwoordigers van de PvdA en D'66. Inzet van deze besprekingen: hoe kan een eind worden gemaakt aan de machtspositie van de christen-democraten die vrijwel onafgebroken driekwart eeuw in de regering zitten.

Zelf heeft Korthals Altes binnen en buiten de partij er herhaaldelijk blijk

van gegeven dat hij een samenwerking tussen de sociaal-democraten en liberalen onwenselijk zou vinden. Zijn redenering die nog niet aan actualiteit heeft ingeboet: het CDA krijgt de kans uit de oppositie versterkt tevoorschijn te komen. Korthals Altes: 'Ik zie het op een politieke stroming als democratisch-socialisme of liberalisme stemmen van oorspronkelijk confessionele kiezers dan ook als de kroon op de politieke emancipatie: deze vindt haar voltooiing in het doen van een politieke keuze'[14].

Het feit dat Korthals Altes eerst in eigen huis – organisatorisch – orde op zaken wil stellen, valt niet overal binnen de VVD in goede aarde. Vooral in de zuidelijke afdelingen[15] groeit de kritiek. In Elseviers Magazine[16] van 19 maart 1977 zegt de partijvoorzitter: 'Het is mogelijk dat naar buiten de indruk kon ontstaan dat het partijbestuur niet voldoende actief was. Maar dat is schijn. We timmeren niet zo aan de weg als andere partijbesturen wel doen. Wij hebben in de VVD voor de actuele politiek het primaat liggen bij de Tweede Kamerfractie, en ik vind dat een juist systeem'.

Dat gevoel voor gescheiden verantwoordelijkheden zou Korthals Altes ook als minister verdedigen. In Elseviers Magazine van 6 oktober 1984 zegt hij: 'Ik heb een sterk ontwikkeld gevoel van esprit de corps. Ik voel mij nu toch sterk lid van de club Lubbers, daar ligt mijn loyaliteit. Dat brengt toch een zekere afstand tot de partij waarvan ik vroeger niet had kunnen dromen in mijn stoutste ogenblikken'.

Het feit dat in 1977 het dagelijks bestuur zich slechts zijdelings bezig hield met de actuele gang van zaken op het Binnenhof, heeft er wel toe geleid dat op 14 december 1976 de Eerste Kamer het initiatief-wetsontwerp afbreking zwangerschap van Geurtsen/Lamberts/Roethof/Veder-Smit zou verwerpen. De oorzaak: wetgevingstechnische en juridische argumenten die intern verwoord zijn door de Senator en oud-minister, Mr. C.H.F. Polak[17]. Hij zou uiteindelijk zelf wel voorstemmen, doch een aantal van zijn VVD-fractieleden stemde tegen op grond van de door hem ontwikkelde argumenten. Een bemiddelingspoging door Mr. F. Korthals Altes, vóór het schriftelijk verslag van de Eerste Kamer, stuitte op een afwijzing van de liberale indieners van het initiatief-wetsontwerp. Een andere complicerende factor in deze kwestie was het besluit van de Eerste Kamerfractie dat men bij de stemming niet alleen zijn eigen geweten zou volgen, maar dat men voor de stemming van zijn keuze ook geen mededeling zou doen.

In Vrijheid en Democratie zou Korthals Altes later onder de kop 'Dit had nooit zo mogen gebeuren' opmerken: 'Erkend moet ook worden dat het dagelijks bestuur een eerder overleg had moeten organiseren om een gang van zaken als deze te voorkomen. Ook het dagelijks bestuur werd door het resultaat van de stemming verrast'. De VVD likte haar wonden. Het dagelijks bestuur besloot tot periodiek overleg met fracties in de Eerste en Tweede Kamer om 'herhaling, althans het verrassingselement bij verschil van inzicht

te voorkomen'.

Pas in 1979 zou het emotionele abortusvraagstuk, dat binnen de VVD de gemoederen danig heeft beziggehouden, worden opgelost met de compromiswetgeving van de ministers De Ruiter (Justitie - CDA) en Ginjaar (Volksgezondheid en Milieuhygiëne - VVD). De juridische perikelen rondom de abortuswetgeving zorgden ervoor dat het dagelijks bestuur van de VVD inzake ethische kwesties als bijvoorbeeld euthanasie terughoudend zou reageren. Naar aanleiding van een verzoek van het bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie om binnen de gelederen van de VVD meer aandacht aan deze kwestie te besteden, antwoordde Korthals Altes[18] 'er uitdrukkelijk voor te willen waarschuwen dat dit niet te vroeg in de politieke sfeer wordt gehaald. Het lijkt goed dat eerst alle medisch-ethische aspecten worden bezien, alvorens de politieke controversen gaan oplaaien. De gang van zaken met betrekking tot een wettelijke regeling inzake abortus, mede gezien in het licht van het optreden van het Nederlandse Artsenverbond, zou op dit punt naar de mening van het dagelijks bestuur een waarschuwing moeten zijn, voorzover het de aanpak van de euthanasie betreft'. Tien jaar later zorgt de minister van Justitie Korthals Altes er voor, dat een wetsvoorstel betreffende euthanasie, een compromis tussen CDA en VVD, voor advies gestuurd wordt naar de Raad van State.

In het kabinet-Van Agt/Wiegel zit de VVD in een lastig parket. Van het 'puinruimen'[19], dat de VVD haar kiezers in de verkiezingsstrijd had beloofd, kwam in de praktijk weinig terecht. Immers, de regeringscoalitie was met haar 77 zetels in de Tweede Kamer eenvoudigweg te zwak. Daarnaast moest het Kabinet bij het uitstippelen van het beleid ook nog eens rekening houden met de dissidenten in de CDA-fractie. Zelf hield de CDA-fractie, bijeengehouden door fractievoorzitter Lubbers, bij de eigen standpuntbepaling terdege rekening met de visie van dissidente leden. Zij op hun beurt moesten zich vaak in het openbaar nog eens profileren.

In een interne notitie voor de VVD-top werd deze voor liberalen ongelukkige situatie verder ingekleurd: 'De kabinetsplannen hadden steeds driemaal kans op averij gelopen, voordat er sprake was van goedgekeurd beleid. Veelal - Bestek 81 moest daarna nog eens stap voor stap weer door de Tweede Kamer worden geloodst - met wederom wrijvingsverliezen. Zo ontstonden gaten die te lang ongedicht bleven en die tenslotte werden gedicht met maatregelen die eigenlijk aanvullend beleid hadden moeten vormen'.

Vooral in 1980 moet menig VVD-lid stevig op de tanden bijten. In de persoonlijke levenssfeer: Mr. Korthals Altes is met een ernstige ziekte in het ziekenhuis opgenomen; mevrouw Wiegel komt door een tragisch ongeval om het leven en de VVD neemt definitief afscheid van mevrouw H.V. van Someren-Downer en Mr. H. van Riel. Partijpolitiek moet de VVD ook de

nodige tegenslagen incasseren: in de afdeling Amsterdam van de VVD openbaart zich een bestuurscrisis, de minister van Financiën, Mr. F. Andriessen, stapt op en in de opiniepeilingen rukt D'66 gestaag op. In 1981 zouden de Democraten in de Tweede Kamer hun zetelaantal meer dan verdubbelen (van 8 naar 17 zetels). Het CDA krijgt definitief gestalte. Korthals Altes noemt deze gebeurtenis eind 1980 in Vrijheid en Democratie 'van uitzonderlijke betekenis in de ontwikkeling van ons partijwezen'.

Terug naar D'66: de groeiende populariteit van de Democraten baart het dagelijks bestuur de nodige zorgen. Al op 11 december 1978 geeft men de wens te kennen 'dat in een gesprek tussen partijvoorzitter, de fractievoorzitters en de heer Wiegel onze houding tegenover D'66 wordt bepaald. Doodzwijgen kan langzamerhand niet meer, terwijl in de partij veel belangstelling voor een duidelijk standpunt blijkt te bestaan'. Doch de manoeuvreerruimte voor de liberalen is beperkt. Drie jaar later[20] constateert de VVD-top dat 'verbreding van de smalle CDA-VVD basis (dissidenten blijven lid van de nieuwe CDA-fractie) met D'66 is naar alle waarschijnlijkheid nodig om meerderheid te behouden of te verbreden'.

De VVD kwam in 1980 helemaal in een lastig parket door het vertrek van minister Andriessen. De reden: onvrede met het te voeren sociaal-economische beleid en zijn eis dat begin 1980 al een loonmaatregel voor 1981 zou worden afgekondigd. Dit laatste ging de VVD-ministers te ver en zij bleven zitten. Het partijkader was verdeeld over dit besluit van vice-premier Wiegel. Onder de VVD-leden heerste verwarring.

Bij de verkiezingen van 1981 verloor de VVD in de Tweede Kamer slechts twee zetels. Op 22 mei sloot Korthals Altes zijn partijvoorzitterschap succesvol af. De VVD had intussen meer dan 100.000 leden gekregen. De oud-partijvoorzitter werd een paar weken later in de Eerste Kamer gekozen. Een jaar later wordt hij minister van Justitie in het kabinet-Lubbers/Van Aardenne.

Op Justitie wordt de organisator Korthals Altes geconfronteerd met een nieuwe uitdaging. In Elseviers Magazine van 6 oktober 1984 zegt hij: 'De rechtsfilosofische onderbouwing van beleid is hier in zeer voldoende mate aanwezig, daar hebben ze mij echt niet voor nodig. Nee, de organisatie, de bedrijfsmatige aanpak heeft duidelijk mijn belangstelling en mijn voorkeur. Het Rijk is op alle gebieden van de automatisering zwaar achter. Dat is rampzalig'. En: 'Ik zal me niet laten verleiden dingen te beloven die ik later niet waar kan maken. Waar ik dan een brief over moet schrijven dat ik het niet gehaald heb. Dat gebeurt nu al teveel in de politiek. Daarbij moet ik er rekening mee houden dat de molens op Justitie van oudsher langzaam malen en dat dit een law-abiding departement is'.

Door soms via de achterdeur van Financiën zijn gelijk te halen, heeft

minister Korthals Altes ervoor gezorgd dat in de periode 1983/1986 geleidelijk de onderbezetting van vrijwel alle gerechten is opgeheven. Dit is gerealiseerd door uitbreiding van de rechterlijke macht zelf en het ondersteunende apparaat met 884 personen en door het nastreven van meer efficiëntie en grotere effectiviteit.

Op 22 mei 1985 presenteerde de liberale minister zijn beleidsplan 'Samenleving en Criminaliteit', waarin hij waarschuwde voor een toename van de zware criminaliteit in Nederland. Bij dit plan presenteerde hij tevens een organisatorische wensenlijst, dat geleidelijk wordt gerealiseerd. De grootste oppositiepartij zwaaide hem lof toe en noemde dit beleidsplan een 'belangrijk werkstuk'. De kern van de filosofie van de minister van Justitie is, dat in de jaren zestig en zeventig de rechtsbescherming van de burger gestaag is uitgebreid, waarbij door verschillende regeringen onvoldoende aandacht is besteed aan de verwerkingscapaciteit van het rechterlijk apparaat. 'De rechtsstaat wordt bedreigd door zijn eigen zegeningen', aldus Korthals Altes in zijn toespraak op het congres 'Bestuur en rechtsbescherming' (Utrecht, 17 september 1987). Zijn conclusie: 'De grote vlucht die de rechtsbescherming genomen heeft, zet het bestuurlijke en rechterlijke apparaat onder grote druk. Handhaving van kwaliteit en bestuur en rechtspraak zijn niet verzekerd. Afdoening binnen redelijke termijn is niet steeds mogelijk. Lange procedures en achterstanden zijn geen uitzondering meer. De slagvaardigheid van het openbaar bestuur en particuliere belangen worden aangetast, wanneer de beslissing wat rechtens is, te lang uitblijft. Dit alles stemt tot grote zorg'.

In Vrijheid en Democratie van 15 oktober 1987 constateert de minister nuchter: 'We betalen nu de rekening van de toegeeflijkheid van de jaren zestig en zeventig, die de poorten van de criminaliteit wijd heeft opengezet. Dat is een zwaar karwei, waarbij ik mij niet laat ontmoedigen. Noch door kritiek van hen die vinden dat het niet snel genoeg gaat – want ook ik voel dat ongeduld – noch door degenen die menen dat de deformalisering die onze maatschappij al heeft ondergaan, die in het burgerlijk recht en het fiscale recht in volle gang is, bij het Wetboek van Strafvordering zou moeten halt houden'.

Niets voor niets memoreerde de sociaal-democraat Kosto medio '86 in NRC Handelsblad dat deze minister oud-advocaat is. 'Hij weet', aldus mr. Kosto, 'van vechten voor zijn zaak. In zijn partij, in het kabinet en in de Kamer'.

Noten

1. *NRC Handelsblad*, 6 mei 1986.
2. Van 1963 tot en met 1976 was Mr. Korthals Altes lid van het dagelijks bestuur als secretaris van de organisatie.

3. Archief Korthals Altes, brief van 3 april 1975 aan Drs. P.A. Delvaux.
4. Archief Korthals Altes, brief van 28 april 1975.
5. Besluitenlijst dagelijks bestuur (7 juli 1977).
6. Besluitenlijst dagelijks bestuur (11 augustus 1980).
7. Brief van Mr. Korthals Altes aan het dagelijks bestuur (30 november 1976).
8. Besluitenlijst dagelijks bestuur (10 januari 1978).
9. Verslag van de bijeenkomst van de partijvoorzitter met de voorzitters van de partijcommissies en werkgroepen in de Tweede Kamer (13 november 1975): Mr. Korthals Altes: 'Sommigen betwijfelen of onze nieuwe leden en kiezers werkelijk op de hoogte zijn van wat het liberalisme inhoudt'.
10. Brief van mevrouw Mr. A. Kappeyne van de Coppello (20 augustus 1980) aan Mr. Korthals Altes: 'Een enkele kanttekening wil ik maken bij Uw mededeling dat het Hoofdbestuur mij "functioneel" nl. voortvloeiend uit mijn vice-voorzitterschap van de Tweede Kamerfractie, tot lid van de Commissie ter voorbereiding van het verkiezingsprogram heeft benoemd. In de zomer van 1979 heeft de heer Rietkerk mij informeel verzocht toe te treden tot een groepje of commissie die zich zou buigen over een tekst voor een nieuw verkiezingsprogramma. Mij werd te verstaan gegeven dat deze nieuwe opzet in de plaats kwam van de tot nog toe gevolgde procedure dat een persoon, de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, het verkiezingsprogramma schreef. Ik stemde van harte in met die nieuwe opzet'. En: 'Het spijt mij dat mij nu is gebleken dat mijn veronderstelling op een misverstand berust'.
11. Mr. F. Korthals Altes: 'Politieke tegenvoeters' in: *Illusie of Monsterverbond: mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie*, p. 37. De Bataafsche Leeuw, Dieren/Amsterdam 1984.
12. Het was Oud die, na een aantal gebeurtenissen, in 1959 samenwerking met de PvdA voor een komende kabinetsperiode uitsloot.
13. Deze 'onthulling' was overigens niet nieuw. In het Gelders Dagboek (Walburg Pers 1978) maakt Geertsema zelf melding (p. 20) van de Des Indes Werkgroep.
14. Illusie of Monsterverbond, mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie, p. 41.
15. Archief Korthals Altes, brief aan de voorzitters van de afdelingen 's-Hertogenbosch, Sint-Michielgestel, Vugt, Rosmalen en Boxtel (8 maart 1976).
16. *Elseviers Magazine*, 'VVD waar blijft je stootkracht'.
17. Archief Korthals Altes, brief aan mevrouw Mr. H. Snijder Borst (9 april 1979).
18. Archief Korthals Altes, brief aan het bestuur van de Nederlandse Ver-

eniging voor Vrijwillige Euthanasie (4 april 1977).
19. *Elseviers Magazine*, 24 oktober, 'Onheilsprofeet Andriessen eenoog in het land der blinden'.
20. Interne notitie, 12 januari 1981.

J.G. RIETKERK
De Stille Kracht*

*J.H.C. van Zanen***

Inleiding

Aan de hand van drie thema's wil ik de betekenis van Mr. J.G. Rietkerk voor het liberalisme in het algemeen en de VVD in het bijzonder schetsen.

De gereformeerde achtergrond van Rietkerk is een eerste steeds terugkerend thema. Het verklaart zijn harde werken, neiging tot detailzucht, taaie terriërachtige gedrevenheid en bescheidenheid. Want: het hoort nu eenmaal zo, wat ik doe is niets bijzonders.

De sociale bewogenheid van Rietkerk geldt als thema nummer twee. Zij komt tot uitdrukking in zijn deskundigheid op het terrein van de sociale verzekeringen, zijn vroege aandacht voor de (on)betaalbaarheid daarvan, het staatssecretariaat op Sociale Zaken en een directeurschap sociale zaken bij het VNO. Zijn sociale bewogenheid uit zich eveneens in Rietkerks pleidooien voor een ombudsman en zijn betrokkenheid bij minderheden.

Tenslotte beschouw ik als een derde thema, het vermogen van Rietkerk om persoonlijke, politieke en maatschappelijke verhoudingen scherp te kunnen analyseren en te voorzien. Het maakt hem mogelijk een belangrijke intermediaire rol te spelen binnen de VVD ('concertmeester', 'ombudsman' en 'regisseur' van de VVD) en daarbuiten. Het helpt hem bij de moeilijke

* 'De stille kracht' is de titel van een boek van Louis Couperus uit 1900. Over de stille kracht daaruit de volgende passage: '. . .het onuitzegbare: dat wat schuilt in de grond, wat sist onder de vulkanen, wat aandonst met de verre winden mee, wat aanruist met de regen, wat aandavert met de zwaar rollende donder, wat aanzweeft van wijd uit de horizon over de eindeloze zee . . .'. (editie L.J. Veen, Ede 1980, p. 206).

** Het verhaal is mede gebaseerd op gegevens van en persoonlijke gesprekken met mevrouw J.E. Rietkerk-Zwiers, J.J. van Aartsen, mevrouw M.E.Th. Bins, Dr. W.A. van den Berg, Drs. J. Boersma, mevrouw R. Dijkman, Th.H. Joekes, J.P.W. Kelder, Mr. F. Korthals Altes, Drs. R.F.M. Lubbers, Prof.Mr. J.H. Prins en H. Wiegel.

onderhandelingen als minister van Binnenlandse Zaken met de ambtenarenbonden. Het inspireert hem tot een voortreffelijk verhaal over de tijdgeest in 1978. En doet hem de lange politieke crisis van 1972 en 1973 voorzien.

Aan de hand van deze drie thema's illustreer ik Rietkerks rol binnen de VVD en daarbuiten. Ik zal Rietkerk uiteindelijk omschrijven als iemand die zijn kracht in stilte uitoefende. Krachtig, maar op de achtergrond.

Overstap op zoek naar 'ruimte'

Mr. Jacobus Gijsbert (Koos) Rietkerk wordt op 14 december 1927 te Boskoop geboren en brengt een deel van zijn jeugd (de eerste vier jaar van zijn leven) daar en in Lisse door. Hij geniet zijn middelbare schoolopleiding op het Christelijk Lyceum in Haarlem (diploma HBS-B in 1946), doet staatsexamen Gymnasium-bèta (1947) en studeert rechten in Leiden.

Rietkerk is geen liberaal-van-huis-uit. Hij groeit op in een gereformeerd AR-stemmend milieu, waar met enthousiasme over politieke onderwerpen wordt gediscussieerd. In Lisse is zijn vader voorzitter van de AR-kiesvereniging. Rietkerk is een aantal jaren lid van de Arjos, de jongerenorganisatie van de Antirevolutionaire partij en staat kandidaat voor de gemeenteraad.

Gedurende en vooral ook na zijn studie ontwikkelt zich bij de jonge Rietkerk een meer liberale maatschappijbeschouwing en levenshouding. Hij neemt op een bepaald moment bewust en nadrukkelijk afscheid van zijn gereformeerde en kerkelijke achtergrond. Zijn gereformeerde achtergrond en de situatie thuis - hij kwam uit een kleinbehuisd gezin van 12 kinderen - heeft hem zijn hele leven doen zoeken naar ruimte in de meest ruime zin van het woord.

Soms wekte Rietkerk de indruk over een zekere steilheid en afstandelijkheid te beschikken. Hij was geen uitbundige vrolijkerd. Bulderend lachen deed hij niet dagelijks. Er zijn mensen die hier nog steeds zijn calvinistische inborst in menen te herkennen.

Rietkerk was gehuwd met J.E. ('Liesbeth') Zwiers. Zij waren klasgenoten. Het echtpaar Rietkerk had drie kinderen: twee dochters en een zoon. Rietkerk over zijn vrouw: 'Mijn vrouw geeft me enorm veel ruimte. Ik ontspan me uitstekend door allerlei huiselijke karweien op te knappen, wat in de tuin te werken of iets op te schilderen. Handenarbeid te doen, iets wat binnen twee of drie uur resultaat oplevert. Dat is voor mij een geweldige ontspanning, omdat je in de politiek op langere termijn werkt. Van zeilen komt niet veel meer. Daar moet ik een hele dag voor uittrekken en dat lukt haast niet'. (Uit Vrijheid en Democratie van 24 maart 1981.)

Carrière

Na zijn rechtenstudie te hebben afgerond, is hij van 1953 tot 1956 achtereenvolgens werkzaam in de advocatuur (in de avonduren), bij de christelijke emigratie centrale en is hij juridisch medewerker van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Uit zijn periode als advocaat in het begin van de jaren vijftig de volgende anekdote van Rietkerk: 'Het betrof een heel simpele zaak, in Dordt. Een man had met een scherp voorwerp gestoken en was voor mishandeling tot drie weken gevangenisstraf veroordeeld. Ik moest hem pro deo in hoger beroep verdedigen. Een week cel, als een misdadiger, erger kon hem niet overkomen, dat was een schandvlek voor de familie.

Het bleek toen dat hij jarenlang getergd was door een buurman. Hij was hem op een dag op de trap tegengekomen, had toevallig een nagelschaartje bij zich, er volgde een handgemeen, tenslotte een ongelukkige por. Tot ergernis van de advocaat-generaal had ik zeven getuigen gedagvaard, waardoor een jong advocaatje een vol uur beslag op dit hoge college legde. Maar wel ontstond het beeld van een rustige solide man, terwijl de ander zogezegd een etter bleek. Twee weken voorwaardelijk, was de uitspraak. M'n cliënt vloog me om de hals. 't Is zomaar een voorbeeldje uit die juristentijd'. (Uit Elseviers Magazine van 26 november 1983.)

Van 1959 tot 1967 is Rietkerk werkzaam bij het Centraal Sociaal Werkgevers Verbond (CSWV), onder meer als secretaris. Tijdens zijn hierop aansluitende Kamerlidmaatschap blijft hij adviseur van het CSWV. Van zijn voornemen ooit een proefschrift te schrijven over het détournement de pouvoir, is nooit iets gekomen.

Tweede Kamerlid

Rietkerk wordt voor het eerst lid van de Tweede Kamer op 23 februari 1967. Hij blijft het tot 27 juli 1971. Hij is opnieuw Kamerlid van 22 januari 1973 tot 31 augustus 1973 en tenslotte van 11 september 1974 (als opvolger van H.J.L. Vonhoff, die tot burgemeester van Utrecht is benoemd) tot 3 november 1982. Van 19 december 1977 tot 24 augustus 1981 is hij voorzitter van de VVD-fractie.

In Vrijheid en Democratie van 17 maart 1967 zegt het Kamerlid Rietkerk: "t Is nog wel even wennen hoor. Ik moet hier in deze doolhof m'n weg nog wel vinden. Die groene banken zitten toch aanzienlijk beter dan een kerkbank'[1].

Rietkerk is tijdens zijn Kamerlidmaatschap korte tijd medewerker van het dagblad 'Het Vaderland'. Is dit de verklaring voor het feit dat hij tijdens het fractievoorzitterschap regelmatig in Vrijheid en Democratie uitvoerige en

inhoudelijk sterke commentaren schrijft? Het gaat hem kennelijk gemakkelijk af, dat schrijven.

Nevenfuncties

Naast zijn werk bij het CSWV is Rietkerk secretaris van het Nederlands Genootschap van Bedrijfsjuristen geweest en veel later, in zijn laatste periode als Kamerlid, is hij commissaris bij enkele bedrijven (Boele scheepswerf, de firma De Vries in Barneveld en het bouwbedrijf Koops).

Rietkerk is bovendien jarenlang curator geweest van het wetenschappelijk bureau van de VVD, de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting. In en buiten deze laatste functie heeft hij regelmatig over sociaal-economische onderwerpen gepubliceerd[2]. Hij werkte mee aan een aantal geschriften van de Teldersstichting, bijvoorbeeld aan 'Sociale Zekerheid, Nu en Morgen' (1976, geschrift 28) en aan 'Arbeid, een studie over de plaats van de arbeid in de maatschappij van morgen' (1977, geschrift 31). Tijdens de discussies bij de voorbereiding van de laatstgenoemde publicatie blijken Rietkerks traditionele opvattingen waar het betreft het arbeidsethos.

'Democratie op maat'

In 'Liberalisme in de Jaren Tachtig' (1978, geschrift 32) schrijft Rietkerk over een ander onderwerp, naar wat hij noemt de 'Democratie op maat'. Daaruit het volgende citaat: 'Democratie is in. Wie zich politiek geen democraat wil noemen is een outcast die zo snel mogelijk uitgerangeerd moet worden. Nationaal en internationaal. Democratie betekent immers dat het volk zelf moet kunnen bepalen door wie het geregeerd wil worden . . . De complexiteit van onze samenleving maakt het niet eenvoudig deze gedachten om te zetten in, voor directe praktische toepassing, overal geschikte medezeggenschapsmodellen . . .'. 'Willen wij waar maken, dat juist vanuit een liberale maatschappijvisie ernst wordt gemaakt met gerechtvaardigde medezeggenschapsverlangens,dan lijkt een eerste opgave, dat wij gaan werken aan variabele blauwdrukken voor de verschillende samenlevingsverbanden . . . Liberalen willen een pluriforme maatschappij waarin werknemers, zelfstandigen, bestuurders, hoogleraren, kapitaalverschaffers, verpleegsters en politieagenten als gelijkwaardige deelnemers hun bijdragen leveren en zoveel mogelijk bij functies passende rechten en ontplooiingskansen krijgen. Niet via verplichte confectiestructuren, maar door de uitbouw van een democratie op maat'.

Een vitaal onderdeel van de democratie op maat is voor Rietkerk het instituut van de ombudsman. Sinds kort hangt er in het gebouw van de Nationale Ombudsman een plaquette ter nagedachtenis aan Rietkerk, met de tekst: 'pleitbezorger voor de Nationale Ombudsman'. De plaquette wordt op 29 januari 1987 in aanwezigheid van vele genodigden onthuld door mevrouw Rietkerk ter gelegenheid van het eerste lustrum van het bestaan van de Nationale Ombudsman. Bij deze gelegenheid noemt Prof.Dr. J.F. Rang Rietkerk 'de geestelijke vader van de huidige Wet Nationale Ombudsman'. Niet alleen als Kamerlid maar ook als minister van Binnenlandse Zaken heeft Rietkerk zich voor het instituut van de Ombudsman ingezet. Al in het eerder aangehaalde eerste interview van Rietkerk als Kamerlid noemt hij zijn streven naar het aanstellen van een 'ombudsman ter bescherming van de burgerij tegen de overheid'. Niet voor niets betitelt Vrijheid en Democratie van 20 oktober 1981 Rietkerk als de 'VVD-ombudsman'.

Als Kamerlid is Rietkerk op 3 februari 1971 woordvoerder van de VVD-fractie bij de bespreking van de Nota Ombudsvraagstuk. Rietkerk zegt ondermeer: 'Ik meen dat het doel van die ombudsman is een verdere bescherming van de burger tegen onheus overheidsoptreden, maar ook een rechtvaardiging en een verduidelijking van het hoe en waarom van het overheidsoptreden'. Rietkerk dient tijdens het debat een motie in. Een motie die voor het ombudsinstituut in Nederland van grote betekenis zal blijken.

De tekst van de motie luidt als volgt: 'De Kamer, gehoord de discussies over de nota inzake het Ombudsvraagstuk;
overwegende, dat het gewenst is te komen tot de aanstelling van een ombudsman, die een band met het parlement heeft;
overwegende, dat de ombudsman, teneinde ook het vertrouwen van de burgers te verkrijgen, in de uitoefening van zijn functie geheel onafhankelijk dient te zijn en zijn werkzaamheden over een zo breed mogelijk terrein van overheidsoptreden dient uit te kunnen strekken;
overwegende, dat de meeste conclusies van de nota met deze uitgangspunten in overeenstemming zijn, doch dat de conclusies III en IV wijziging en aanvulling behoeven;
overwegende, dat het met name gewenst is dat ieder zich met een klacht over de vervulling van de overheidstaak rechtstreeks tot de ombudsman kan wenden en dat een parlementaire zeef daarbij onnodig en ongewenst is;
overwegende, dat het voorts gewenst is dat de ombudsman, ook zonder dat bij hem een klacht is ingediend, op eigen initiatief een onderzoek kan instellen;
overwegende verder, dat de competentie van de ombudsman zich in beginsel

ook tot het door de lagere openbare lichamen gevoerde bestuur moet kunnen uitstrekken, doch dat overwegingen van praktische aard ertoe kunnen nopen in de eerste tijd met het onderzoeken en beoordelen van het bestuur van de centrale overheid te volstaan;
overwegende, dat het in de conclusies III en IV ten aanzien van deze punten beperkingen zijn opgenomen die - mede gelet op de ervaringen ter zake in het buitenland - een goed functioneren van het instituut van de ombudsman in de weg kunnen staan;
spreekt als haar oordeel uit de conclusies III en IV in bovenaangeduide zin gewijzigd dienen te worden;
nodigt de Regering uit op basis van de aldus gewijzigde conclusies van de nota thans zo spoedig mogelijk een wetsvoorstel tot aanstelling van een ombudsman in te dienen, en gaat over tot de orde van de dag'[3].

Rietkerk weet als minister van Binnenlandse Zaken in de ministerraad tegen alle bezuinigingen en andere bezwaren in voor elkaar te krijgen, dat het beginselbesluit wordt genomen om de bevoegdheden van de Nationale Ombudsman tot de lagere overheden uit te breiden[4]. Een goed voorbeeld van zijn doorzettingsvermogen.

Staatssecretaris van Sociale Zaken

In het kabinet-Biesheuvel wordt Rietkerk staatssecretaris van Sociale Zaken (van 28 juli 1971 tot en met 19 april 1973). Tijdens zijn staatssecretariaat is hij in het bijzonder belast met aangelegenheden de sociale verzekeringen betreffende. Hij is op sociaal-economisch terrein al jarenlang de rechterhand van Geertsema. Om met Lubbers te spreken: 'Rietkerk had een goed ontwikkelde sociale antenne', en met Korthals Altes: 'Rietkerk wist een brug te slaan naar de sociale politiek'. Bij zijn benoeming schrijft A.W. Abspoel: 'Hij gold in de Kamer terecht als een der meest deskundige afgevaardigden op dit terrein'[5].

In het kabinet-Biesheuvel is Rietkerk staatssecretaris van Sociale Zaken bij minister Drs. J. Boersma[6]. Boersma heeft een positieve indruk aan de samenwerking met Rietkerk overgehouden. Hij noemt hem toegewijd en loyaal. 'Koos Rietkerk staat voor mij voor degelijk en integer. Koos en ik hebben op Sociale Zaken maar kort samengewerkt. Na ruim een jaar was het kabinet-Biesheuvel immers al gevallen. Een jaar is te kort om politiek beleid duidelijk vorm en inhoud te geven. Voor hem was dat jaar evenwel voldoende om respect af te dwingen, zowel door zijn werkkracht en kennis van zaken als door zijn loyaliteit'[7].

Een illustratie van Rietkerks gevoel voor politieke verhoudingen blijkt bijvoorbeeld uit zijn opvattingen over de kabinetscrisis van 1972. Rietkerk vindt dat Biesheuvel met steun van de overgebleven vier partijen (KVP, ARP, CHU en VVD) gewoon door moet regeren. Het vertrek van de DS'70-ministers Drees en De Brauw acht hij geen reden voor het aftreden. Drees en De Brauw keren immers toch niet in het parlement terug en de DS'70-fractievoorzitter van dat moment, Berger, is met het optreden van de DS'70-bewindslieden helemaal niet zo gelukkig.

Wat Rietkerk voorstaat gebeurt niet. Biesheuvel ontbreekt het aan lef en velen vinden per se een vervroegde ontbinding en een uitspraak van de kiezers noodzakelijk. Bovendien zou het kabinet met 74 zetels te weinig steun in de Kamer hebben. Rietkerks opvattingen zijn, voor zover ik heb kunnen nagaan, nooit naar buiten gekomen[8].

Voor het eerst zijn deze opvattingen van Rietkerk min of meer door H.J.L. Vonhoff in NRC Handelsblad van 21 februari 1986 aangeduid. 'Als een van de weinigen verzette hij zich ertegen om na de reconstructie van het kabinet-Biesheuvel na het uittreden van de DS'70-ministers over te gaan tot Kamerontbinding en vervroegde verkiezingen. Hij zag de oplossing veel meer in het optreden van een tweede kabinet- Biesheuvel, dat eerst weg zou moeten gaan als er inderdaad een conflict met het parlement zou zijn geweest'.

Stel dat het kabinet-Biesheuvel de rit wèl zou hebben uitgezeten. Wat dan? Rietkerk heeft scherp aangevoeld dat verkiezingen in 1972 – zo kort na die van 28 april 1971 – niets zullen opleveren. Voor Nederland niet en stellig ook voor de liberalen niet. De feiten hebben hem achteraf gelijk gegeven. Nederland wordt voor lange tijd moeilijk regeerbaar, tot uiteindelijk na 163 dagen formeren het eerste – en na later zou blijken ook het laatste – kabinet-Den Uyl tot stand komt. Zonder deelname van de VVD.

Fractievoorzitter in Tweede Kamer

Na zijn staatssecretariaat wordt Rietkerk in 1973 weer lid van de Tweede Kamer om vervolgens voor korte tijd (zestien maanden) directeur te worden bij het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) (1973-1974). De politiek trekt hem toch meer dan het werk bij het VNO. Zodra hij kans ziet in de Tweede Kamer terug te keren, doet hij dat. Zijn terugkeer leidt er eind 1977 toe, dat hij tot voorzitter van de VVD-fractie wordt gekozen als opvolger van Wiegel, die als vice-premier en minister van Binnenlandse Zaken naar het kabinet verhuist.

Bij zijn verkiezing tot fractievoorzitter in december 1977 kondigt Rietkerk aan niet slechts als 'tussenpaus' te willen fungeren. Hij wijst erop, dat het in

de VVD een 'goede gewoonte' is dat de fractievoorzitter als politiek leider optreedt. Afgesproken is met fractie en partijbestuur, dat dit ook in zijn geval zo zal zijn. Hij bevestigt dit met zoveel woorden in het eerste interview, dat hij als fractievoorzitter geeft aan Vrijheid en Democratie (20 januari 1978). 'Het is normaal dat de fractievoorzitter tegelijk ook politiek leider van de partij wordt'.

Tijdgeest-rede

Bij het debat over de regeringsverklaring van het eerste kabinet-Van Agt in 1978 houdt Rietkerk een voortreffelijke redevoering. Hij verdedigt het aantreden van het CDA/VVD-kabinet tegenover de oppositionele aanspraak op een tweede kabinet-Den Uyl. De PvdA won bij de verkiezingen tien zetels en lange tijd zag het er naar uit dat er wederom een kabinet-Den Uyl zou komen.

Uit Rietkerks rede volgt een korte passage over de tijdgeest en het maatschappelijk draagvlak van het kabinet-Van Agt I. 'Het verdwijnen van het kabinet-Den Uyl is meer dan een incident; het is een afsluiting van een periode. Een periode waarin door de vorige minister-president knap en behendig is gestuurd, waarin door de aftredende bewindslieden veel overhoop werd gehaald, maar ook een periode waarin weinig concreet beleid is gesteld tegenover de uitdagingen die nationaal en internationaal op ons afkomen. Daarom heeft het kabinet dat thans voor ons zit, en dat mijn fractie verwelkomt, veel werk te verrichten. Wij staan voor een periode van heroriëntatie'.

'Het begrip draagvlak is in de mode in de politiek anno 1978. Zo ging het optreden van het kabinet-Van Agt gepaard met een discussie over de vraag, of dit kabinet wel over een maatschappelijk draagvlak zou kunnen beschikken'.

'Sluit een kabinet, zoals het thans voor ons zit, beter aan bij de maatschappelijke fase, die wij ingaan, dan een kabinet dat de heer Den Uyl en de zijnen zo lange tijd van de grond trachtten te tillen? Kortweg: welk kabinet past bij de tijdgeest, een kabinet-Den Uyl of een kabinet-Van Agt?'.

'Een blik over de landsgrenzen kan bij de beantwoording van die, voor ons land relevante, vraag helpen. In Engeland en Frankrijk, maar daar niet alleen, woedt een polemiek over de consequenties van het voortdurend toenemende overheidsingrijpen in de samenleving. Men vraagt zich daar af: staan wij niet voor een fatale grens waarvan overschrijding verlies van vrijheid tot gevolg zal hebben. Het gaat om essentiële vragen over de richting waarin de Westerse samenleving gaat'. 'In Frankrijk is deze polemiek verhevigd met de komst van de parlementsverkiezingen in maart. Als wij het slagveld daar in vogelvlucht overzien, staan aan de ene zijde de president van

de Franse Republiek met aan zijn zijde de "nouveaux philosophes" en aan de andere kant de leiders van de partijen die - tot voor kort - het "program commun" onderschreven.

De inhoud van die strijd is van belang en niet - ik zeg dat de heer Den Uyl uit zijn "Vrij Nederland"-interview graag na - de strategie. Inzet van de kant van de niet-collectivisten (om de bestrijders van het Franse links kortweg zo te duiden), is hun overtuiging, dat links zo hartstochtelijk naar vrijheid en gelijkheid van de mensen streeft, dat het hen juist onderworpen maakt. De "nouveaux philosophes", die aanvankelijk geloofden in de bereikbaarheid van de heilstaat - een aantal hunner stond in mei 1968 op de barricaden - aanvaarden in het huidig tijdsgewricht de realiteit van de feilbaarheid van de mens, diens drang naar vrijheid en derhalve de onbereikbaarheid van linkse idealen zonder invoering van dwang en onverdraagzaamheid. Links kan zijn plannen slechts verwezenlijken door de organisatie van het menselijk geluk, door de collectiviteit. Een fatale grens wordt dan overschreden. Vrijheid verdwijnt'.

Rietkerk maakt ook enkele opmerkingen over de positie van de sociaal zwakkeren in de maatschappij. 'Iedere zichzelf respecterende partij zal van oordeel zijn, dat het een van de belangrijkste taken van de overheid is hen te beschermen en hun positie waar mogelijk te verbeteren. Ik respecteer volledig indien men dat vanuit de socialistische solidariteitsgedachte of vanuit de christelijke opvatting, dat de overheid het schild voor de zwakken moet zijn, doet. Wij zien die opdracht gebaseerd op ons vrijheids- en verantwoordelijkheidsbeginsel. De volle menselijke vrijheid die wij voor ieder nastreven, is bij niemand zozeer in gevaar als bij de sociaal-zwakkere. Daarom hebben wij in de voorbije periode van economische groei van harte meegewerkt aan de uitbouw van een verantwoordelijk stelsel van sociale voorzieningen, dat zijn weerga ter wereld niet kent.

Maar wij zeggen méér. Wij blijven stellen, dat ook nu van alle burgers gevraagd mag worden, dat zij in de eerste plaats zelf voor hun bestaan verantwoordelijk zijn. Kan dat niet, dan komt de mede-verantwoordelijkheid voor elkaar aan de orde. Wij vinden dat een overheidsbeleid er ook op gericht moet zijn die zwakkeren weer sterk te maken. En één van de allerbelangrijkste sociale plichten van een overheid is, er alles aan te doen dat het aantal zwakkeren en afhankelijken vermindert. Daarom kàn en màg niet volstaan worden met het totstandbrengen van goede voorzieningen. De politiek van werkgelegenheid, van sociale en medische zorg, van revalidatie en begeleiding en van onderwijs dient er in al zijn facetten op gericht te blijven de burger weer tot volwaardig, zelfstandig en onafhankelijk functioneren te brengen. Daarbij kan, omdat niet alle mensen engelen zijn, een bepaalde prikkel of dwang niet worden gemist. Ook dat zeggen wij dan'.

Met een voor hem karakteristieke opmerking sluit Rietkerk zijn rede af.

Hij zegt tegen het Kabinet: 'Doe Uw plicht'[9].

Op deze eerste redevoering als fractievoorzitter in de Tweede Kamer ontvangt hij goede reacties in de media. Bik schrijft in NRC Handelsblad dat het optreden van Rietkerk 'meer structuur en meer diepgang' vertoont dan dat van zijn voorganger. Met succes heeft Rietkerk op dat moment de 'ideologisch-bestuurlijke suprematie' van de socialisten aangevochten. Den Uyl heeft dit later zelf erkend[10].

Net als in 1972 waar het ging om de vervroegde Kamerontbinding, geeft Rietkerk ook hier blijk van een vooruitziende blik. Vanaf 1978 krijgen de sociaal-democraten overal in West-Europa met een terugslag te maken. Het overheidsingrijpen wordt steeds kritischer beschouwd. Veel van hetgeen Rietkerk tijdens het eerste kabinet-Van Agt tevergeefs heeft bepleit, zal pas worden gerealiseerd onder het eerste en tweede kabinet-Lubbers. Maar toch. 'De punten waar Koos Rietkerk voor vocht onder het kabinet-Van Agt zijn vanaf 1982 beleid geworden'[11].

Veertig maanden meeregeren: geen gemakkelijke periode

Tijdens zijn fractievoorzitterschap verzorgt Rietkerk zeer regelmatig een commentaar in het partijorgaan van de VVD, Vrijheid en Democratie. Daaruit blijkt zijn betrokkenheid bij het wel en wee van de partij en de achterban. Steeds beargumenteert hij zorgvuldig de genomen beslissingen. Voor de VVD is ook de periode 1978-1981 geen probleemloos tijdperk. Zo verslaat Rietkerk het bezinningsweekeinde van de VVD-Tweede Kamerfractie in Wolfheze in 1978 in Vrijheid en Democratie van 8 september 1978. Uit de volgende passage blijkt dat er weinig nieuws onder de zon is. Ook in 1978 is in de pers sprake als zou de VVD het CDA links willen passeren.

'Met het vasthouden aan goede zaken, ook al noemt men dat conservatief en met het versterken van de verantwoordelijkheid die van de vrijheid het onmisbare spiegelbeeld is en zal blijven. Uit die opstelling volgt voor ons vanzelfsprekend dat we een centrumpartij zijn, ons niet tot extreme standpunten moeten laten verleiden, maar een politiek moeten volgen die gekenmerkt wordt door betrouwbaarheid en evenwichtigheid'.

Iets dergelijks zegt Rietkerk op de algemene ledenvergadering van de VVD van 20 april 1978 in Breda: 'Wij zijn niet links. Wij zijn niet rechts. Wij zijn gewoon liberaal. En wij zijn van plan gewoon onszelf te blijven ook. Dat betekent: keihard werken voor het behoud van zaken die naar onze overtuiging het verdedigen waard zijn. En dynamisch datgene verbeteren, waarin onze maatschappij tekort schiet'.

In zijn commentaren verdedigt Rietkerk het beleid van het kabinet-Van Agt-I. Het Kabinet (en Rietkerk) hebben het niet gemakkelijk. Het Kabinet heeft een smalle parlementaire basis (77 zetels) en binnen de fractie van het

CDA bevindt zich een aantal loyalisten. Rietkerk heeft voor deze laatsten niet zoveel waardering. 'Het past in deze periode [van economische problemen, JHCVZ] niet wanneer politici zich voornamelijk bezighouden met het spelen van partijpolitieke spelletjes stratego. U kent ze allemaal wel. De heer Van Houwelingen, een jongeling voortdurend op zoek naar de rode bruid. Faber, de man die de jacht opende op zijn eigen lijsttrekker. Goudszwaard, de verlate loyalist. De Gaay Fortman, de draaier van het rode ivoor'[12].

Bestek '81 moet het hoofd bieden aan de economische malaise waarin Nederland zich op dat moment bevindt. Rietkerk moet voorts opboksen tegen het succes en de populariteit van zijn directe voorganger en heeft een nogal jonge fractie die een partij vertegenwoordigt die regeringsverantwoordelijkheid draagt.

Verhouding met het CDA

De statenverkiezingen van maart 1978 zijn voor de VVD niet erg succesvol, evenmin als de eerste rechtstreekse verkiezingen voor het Europese Parlement van juni 1979. Steeds opnieuw probeert het CDA met de oppositie goede sier te maken door de voorstellen van het Kabinet 'kapot te schieten'.

Na korte tijd met Aantjes als CDA-fractievoorzitter te hebben moeten samenwerken, krijgt Rietkerk na het aftreden van Aantjes (in verband met zijn oorlogsverleden) al snel te maken met Lubbers als CDA-fractievoorzitter. Met de laatste kon hij beter opschieten dan met de eerste. Tijdens een rede op de VVD-partijraad van 23 september 1978 in Amersfoort zegt Rietkerk over het CDA: 'In het CDA heeft men er kennelijk zo nu en dan nog wat moeite mee zich te realiseren dat de samenwerking met de PvdA voorbij is . . . Wij zullen het CDA er niet zwaar over vallen als het soms nog wat nostalgie naar een bij mijn weten voor haar overigens niet zo vrolijk verleden heeft. Maar wij kunnen het niet erg waarderen als men de indruk wekt te zeer met de oppositie stelling te willen nemen tegen dit Kabinet, waarin per slot van rekening ook tien eigen ministers zitting hebben'.

Opvallend is de regelmaat waarmee Rietkerk probeert D'66 bij het beleid te betrekken en probeert te bewegen het kabinet-Van Agt/Wiegel te steunen.

Regeringsfractie en een fractie van nieuwelingen

De VVD is niet langer oppositiepartij. De bewegingsvrijheid is geringer. Rietkerk zegt daarover: 'U moet niet vergeten dat het veel gemakkelijker is je te profileren als oppositiepartij dan wanneer je mede-verantwoordelijk bent voor een beleid dat natuurlijk op compromissen is gebaseerd'. (Interview in Driemaster 29, 1978, 10.)

Rietkerk treft een fractie aan met daarin veel nieuwe mensen (de helft van de fractie bestaat uit nieuwelingen), die in het politieke wereldje wegwijs gemaakt moeten worden. Een anekdote van Ed Nijpels: 'Bij een van de eerste series vragen die ik stelde, ik sprak Koos nog bijna aan met mijnheer, kreeg ik het verzoek hem te volgen naar de Rooksalon van de Tweede Kamer. Vervolgens gaf Koos mij op de hem bekende wijze gedurende anderhalf uur onderricht over alles wat er allemaal aan die vragen niet deugde. Dat ging zelfs zover dat ik dacht dat het einde van mijn politieke loopbaan was genaderd. Totdat Koos zei: maar alles bij elkaar zijn het toch goede vragen, breng ze maar vlug ter griffie'. (Vrijheid en Democratie, 18 maart 1986.)

Aftreden van Andriessen: Wiegel politiek leider?

Of Rietkerk ooit in werkelijkheid het politiek leiderschap van de VVD heeft bekleed, is niet met zekerheid te bevestigen of te ontkennen. In mei 1979 laat mevrouw Smit-Kroes (toen nog staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat) in een interview blijken voor het aanstaande lijsttrekkerschap Wiegel een betere kandidaat te achten. Zij spreekt van 'een signaal van de kiezers dat de VVD onder aanvoering van Hans Wiegel een winnende partij was'. De VVD moest haar sterkste 'kanonnen' in het veld brengen. Het levert Smit-Kroes een reprimande op van de partijleiding. Het hoofdbestuur keurt eenstemmig haar uitlatingen af (Vrijheid en Democratie, 18 mei 1979), maar deze blijven boven de markt hangen en zijn het prestige van Rietkerk niet ten goede gekomen.

Door Rietkerk wordt het opstappen van Andriessen als minister van Financiën als dieptepunt ervaren tijdens het kabinet-Van Agt-I. Rietkerk noemt het in Vrijheid en Democratie van 26 februari 1980 'Jammer, erg jammer'. Hij verdedigt het aanblijven van de VVD-ministers met 'het is gewoon een niet uit de weg gaan van verantwoordelijkheid in moeilijke tijden waarin de spanning tussen het economisch nodige en het maatschappelijk mogelijke in een beleid moet worden omgezet, dat uitzicht op oplossingen biedt. Dit is de lijn die wij met overtuiging hebben gekozen. Dat heeft niets te maken met opportunisme of met tegen heug en meug in willen blijven meeregeren'.

Dan het relaas van Wiegel over deze episode. 'Het kabinet stond op de rand van een crisis, de VVD-ministers voor een zware beslissing. Zouden wij minister Andriessen zijn gevolgd, dan zou het kabinet zijn gevallen. Maanden van besluiteloosheid en bestuurlijke achteloosheid zouden dan het gevolg zijn geweest. In het belang van het land kozen wij voor doorgaan'.

Het lijkt er naar mijn mening op dat op dit moment definitief duidelijk wordt, dat in die tijd het materieel politiek leiderschap bij Wiegel berust. Opnieuw of nog steeds. De mening van Wiegel, aanblijven, is mede-door-

slaggevend, al heeft de VVD in wezen buiten de crisis rond het aftreden van Andriessen gestaan. Zoals zo vaak, is dit vooral een interne CDA-affaire. De verhoudingen binnen de VVD zijn er desalniettemin goed uit af te lezen geweest.

Fractievoorzitterschap gewogen

Vlak vóór de Kamerverkiezingen van mei 1981 luidt de vrij algemene conclusie over Rietkerks fractievoorzitterschap: 'Hij heeft de zaak goed bij elkaar gehouden . . . en dat is niet gering'.

Rietkerk noemt in Vrijheid en Democratie (24 maart 1981) in vergelijking met het staatssecretariaatschap en het Kamerlidmaatschap, het fractievoorzitterschap 'het zwaarst, maar ook het meest boeiend. Je moet ervoor zorgen dat je als geheel probeert met je eigen mensen in het kabinet een bepaald beleid te ondersteunen. Dat kost een heleboel coördinatie, maar het is wel een bevredigende zaak, wanneer je dan toch met z'n allen een koers weet uit te zetten. Dat zie ik als het meest belangrijke van het fractievoorzitterschap'.

'Bovendien hadden wij ook wel het probleem dat je wel eens wat moest slikken om deze combinatie CDA-VVD de ruimte te geven om een beleid uit te zetten'. Velen zagen het kabinet-Van Agt/Wiegel het eind niet halen. Nou, het is wèl gelukt. Dat heb ik als een van mijn eerste doelstellingen gezien'.

De periode als fractievoorzitter is Rietkerk niet meegevallen. Hij heeft gedacht dat het hem gemakkelijker af zou gaan, dan het hem uiteindelijk blijkt af te gaan. Hij is geen publicitaire krachtpatser, maar hij is niet gebukt gegaan onder Wiegels populariteit. Rietkerk gunt Wiegel die van harte.

Rietkerk vindt het ergerlijk steeds maar over van alles en nog wat ten behoeve van de media onvoorbereid zijn mening te moeten geven. Let wel, zijn mening te moeten geven over bijvoorbeeld dikke rapporten, die hij niet heeft kunnen lezen omdat hij ze net ontvangen heeft. Hij ervaart dat als oppervlakkig. En oppervlakkigheid is hem nu juist zeer vreemd. In Vrijheid en Democratie van 20 oktober 1981 is door Wiegel Rietkerks periode als fractievoorzitter getypeerd door te spreken over de man 'die het de afgelopen periode misschien wel het moeilijkst heeft gehad. Een man die alles naar twee kanten moest uitleggen en verdedigen, zowel naar het kabinet als naar de fractie'.

Charisma

In een later interview zegt Rietkerk over zijn periode als fractievoorzitter: 'Ik heb het als een enorme uitdaging gezien. Het was niet eenvoudig, maar geweldig boeiend. Ik zou die periode niet graag hebben gemist. Ik had me tot

doel gesteld dit kabinet-Van Agt/Wiegel de rit te laten uitmaken. Dat dat is gelukt, daar ben ik een beetje trots op.

Aan de andere kant heeft een fractievoorzitter ook tot taak om de achterban geweldig te enthousiasmeren. Ik denk dat ik op dat gebied wat minder kwaliteiten heb dan bijvoorbeeld een Hans Wiegel, die het overigens ook als minister uitstekend heeft gedaan, hoor. Ik heb altijd erg veel op papier gezet. Als je dat opleest, komt dat minder enthousiast over dan wanneer je à l'improviste eens even een nummertje weggeeft'. (Vrijheid en Democratie, 20 oktober 1981.)

Uit Elseviers Magazine van 26 november 1983: 'Ik hield als liberale leider m'n eerste verhaal over de tijdgeest. Het sloeg aan, werd door het parlement positief ontvangen, mijn visie leidde tot publicaties. Maar bij spreekbeurten in het land hoorde men mij liever lik op stuk geven. Men hoorde mij allerbelang . . ., nee, allervriendelijkst aan, maar men veerde pas op als ik over de actuele politiek begon'.

Neiging tot detailzucht

Rietkerks secretaresse tijdens zijn fractievoorzitterschap, Ans Koning, omschrijft hem als volgt: 'Hij is niet iemand die zelf in de schijnwerpers gaat staan. Hij vindt het gewoon zijn plicht om datgene te doen wat er van hem wordt verwacht. Weloverwogen, principeel en oprecht. Hij voelde zich zeer betrokken bij alle problemen, of ze nu groot of klein waren. Verdiepte zich misschien te vaak in details, waardoor de beschikbare tijd in het gedragn kwam'.

Rietkerk duidt zijn belangstelling voor details zelf aan met de opmerking: 'Ik heb er altijd behoefte aan de zaken een beetje fundamenteel aan te pakken'. (Vrijheid en Democratie, 20 oktober 1981.) Een aardig voorbeeld hiervan uit zijn tijd als fractievoorzitter. Eén van de fractieleden schrijft zijn eerste detectiveroman. Een detective die zich op en rond het Haagse Binnenhof afspeelt. Het fractielid vraagt zich af of hij steeds de juiste toon aanslaat en of zijn verhaal 'politiek' kan. Hij vraagt Rietkerk eens een blik in het concept te slaan. Wat gebeurt? Tot de niet geringe verbazing van het fractielid reageert Rietkerk zeer snel. Hij ziet geen bezwaar. Hij blijkt het concept in no time van A tot Z te hebben gelezen en doet bovendien tal van voorstellen tot aanvulling en wijziging. Tot minutieuze verbeteringen van taal- en tikfouten toe. Ongelooflijk en sympathiek. Lachend voegt het fractielid er aan toe: 'Van zijn aanwijzingen heb ik er geloof ik geen één opgevolgd . . . maar dat kon bij Koos'.

Premier Lubbers over Rietkerk: 'Misschien werken ministers wel te hard; dat gold zeker voor deze minister'.

In Elseviers Magazine van 28 april 1979 wordt gewag gemaakt van het feit dat vice-fractievoorzitter Annelien Kappeyne van de Coppello wegens het 'dictatorschap' van Rietkerk haar parlementaire loopbaan zou willen beëindigen. 'De eigenzinnige liberale tante heeft nogal eens problemen met de rechtzinnige (van oorsprong gereformeerde) liberale mannenbroeder. Rietkerk mist Wiegels elasticiteit, diens charisma (en dat is per definitie samenbindend) en diens talent op het vlak der retorica'.

Vooral in stijl van optreden en karakter verschillen Rietkerk en Kappeyne van de Coppello van elkaar. Maar tot een definitieve breuk heeft dit nooit geleid, al hebben de media dit wel eens willen doen geloven.

Het fractielid Huub Jacobse heeft het anders ervaren. In vergelijking met Wiegel als voorzitter, die de fractie grote vrijheid gaf, was Rietkerk heel anders. 'Bemoeide zich intensief met de kleinste details. Ed van Thijn en ik - we waren buren en reisden vaak samen - maakten ons vrolijk over de opvallende gelijkenis tussen zijn fractieleider, Joop den Uyl, en de mijne, Koos Rietkerk. Beiden afkomstig uit de Arjos, een anti-revolutionair gereformeerd nest, en de onblusbare neiging zich met alles diepgaand te bemoeien. Waarschijnliijk ook de twee leden die van alle onderwerpen veruit het meeste af wisten. Koos de kleurloze werd hij genoemd. Maar hij was consciëntieus en competent'[13].

Rietkerk was eigenwijs en vasthoudend en dus voor velen lastig. 'Souplesse vormde niet de sterkste zijde van Rietkerk al was hij, paradoxaal genoeg, in menig opzicht een tolerant mens', aldus Mr. B.C.L. Waanders in NRC Handelsblad van 21 februari 1986. Hij kon met eindeloos geduld steeds opnieuw dezelfde argumenten herhalen. Hij speelde graag advocaat van de duivel, maar hij was niet echt storend en boven het gemiddelde vervelend. Hij was integer en fatsoenlijk. Nam niet deel aan en was soms verbaasd over politieke machtsspelletjes. Hij was niet eerzuchtig en zocht zichzelf zelden of nooit. Beschikte over humor, maar een van het droge-twinkelende-oogjes-soort. Was enerzijds lakoniek, vrat zich anderzijds als binnenvetter op en ergerde zich in stilte.

Vice-fractievoorzitter onder Wiegel en Nijpels

Als het tweede kabinet-Van Agt aantreedt, keert Wiegel terug naar de Tweede Kamer. Voor korte tijd, zoals later blijkt. Het is voor Rietkerk geen enkel probleem om als fractievoorzitter terug te treden en zich in dienst van de nieuwe fractievoorzitter te stellen. Het herhaalt zich als in april 1982 Ed Nijpels de nieuwe fractievoorzitter (en politiek leider) van de VVD wordt. Als vice-fractievoorzitter wordt hij onder meer belast met het oplossen van per-

soonlijke 'troubles' binnen de fractie, een functie waar hij bij uitstek geschikt voor is. Hij kan goed luisteren en heeft aandacht voor mensen.

'Je verwacht dat misschien niet meteen van hem, maar als je in de puree zat, als je wilde uithuilen of als je vond dat je slecht behandeld was, nam hij tijd voor je, dan was-ie er op een ontzettend hartelijke wijze', mocht ik optekenen uit de mond van Wiegel.

Nijpels over Rietkerk: 'Een regisseur, bereid om achter de schermen bergen werk te verzetten, maar die de schijnwerpers van de publiciteit meed. En die zich er bovendien niet aan stoorde, zoals menig politicus wèl zou doen, als de publiciteit naar anderen ging'. Over de periode dat Rietkerk zes maanden in 1982 als vice-fractievoorzitter onder Nijpels heeft gediend, zegt de laatste: 'Koos was loyaal. Hoe loyaal heb ik mogen ervaren, toen hij me in 1982 zes maanden terzijde stond als vice-fractievoorzitter en mij volwaardig accepteerde als fractievoorzitter. Niet zomaar accepteerde, maar ook een geweldige morele steun betekende in de periode van snelle veranderingen. Die periode toonde des te meer aan, dat Koos niet behoudzaam, maar wel behoedzaam was'. (Vrijheid en Democratie, 18 maart 1986.)

Minister van Binnenlandse Zaken

De benoeming tot minister van Binnenlandse Zaken in november 1982 is door velen 'als beloning voor bewezen diensten' gezien. Rietkerk zelf beschouwt het ministerschap als een kroon op zijn werk. Misschien zou er (nog) meer in hebben gezeten, als hij echt en per se zou hebben gewild. Het vice-premierschap van Van Aardenne is in 1982 geen vanzelfsprekendheid.

De ambtenarenacties van 1983

De meest bekende periode uit Rietkerks ministerschap is die van eind 1983, als Nederland door acties van stakende ambtenaren platgelegd wordt.

Jouke Mulder over minister Rietkerk (van het ministerie van 'stress') in de tijd van de ambtenarenacties eind 1983: 'Hij rookt opvallend veel, nu drie pakjes Caballero per dag, eens kon hij met één toe'[14].

In de periode van de ambtenarenstakingen van eind 1983 is het openbare leven ontwricht. De treinen staken, de bussen rijden niet, het huisvuil wordt niet opgehaald en de PTT stopt het bezorgen van post. Rietkerk botst met de ambtenarenorganisaties over een beoogde korting van drie procent op de salarissen over 1984. Hij verschijnt praktisch zonder wisselgeld aan de onderhandelingstafel. Uiteindelijk is het Rietkerk die aan het langste eind trekt. Typerend voor hem is de uitspraak: 'Je moet het niet dramatiseren. Ik denk

dat Van der Scheur het zwaarder heeft gehad'. (Vrijheid en Democratie, 20 december 1983.) De familie Rietkerk (en de familie Van der Scheur) krijgen een geheim telefoonnummer en extra bescherming van veiligheidsfunctionarissen.

'Het hoort bij mijn job, ik accepteer dat. Het hoort erbij in emotionele zin. Vervelender is, dat ook mijn gezinsleden bij de dreigementen worden betrokken. Proberen goed te slapen. Dat heb je nodig om niet door de problemen te worden overheerst, dat je niet tot rust kunt komen. Ik lees mezelf met een detective in slaap, altijd. Na een kwartier ben ik dan vertrokken'.

'De onverzettelijkheid van Abraham Kuyper en de nuchterheid van Pieter Oud doorklieven het vertrek', aldus Jouke Mulder.

Tandem Lubbers-Rietkerk onderschat

Van meerdere kanten is mij duidelijk geworden hoezeer de tandem Lubbers-Rietkerk door velen is onderschat. Tijdens hun beider fractievoorzitterschap in de periode van het eerste kabinet-Van Agt hebben zij een goede onderlinge relatie opgebouwd. In 1981 vormen zij een tweemans-parlementaire delegatie naar Israël. Beiden hebben dat als zeer plezierig ervaren.

De tandem bewijst goede diensten op het moment dat Lubbers onverwachts en onverhoeds op de televisie Rietkerks onderhandelingspositie bij de ambtenaren eind 1983 nog moeilijker maakt door aan Rietkerks onderhandelingsinzet te tornen. In een solo-actie stelt Lubbers voor op het punt van de salariskorting een half procent terug te nemen. Rietkerk zal, voor zover dat bij hem kon en paste, wel uit zijn vel gesprongen zijn. En zal ongetwijfeld Lubbers op typerende wijze hebben toegesproken, zo van 'was dat nou nodig?' Hun relatie lijdt er niet onder.

Op Binnenlandse Zaken

Als minister van Binnenlands Zaken is Rietkerk verantwoordelijk voor talloze burgemeestersbenoemingen (in de eerste drie jaar van zijn ambtsperiode mag hij 160 burgemeesters ter benoeming voordragen), het niet doorgaan van de splitsing van de provincie Zuid-Holland en die van de provincie Overijssel. Flevoland wordt wel de twaalfde provincie. Grootschalige gemeentelijke herindelingen worden ook door Rietkerk met succes verdedigd voor Friesland, de Alblasserwaard, de Hoeksewaard en de Krimpenerwaard. Vlak voor zijn overlijden aanvaardt de Tweede Kamer voorstellen tot grondwetsherziening, dient Rietkerk nog voorstellen in voor een nieuwe Gemeentewet en accepteert de Eerste Kamer zijn voorstel tot opheffing van het openbaar lichaam Rijnmond. Rijnmond is te duur en in verband met de ruimere mogelijkheden van de Wet Gemeenschappelijke Regelingen over-

bodig geworden.

Daarnaast draagt Rietkerk als projectminister tot 1 januari 1986 een bijzondere verantwoordelijkheid voor de reorganisatie van de rijksdienst. Rietkerk is over de resultaten zelf redelijk tevreden. 'Het aantal externe adviesorganen is in deze Kabinetsperiode teruggebracht van 348 tot 184. Er zijn meer dan 240 interdepartementale ambtelijke commissies doorgelicht, waarvan er zo'n 100 opgeheven kunnen worden'[15].

'Zoals steeds verdedigde de minister van binnenlandse zaken zijn opvattingen rustig en nuchter, goed op de hoogte van de aan hem toevertrouwde materie, zonder vuurwerk en misschien wat formeel', aldus Mr. B.C.L. Waanders in NRC Handelsblad van 21 februari 1986.

Alle informatie wil Rietkerk in zich opzuigen. Het ministerie van Binnenlandse Zaken omvat zoveel terreinen, dat het eenvoudig is er in te verdrinken. Maar Rietkerk maakt zich boos op ambtenaren, als hij door hen niet volledig is geïnformeerd, als hij van iets - al is het een detail - niet op de hoogte is, of iets daarom niet heeft kunnen lezen.

Minderheden

Een terrein uit de ruime portefeuille van de minister van Binnenlandse Zaken, dat zich in de warme belangstelling van Rietkerk mocht verheugen, was de minderhedenproblematiek. Tijdens zijn ministerschap is de Minderhedennota tot stand gekomen, wordt het kiesrecht voor in ons land woonachtige buitenlanders voor de gemeenteraden ingevoerd en komt het overleg tussen het Rijk en vertegenwoordigers van de minderhedenorganisaties op gang. Met één minderheidsgroep heeft de minister wel een zeer bijzondere band: de Molukkers.

Rietkerk-uitkering en -penning

In 1986 is het 35 jaar geleden dat de eersten van een groep van ruim 4000 gezinnen en alleenstaanden naar Nederland zijn gekomen. Onder hen is een groot aantal personen dat tot het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) heeft behoord. Overeenkomstig het voorstel van minister Rietkerk is besloten aan gezinnen en alleenstaanden die behoren tot de groep personen die in 1951 of 1952 in groepsverband, door de zorg van de Nederlandse regering naar Nederland zijn overgebracht en nadien vielen onder de zorg van het Commissariaat Ambonezenzorg (CAZ), recht te geven op een jaarlijkse uitkering van *f* 2.000,-. Aan de uitkering is bovendien een penning verbonden. De penning wordt alleen uitgereikt aan degenen die er nadrukkelijk prijs op stellen deze te ontvangen.

Op 25 november 1986 is deze penning tijdens een officiële bijeenkomst ter

gelegenheid van het 35-jarig verblijf van de Molukse bevolkingsgroep in Nederland, in de Ridderzaal tot 'Rietkerk-penning' gedoopt. Tijdens deze bijeenkomst spreekt ing. P.J. Tatipikalawan, hoofdbestuurslid van de Badan Persatuan: 'Een deel van die jonge Molukkers van toen bevindt zich hier vandaag in de Ridderzaal. Zij zijn oud geworden, vooral na al het leed de afgelopen 35 jaar ervaren. Zij waren al die tijd op zoek naar die echte Nederlandse vriend. Zij hadden hem vandaag kunnen vinden, ware hij niet eerder heengegaan. Die vriend was wijlen minister Rietkerk, van Binnenlandse Zaken, van het eerste kabinet-Lubbers. Hij had de noden van deze Molukkers begrepen en zich er hard voor gemaakt om deze te lenigen'.

Een mooier huldebetoon is nauwelijks denkbaar.

Rietkerk overlijdt in het ambt

De 58-jarige Rietkerk is op 20 februari 1986 in zijn werkkamer op het ministerie van Binnenlandse Zaken aan een hartstilstand overleden. Het is aannemelijk dat hij zou hebben bedankt voor de tweede periode als minister van Binnenlandse Zaken. Hij zou mogelijk lid geworden zijn van de Raad van State. Een voor hem uitermate geschikte functie.

Het heeft niet zo mogen zijn.

Indrukken van anderen

Tenslotte geef ik een aantal indrukken en karakteromschrijvingen van anderen over de persoon en het werk van Rietkerk. Indrukken op verschillende momenten opgedaan en uitgesproken.

Reny Dijkman in Vrijheid en Democratie van 19 december 1977: 'Vriend en vijand kennen hem als een deskundig, evenwichtig, sociaal voelend en vooral een tolerant man. Verdraagzaamheid is bij Rietkerk tot hoofddeugd verheven en godsdienstige intolerantie is hem dan ook een gruwel'.

In Vrijheid en Democratie van 24 maart 1981: 'Rietkerk is een uiterst integer mens. Een rustig onderhandelaar. Het vuur zit bij hem van binnen. Zijn speeches als eerste politieke woordvoerder staan bekend vanwege visie, concreetheid en duidelijkheid. Hij speelt niet op de mensen, maar houdt de feiten aan'.

En, tenslotte, in Vrijheid en Democratie op 20 december 1983: 'Koos Rietkerk is een van de pilaren waar de eenheid van de VVD – waarop men in andere partijen zo jaloers is – op rust. Dat vraagt meer dan het wegcijferen van zichzelf. Dat vereist ook een heel grote politieke kennis; het aanvoelen van de ademhaling van de partij'.

H.J.L. Vonhoff noemt in een necrologie Rietkerk een 'markant liberaal'. Meer markant dan opvallend. Koos Rietkerk was een vasthoudend man, in

menig opzicht gekenmerkt door een oer-Hollands calvinistische achtergrond die, ook al had hij daarmee formeel gebroken, toch zijn wezen onmiskenbaar heeft gestempeld'. (NRC Handelsblad, 21 februari 1986.)

Als de Tweede Kamer stilstaat bij het overlijden van Rietkerk, zegt voorzitter Dolman: 'Bescheidenheid en hardnekkigheid waren de krachtbronnen van Rietkerk'. 'Men moest zich niet laten misleiden door de sceptische blik uit de achterste bank, de betrekkelijke zwijgzaamheid, de droge voordracht. Koos Rietkerk wist precies wat hij wilde'. 'Hij had zich voorgenomen het over enkele maanden wat kalmer aan te doen'. Bij dezelfde gelegenheid zegt minister-president Lubbers: 'Hij hield niet van vlug-vlug. Hij probeerde weerwerk te bieden tegen vluchtigheid en de waan van de dag'.

Ook in de Eerste Kamer wordt Rietkerk herdacht. Voorzitter Steenkamp: 'In de laatste dagen is veel over hem geschreven. Vrijwel alle kwalificaties zijn positief: hardwerkend, trouw, eerlijk, tolerant, gematigd, rechtschapen, solide en ga zo maar door. De enige toevoeging die wat anders klinkt, is: stug. Ja, maar achter dat harnas verborg zich een diepe interesse in en medegevoel met mensen'[16].

De politieke leiding van de VVD (toen Nijpels, Van Aardenne, Zoutendijk en Kamminga) betitelt Rietkerk na zijn overlijden als 'de concertmeester van de VVD'. 'Steeds weer kreeg hij die ondankbare trait d'union-functie te vervullen. Juist dat maakt hem onmisbaar plus zijn grote inzet voor zijn medespelers'. (Vrijheid en Democratie, 4 maart 1986.)

'Rietkerk, een integer man' is de kop van het hoofdredactionele commentaar in NRC Handelsblad van 21 februari 1986, bij het overlijden van minister Rietkerk. 'Een bewindsman die vooral de afgelopen jaren gelegenheid vond om aan te tonen, dat er tussen persoonlijke zachtaardigheid en politieke zachtzinnigheid een heel verschil kan bestaan'.

Menigeen moet het met minder doen.

De stille kracht

De betekenis van de persoon en het werk van Rietkerk binnen en buiten de VVD is volgens mij het meest treffend aangeduid door Dr.Ir. J.J.C. Voorhoeve. In zijn Hollands Dagboek van NRC Handelsblad (20 september 1986) maakt Voorhoeve over Rietkerk de opmerking: 'We missen zijn stille kracht in de VVD'.

Het is deze opmerking, waarbij ik in de titel aansluit. Rietkerk deed zijn werk met kracht en overtuiging, speelde een belangrijke rol binnen het Nederlandse liberalisme en de VVD. Maar hij deed dat zonder zichzelf te zoeken en het liefst op de achtergrond, in betrekkelijke stilte. Dat maakte Rietkerk voor mij ten voeten uit de stille kracht.

1. Rietkerk in 1966: 'Wat mij . . . in de politiek aantrekt is de dialoog met andersdenkenden', *Liberaal Reveil* no. 2/1966, p. 61, 'Meer evenwicht in de sociale politiek'.
2. Typerend voor Rietkerks onverzettelijke karakter was de tevergeefse poging van hem tijdens zijn ministerschap om drastisch te bezuinigen op de wetenschappelijke bureaus van de politieke partijen. Hij maakt zich daarmee niet populair. Ook niet bij de eigen Prof.Mr. B.M. Teldersstichting. Ondanks dit en het feit dat hij zo nauw betrokken was bij het werk van laatstgenoemde instelling, vond hij principieel dat wetenschappelijke bureaus zichzelf moesten bedruipen. Zelf gelden moesten genereren, dat het geen overheidstaak was en dat ja eigenlijk ook hier de soevereiniteit in eigen kring zou moeten gelden. En dat telde voor Rietkerk. Niets anders.
   Enige publicaties van Rietkerk:
   'Beheersing van de overheidsuitgaven', geschrift 41 van de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, 's-Gravenhage, mei 1981 (samen met Dr. R.W. de Korte), hoofdstuk 5, 'Beheersing van de Uitgaven voor Sociale Zekerheid'; 'Beleid kabinet-Van Agt wezenlijk verschillend van dat van het kabinet-Den Uyl', Civis Mundi, jrg. 20, 1981; 'Samen aan 't werk', sociaal-economische aspecten van het VVD-verkiezingsprogramma, *Economisch Statistische Berichten*, 6 mei 1981. In *Liberaal Reveil*: 8/1964, 'Sociaal minimum'; 'Enige indrukken uit Joegoslavië' 1/1970; 'De marges blijven smal', 3/1975 en 'Een nieuw perspectief' 3/1978; In de vorm van een interview: Modern liberalisme heeft een taak 5/1972. Sociaal Maandblad Arbeid: 'Sociale verzekering en eigen verantwoordelijkheid' (1968, p. 159 e.v.) en 'Ontwikkelingen in en rondom de sociale verzekering' (1969, p. 802 e.v.).
3. Handelingen II 1970-1971, pp. 2601-2604, 2616-2617, 2619, 2637, 2642-2643, 2648-2650 en 2778-2779.
4. Zie brief d.d. 27 februari 1984 (Bijl. Hand. II 1983-1984, 17299 nr. 3) van minister Rietkerk aan de voorzitter van de Tweede Kamer en het verslag van de Nationale Ombudsman 1986 (Bijl. Hand. II 1986-1987, nrs. 1-2, p. 66).
5. Vrijheid en Democratie, 22 augustus 1971.
6. In zijn boek 'Jaap Boersma, wat ik nog zeggen wilde' (Sijthoff, Amsterdam 1985) noemt Boersma Rietkerk de werkgeverssecretaris die als 'waakhond' aan hem wordt toegevoegd. Elders worden de twee heren 'een paar apart' en 'een heel onverwacht duo' genoemd. Boersma heeft in die tijd een voorkeur voor mevrouw Van Leeuwen als zijn staatssecretaris. Zij is van zijn politieke kleur, deskundig en bovendien goed met

hem bevriend. Dat de keuze uiteindelijk op Rietkerk valt, is voor hem echter niet onoverkomelijk. Boersma zelf suggereert aan Geertsema Rietkerk als enig denkbare liberale kandidaat.

7. Vrijheid en Democratie, 20 oktober 1981.
8. Ik heb het bijvoorbeeld niet kunnen aantreffen in 'Storm rond partij en parlement, de politieke jaren 1970-'71-'72' van D. Houwaart, Semper Agendo BV 1973, Apeldoorn; 'Wiegelarijen rondom een crisis' van D. Houwaart, 1972; noch in 'Kabinetsformaties 1959-1973' van Dr. R.F. Maas, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1982.
9. De redevoering is te vinden in Handelingen II 1977-1978, pp. 374-383, bovendien is zij gedeeltelijk afgedrukt in Vrijheid en Democratie.
10. J.M. Bik, 'Rietkerk zorgt voor interessante confrontatie', NRC Handelsblad, 17 januari 1978. Voorzover ik heb kunnen nagaan, geeft Den Uyl Rietkerk gelijk de eerste keer toe in 'Het kabinet tussen de tijden', Civis Mundi, jrg. 20, 1981, p. 2 ('En Rietkerk had meer gelijk dan hij verdiende . . .'). Het is jammer dat de VVD niet meer met de door Rietkerk uitgezette ideologische lijnen heeft gedaan. Zie ook het boek 'Vrij opwindend', Jules Maaten en Jan van Zanen, Centerboek, Weesp 1987, pp. 19 en 138.
11. Interview J.J.C. Voorhoeve in De Telegraaf van 18 april 1987. p. 21.
12. Uit rede van Rietkerk tijdens de Algemene Ledenvergadering van de VVD op 20 april 1979 in Breda.
13. Interview H.H. Jacobse in Driemaster, 38 (1986) 7, p. 16.
14. Elseviers Magazine van 26 november 1983 (Jouke Mulder) en dat van 14 februari 1987 (Joost de Haas).
15. Uit: 'Fragmenten uit de geschiedenis van Binnenlandse Zaken, deel 2, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1986, p. 62. Rietkerk werd voor zijn bijdrage aan dit boek tien dagen voor zijn overlijden geïnterviewd.
16. Vonhoff, H.J.L., NRC Handelsblad, 21 februari 1986; D. Dolman, Hand. II 1985-1986, pp. 3607-3608; R.F.M. Lubbers, Hand. II 1985-1986, pp. 3608-3609 en P. Steenkamp, Hand. I 1985-1986, p. 627.

G. ZOUTENDIJK
Vertoog en dialoog

Y.P.W. van der Werff

'Gaat eens bij Zoutendijk U daaromtrent informeren; een intelligent professor . . .'. De toonzetting van Harm van Riels woorden gaf aan hoezeer de wereld in zijn ogen door domme hoogleraren bevolkt werd. Maar het prettige gevolg van zijn aansporing was, dat ik al in 1970 in Leiden amicaal ontvangen werd door de hoogleraar-directeur van het Centraal Reken Instituut: Guus Zoutendijk.

Guus Zoutendijk begreep de teneur, ook van een stuntelig gestelde vraag direct; hij kwam ook prompt met een uitvoerig geargumenteerd antwoord. Als vanzelfsprekend voerde hij daar zakelijke en bestuurlijke overwegingen bij aan. Harm van Riel naar aanleiding van het verslag van mijn bezoek: 'Ja, wij zullen ongetwijfeld nog meer van mijnheer horen'.

Binnen het jaar (11 mei 1971) werd Guus lid van de Eerste Kamerfractie voor de VVD; binnen een half jaar nadien viel Harm tijdens de onvergetelijke fractie-lunchvergaderingen met tamelijk grote regelmaat uit tegen 'ondoordachte en ongefundeerde linkse opvattingen', vanuit een absurde, academische benadering zonder kennis van krachtsverhoudingen en zonder – het werd verdrietig geconstateerd – enige 'Wille zur Macht'.

Met Carel Polak en Guus Zoutendijk was wèl het paard van Troje in Harms liberale burcht binnengesleept; gemakshalve vergat hij er zelf aan meegewerkt te hebben en toch ook wel wat trots te zijn op deze verheugende aanvulling van de 8 man tellende fractie.

Al snel maakte Guus zich op zijn werkgebied kenbaar en onmisbaar binnen de fractie: zijn gematigde standpuntbepaling, zijn vasthoudende en sluitende argumentatie en zijn zorgvuldige en grondige voorbereiding maakten hem tot één van de 'zware' woordvoerders, aan wie het Huis makkelijk het oor leende.

In dat eerste decennium van zijn Kamerlidmaatschap hield hij zich vooral bezig met de portefeuilles van:
- Economische Zaken
- Volksgezondheid en Milieuhygiëne
- Onderwijs
- Wetenschapsbeleid en Wetenschappelijk Onderwijs.

Juist omdat Guus zich het efemeer, het vluchtig karakter van een deel van het politiek bedrijf zozeer bewust was ('Anderhalf jaar is in de politiek een lange tijd', Handelingen 7 november 1972, p. 146), richtte hij zijn pleidooien steeds op de fundamentele aspecten.

Bij het onderwijs verhief hij als een der eersten zijn stem tegen de middenschool (beleidsdebat 1972) en wees hij geregeld op het onwerkbaar zijn van de uit 1970 stammende Wet Universitaire Bestuurshervorming; hij was een groot voorstander van een meer op Angelsaksische leest geschoeide tweefasenstructuur voor het wetenschappelijk onderwijs met kwaliteitsverschillen tussen de universiteiten op diverse wetenschapsgebieden. Fel verzet hij zich tegen mogelijke introductie van indoctrinatie in alle onderwijs. Nadat Haya van Someren haar maidenspeech had gehouden (4 mei 1975) en het basis- en voortgezet onderwijs had overgenomen, bepleitte hij nog eenmaal – heel sarcastisch – '. . . onderwijs is de elementaire waarschijnlijkheidsrekening op de middelbare school . . .' (Handelingen, 24 juni 1975, p. 1117), met het argument daarmede in de toekomst het debiteren van onzin over lotingsstelsel als redelijke procedure voor selectie van studenten uit te bannen. Zijn grondige vakkennis deed hem met des te groter verachting de argumenten van bewindslieden en departementsambtenaren onderuit halen. De eenvoudige formuleringen 'het toeval heeft geen geheugen' en '. . .de loting verworpen, omdat ik het individu een kans wil geven aan te tonen wat hij waard is', (Handelingen, 11 maart 1975, p. 370) spraken bepaald niet uitsluitend liberalen aan.

Onbevangen putte hij, waar dat van pas kwam, uit zijn ervaring in het bedrijfsleven in de trant van: 'mijn directeur vond een nieuwe aanlegsteiger nodig en droeg mij op wat houtsnijdende argumenten bijeen te harken' (handelingen, 2 december 1975).

Zo ook lijkt nu, na een volstrekt arbitraire beslissing achteraf, de argumentatie nader geplaatst te moeten worden: Guus zag goed in, en hield het ook niet voor zich, al is hem dat allerminst in dank afgenomen – hij werd tot persona non grata verklaard in Limburg! – dat ons wetenschappelijk onderwijs te versnipperd geraakte en onbetaalbaar zou worden en achtte faculteiten in Maastricht van landelijk opzicht uit dan ook onverantwoord.

Uitvoerig en met kennelijk genoegen behandelt hij economische vraagstukken, al voelt hij zich geen 'echte econoom' (Handelingen 1976, p. 1140). Met regelmaat staat hij daarbij tegenover Lubbers als minister van Economische Zaken, steeds overigens zijn kritiek verpakkend '. . . op een zeer respectabele wijze . . .'. (woorden van Lubbers, Handelingen, 2 juni 1976, p. 1126.)

Zo opent Guus het beleidsdebat op 20 mei 1975 – dus in het hart van het kabinet-Den Uyl – (handelingen, pp. 877/8): De heer *Zoutendijk* (VVD): 'Mijnheer de Voorzitter! Het lijkt mij geen genoegen in dit kabinet en in deze

tijd minister van Economische Zaken te zijn. Zelden zal in een kabinet zo verschillend gedacht zijn over fundamentele economische problemen; zelden zullen er zulke grote verschillen zijn geweest tussen wat een deel van de achterban van het kabinet wil en wat het gezond verstand voorschrijft te doen. Geen wonder dat twijfelen en gebrek aan besluitvaardigheid de overhand hebben; geen wonder dat dit kabinet het meer zoekt in vage formuleringen in nota's en in flinke uitspraken op partijvergaderingen, in radioprogramma's en elders dan in een adequaat reageren op de problemen van stagnatie en inflatie, van teruglopende werkgelegenheid en gebrek aan bereidheid tot investeren. Wij hebben medelijden met een minister van Economische Zaken, die elke dag zijn ochtendblad met angst moet openslaan om te lezen wat één van zijn collegae nu weer gezegd heeft: redevoeringen van de minister-president in Nijmegen, waarin ons economisch stelsel ter discussie wordt gesteld; uitlatingen van minister Pronk, dat het hem niet kan schelen waar de van Nederland verkregen ontwikkelingshulp besteed wordt; de bewering van minister Duisenberg, die toch beter moet weten, in het Rotterdams debat met oud-minister Langman, dat de universitaire democratisering model zou staan voor de democratisering van het bedrijfsleven. Daarbij komt nog het handelen van groepen die zich nauw met dit kabinet verwant weten; brochures zoals "Fijn is anders", afgeven op de multinationale ondernemingen, die voor ons land toch de voornaamste bron van welvaart zijn, en maatregelen van de lagere overheid, zoals het Rotterdamse sociaal statuut of de boete aan Oxirane. Via het socialisme en de dominee zal het Westen ten gronde gaan, zo luidt de wel erg pessimistische visie van de oud-directeur-generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen, dr. Van Oorschot, in de NRC van 25 april jongstleden. Het lijkt soms of Nederland ook in dit opzicht als gidsland wil fungeren, doch wat kan je anders verwachten in een land, waar vele dominees socialisten zijn en vele socialisten zich als dominee gedragen'.

Het beleid met betrekking tot het aardgas, gebruikt als een te makkelijk verkregen en ogenschijnlijk de onbeperkte bron voor staatsinkomsten en navenante, niet-(infra)structurele uitgaven, deed Guus onvermoeid waarschuwen tegen verspilling van kapitaal en tegen onmogelijke prijszetting, maar het kabinet gedroeg zich als de krekel uit La Fontaine's fabel en gunde hem toen zelfs de rol van Cassandra niet.

Ook over de fundamentele uitgangspunten van Volksgezondheid en Milieuhygiëne sprak hij waterval vlot – het waren de hoogtijdagen van de zogenaamde Club van Rome – hij zou even makkelijk moties formuleren over beperking van de bevolkingsgroei als – later – voor benzinedistributie, maar steeds en uitsluitend onder de vereisten van zinvolheid, praktische

toepasbaarheid en politieke wenselijkheid.

De milieu- en grondstoffenpolitiek heeft hem voortdurend beziggehouden, mede als gevolg van de studies van de Club van Rome, waar Guus overigens vanaf het begin kritisch tegenover stond. Zo was hij voorzitter van een werkgroep van de Teldersstichting, die in 1975 het rapport 'Milieu, Groei en Schaarste' uitbracht, waarin een liberale visie werd ontwikkeld op de aan de orde zijnde problemen.

Steeds weer stelde hij de verwerking van informatie als typisch probleem van onze tijd aan de orde; een karakteristiek voorbeeld (Handelingen, 29 juni 1976, p. 1234):

'. . .Het is nog duidelijker geworden dat diegenen, die de informatiesystemen beheersen, die de informatie verzamelen, beheren, verwerken en rapporteren, in een steeds grotere machtspositie komen te verkeren. Graag wil ik hieraan toevoegen dat ik geen enkele reden heb te twijfelen aan de integriteit van diegenen, die bij de genoemde en andere problemen met de beleidsvoorbereidingen en vorming zijn belast. Doch dat doet niet af aan het feit dat zij geleidelijk in een grotere machtspositie komen te verkeren en dat dit op den duur grote gevaren kan inhouden voor de parlementaire democratie. Het is merkwaardig dat een kabinet, dat spreiding van macht in zijn vaandel geschreven heeft, zo weinig heeft gedaan om dit probleem tot een oplossing te brengen.

Het probleem wordt niet opgelost door grotere openbaarheid, zoals de Minister-President in de memorie van antwoord met betrekking tot de toetsing van de objectiviteit van rapporten van de WRR suggereert. Een dergelijke opvatting is naïef te noemen. Wat openbaar wordt, is immers slechts het topje van een ijsberg van informatie en zelfs om dit topje te verwerken, is kennis en tijd nodig.

Enigszins cynisch heb ik wel eens gesteld dat er twee methoden zijn om de mensen dom te houden, namelijk hen te weinig of te veel informatie geven. Het eerste is autoritair, het tweede slechts in schijn democratisch, want in de praktijk zal het resultaat veelal hetzelfde zijn: frustratie en een gevoel van machteloosheid bij diegenen die mee mogen oordelen. Dit werd enkele dagen geleden nog eens treffend geïllustreerd bij het debat in de Tweede Kamer over de zogenaamde 1%-operatie. Doch bovenal miskennen degenen die in openbaarheid de oplossing tegen de gesignaleerde problemen zien het feit dat berekeningen en studies van deskundigen slechts door andere deskundigen kunnen worden gecontroleerd, evenals de rekening van een horlogemaker slechts door een andere horlogekenner kan worden gecontroleerd. Openbaarheid alléén van rapporten is dus niet voldoende, al zal ik de wenselijkheid daarvan geen moment in twijfel trekken . . .'

De maatschappelijke problematiek van de toepassing van computers, of

het nu de privacy-problematiek betrof, de invloed van computergebruik op de besluitvorming, de werkgelegenheidsproblematiek, de mogelijkheden van door de computer gesteund onderwijs of het gevaar van een verouderd en weinig innovatief telecommunicatiebeleid, steeds was het Guus Zoutendijk die als één der eersten in ons land het probleem aan de orde stelde. Zijn Leidse diësrede 'Computer en Democratie' van februari 1971 werd in die tijd als baanbrekend gezien.

Meteen in de eerste maanden van 1972 al getroostte hij zich veel moeite - daarbij overigens tamelijk fel de degens kruisend met Geertsema als minister van Binnenlandse Zaken - ten aanzien van het vraagstuk van Centrale Persoons Administratie, een zuivere en principiële benadering met betrekking tot de registratie van persoonsgegevens binnen de overheidssfeer te bewerkstelligen.

Veel vreugde vond hij kennelijk in de begeleiding van de wetgeving rond wetenschappen en universiteiten: de subtiele draden die wetenschapsbeleid, onderwijs en economie verbinden, wist hij als geen ander te ontwarren en te vervlechten. Ook onder voor de Eerste Kamer onvoorstelbare politieke druk en omstandigheden, waarover later meer, wist hij zelfs tegen middernacht (4 juli 1974, Handelingen, p. 1174) zijn waarden te krijgen, ondanks innerlijke ontgoocheling. 'Mede gezien de politieke consequenties' verklaarde hij het gewijzigde stemgedrag met als argument 'de regeerbaarheid van ons land gaat hen (i.c. Zoutendijk en Van der Werff) zeer ter harte'.

Door de brede terreinen van zijn aandacht en zijn wijze van behandelen genoot Guus duidelijk het vertrouwen van de toenmalige fractievoorzitter, Harm van Riel.

Vraaggesprek

'Guus, ten aanzien van mensen had Harm maar al te gemakkelijk een vooropgezette mening; dat kreeg je er dan nauwelijks meer uit. Toch is mijn herinnering, dat Harm jou weliswaar als een onverbeterlijke, linkse radicaal beschouwde, maar dat hij later - ondanks de kritiek die jij met anderen bleef uiten - wat bijtrok. *Zie ik dat goed en was daar een reden voor?*'

'Harm was graag uitdagend in zijn uitlatingen. Het was eigenlijk een grote eer als hij zich over je uitliet; dan zag hij wat in je. Hij wist overigens heel goed, dat ik in het geheel geen linkse radicaal was en zei dat soms ook ("Zoutendijk praat soms wel links, maar hij is het niet"). Hij dacht sterk in termen van, wat hij noemde, een liberaal-hiërarchische samenleving, waarin machtsverhoudingen min of meer statisch waren en was in dat opzicht veeleer een conservatief. Voor mij vormden het bevorderen van gelijke ontplooiingsmogelijk-

heden en het – waar mogelijk – wegnemen van ongerechtvaardigde verschillen zo zeer onderdeel van de liberale gedachtenwereld, dat ik me moeilijk kon voorstellen dat andere liberalen daar een minder hoge prioriteit aan zouden geven.

Harm liet je vrij. Ondanks het ontbreken van enige politieke ervaring, vond hij het niet nodig mijn redes in de Kamer van tevoren te bespreken, al sprak hij een enkele keer na afloop weleens een enkel vermanend woord en liet hij bevriende bewindslieden ondertussen wel weten wat hij ervan vond. Voor Harm was ik één van zijn "ooilammeren" (zie: Hollands Dagboek, NRC Handelsblad van 22 maart 1975); ik kreeg als één van de weinigen afschriften van de vele brieven die hij over politieke zaken schreef en waarvan sommige ongetwijfeld historische waarde zullen krijgen. Ik denk niet dat hij later bijtrok. Het is eerder zo dat, ondanks alle verschillen van opvatting, wij vanuit een instelling van wederzijds respect en genegenheid met elkaar omgingen en dat ik geleidelijk meer politieke rijpheid verkreeg en daardoor minder "wild" werd'.

'Eigenlijk verkeert elke liberaal permanent met zijn opvattingen in een tamelijk labiel evenwicht: hoewel hij/zij zich zal richten op ontwikkeling, ontplooiing en vernieuwing, erkent hij de waarde en is hij gehecht aan het vertrouwde van het bestaande, bereikte, verworvene.
Voel jij dat ook zo en acht je zo'n positionering "schrijlings op de horizon" tussen verleden en toekomst – politiek gesproken – een goed uitgangspunt voor beleid?

'De meeste mensen zijn conservatief in die zin, dat zij een emotionele band hebben met wat hun vertrouwd voorkomt en dat graag willen bewaren. Een zekere angst voor het nieuwe, het onbekende ligt in het verlengde daarvan. Dit geldt ook voor liberalen, maar van hen mag worden verwacht dat zij veranderingen positief tegemoet zullen treden en zullen willen toetsen op wat deze betekenen voor de individuele mens in relatie tot zijn omgeving. Liberalen zijn dan ook toekomstgericht. Zij willen de zelfstandige kracht van de gemeenschap en de daartoe behorende burgers bevorderen. In elke gemeenschap zijn potentieel voldoende vernieuwende krachten aanwezig en het gaat er dan om, dat deze "trekpaarden" voldoende kansen krijgen, binnen de grenzen die het samenleven met anderen nu eenmaal stelt, en dat niet alle initiatief onmogelijk wordt gemaakt door een verstarrend stelsel van overheidsregeltjes. Zelf heb ik op diverse terreinen aan die vernieuwing trachten bij te dragen, met een open oog overigens voor het vele goede dat reeds aanwezig is en het waard is behouden te blijven'.

'Specifiek voor de liberale benadering is ongetwijfeld de opvatting, dat "de politiek" in de zin van het landsbestuur, regering – inclusief departementen

en diensten – en volksvertegenwoordiging, slechts in zeer beperkte mate, eigenlijk niet of nauwelijks een samenleving op democratische grondslag kan beïnvloeden, laat staan veranderen. Toch kan men allerminst stellen, dat onze Nederlandse of Westeuropese maatschappij, zeker sinds de Tweede Wereldoorlog, ongewijzigd gebleven is.
Hoe wordt zo'n veranderingsproces bepaald en welke gevolgtrekking voor de reikwijdte van "de politiek" zijn daaruit af te leiden?

'Laat ik eerst stellen dat het openbaar bestuur veranderingen wel degelijk kan versnellen of afremmen, al zal dit vaak niet bewust geschieden. Veranderingsprocessen zijn het gevolg van individuele beslissingen van ontelbaar velen, in de wetenschap, in ontwikkelingslaboratoria, in industrie en bedrijfsleven, in de samenleving in het algemeen, waarbij onderlinge concurrentie, de zucht om het beter te doen, de voornaamste drijfveer is. Het gaat daarbij veelal om kleine stapjes vooruit met soms een, vaak door het toeval bepaalde grote "doorbraak". In een vrije samenleving zal elk veranderingsproces tegenkrachten oproepen bij hen die er nadeel van (denken te) ondervinden en dit kan dan weer tot aanpassingen (d.w.z. nieuwe veranderingen) leiden. De overheid staat veelal te ver af om dit proces te kunnen sturen, nog afgezien van het feit dat er vermoedelijk te weinig consensus is over hoe er gestuurd moet worden, met een zigzag-beleid als gevolg. De politiek zal zich derhalve terughoudend moeten opstellen, maar wel de goede voorwaarden moeten scheppen, een goede infrastructuur, een belastingstelsel dat niet initiatiefdodend is, tegengaan van oneerlijke concurrentie, randvoorwaarden stellen op sociaal en milieu-technisch gebied, enz'.

'Laat ik de vraag nog wat verruimen. Door je huidige functie van voorzitter van de Raad van bestuur van Delta Lloyd kom je vaak in Engeland en ook vroeger – toen je bij Shell werkte – ben je in contact gekomen met het Britse element. Ongetwijfeld weet je daardoor, hoezeer het Britse liberalisme in de 19e eeuw een duidelijk andere ontwikkeling als hier doorgemaakt heeft; als punten van onderscheid zie ik dan:
* een sterke filosofische basis;
* duidelijke partijvorming in een vroeger stadium;
* sterke verankering in het volks electoraat;
* een langduriger en daardoor indringender periode van regeringsverantwoordelijkheid (vergelijk Gladstone – Thorbecke).

Toch komen rond de eeuwwisseling de liberale groeperingen aan beide zijden van de Noordzee in analoge moeilijkheden en ontplooien zij zich opnieuw gelijkelijk op ongeveer hetzelfde moment, al wordt de electorale winst in Engeland nauwelijks omgezet in stijging van parlementaire invloed ten gevolge van het traditiegebonden districtenstelsel.

FOTOBURO MEYER

...Onder de palmen...

Het podium tijdens partijcongressen wordt meestal opgefleurd met enig groen. Dat is in de loop der jaren nauwelijks veranderd, als moge blijken uit deze foto's. Boven Oud, Van der Pols en Stikker, onder Nijpels en Kamminga.

HANNEKE KORTLAND

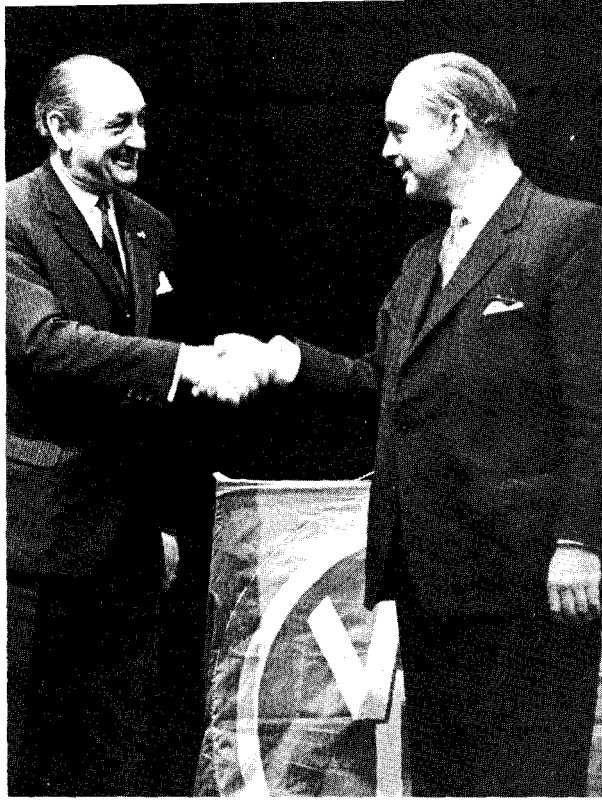

HANNEKE KORTLAND

...Wisseling van de wacht...

Bij het overgaan van de voorzittershamer in andere handen, hoort een felicitatie. Hiernaast ontvangt Geertsema (rechts) die van Toxopeus, op de onderste foto krijgt Kamminga (links) een ferme handdruk van Korthals Altes.

...Europarlementariërs...

Voor veel kiezers is het Europarlement ver weg. Europarlementariërs moeten dan ook vaak veel uitleggen. Getuige de foto's op de volgende pagina gaat dat Berkhouwer (boven) en Nord goed af.

MILAN KONVALINKA

Samen

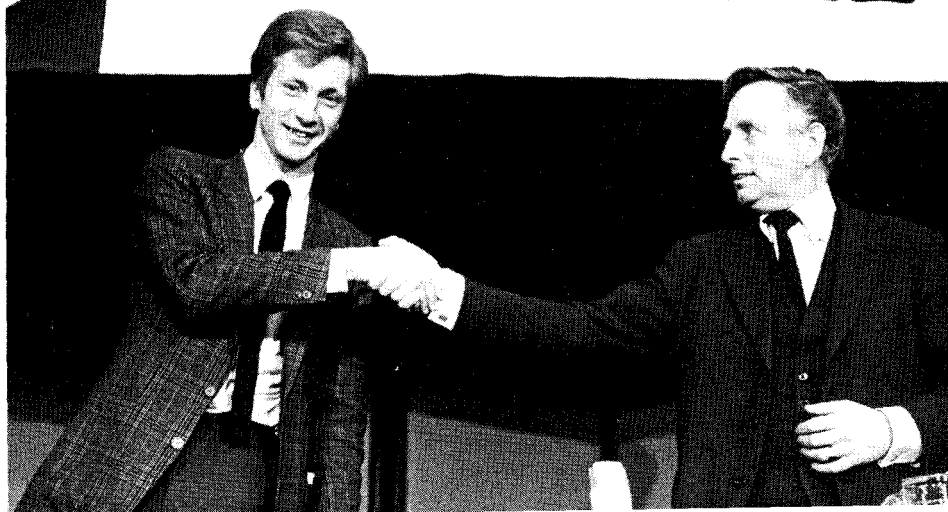

HANNEKE KORTLAND

HANNEKE KORTLAND

...Victorie...

Kopstukken hebben niet alleen kopzorgen, maar kennen ook momenten van intens geluk.

FOTOBURO MEYER

Maar staat eigenlijk het Engelse liberalisme qua theoretische basis niet steviger in zijn schoenen, met voormannen als bijvoorbeeld John Stuart Mill en C.F.G. Masterman, dan de VVD *hier?*

'Een moeilijke vraag om te beantwoorden. Het Europese liberalisme stoelt niet alleen op de verworvenheden van de Franse Revolutie, maar heeft ook veel van het Britse gedachtengoed overgenomen. Het doet er daarom niet zoveel toe waar bepaalde liberale gedachten hun oorsprong vinden. Van meer belang lijkt mij de electorale basis en die wordt sterk bepaald door het kiesstelsel. In het Verenigd Koninkrijk zullen doeners, pragmatici, zij die via de politiek iets willen bereiken zich minder in de liberale partij thuisvoelen, omdat die partij reeds erg lang geen politieke macht meer heeft kunnen uitoefenen. Als gevolg daarvan zal het kader daar meer theoretisch, meer partijfilosofisch ingesteld worden. Door ons stelsel van evenredige vertegenwoordiging krijgen de doeners meer mogelijkheden; de traditionele electorale basis van de VVD is hiermee in overeenstemming, te weten de niet-confessionele middenstand in ruime zin. Deze mensen zullen in het Verenigd Koninkrijk voor een deel conservatief stemmen. Het zo ontstane partijklimaat is minder aantrekkelijk voor theoretici en dit verklaart de intellectuele armoede die ons wel verweten wordt, waarbij ik overigens wel wil wijzen op de vele goed onderbouwde rapporten van de Teldersstichting'.

'Swart schetst in "Vanrielisme en Geertsemanie"[1] een naar mijn gevoelen al veel langer bestaand dilemma dan van de beide protagonisten en exponenten, die daar nu hun naam mee verbonden weten'.

'Behoor je tot één van deze stromingen? Bestaan er mogelijkheden tot werkelijke integratie binnen de VVD?'

'Bij mijn aantreden als fractievoorzitter heb ik al gesteld (zie Vrijheid en Democratie van 27 januari 1971), dat ik altijd wel een individualist zal blijven en weinig geneigd ben mij veel aan te trekken van wat de heersende partijopvattingen zijn. Achteraf ben ik verbaasd hoezeer ik me toch geconformeerd heb, ieder speelt blijkbaar de rol die hem is toebedeeld . . . Ik denk niet dat ik eenvoudig in te delen ben bij een van de kampen. Er zijn dingen waar ik politiek erg aan hecht: zoveel mogelijk economische vrijheid, solidariteit met de zwakkeren in de wereld, gelijkwaardigheid van alle mensen en zoveel mogelijk een gelijke behandeling, zelfbeschikking van de mens, het recht op bescherming van de persoonlijke levenssfeer en het recht om zoveel mogelijk zelf te bepalen hoe je wil handelen, geen overheidsbetutteling, enz.

Emotioneel sta ik wellicht wat dichter bij de Geertsemanie, maar bij de uiteindelijke afweging zullen er vermoedelijk toch in vele gevallen ook grote verschillen zijn tussen de heer Geertsema en mijzelf. Binnen elke politieke

partij zullen meningsverschillen voorkomen. Ook vanuit de liberale beginselen kun je tot tegengestelde conclusies komen, zoals ik bij herhaling heb betoogd. De verschillende opvattingen behoeven binnen de VVD niet te worden geïntegreerd, maar kunnen naast elkaar bestaan, ervan uitgaande dat de centripetale krachten – datgene waar men het wel over eens is – sterker zijn. Van politieke versnippering wordt immers niemand beter'.

'Los van die tegenstelling, bestaan er veel diepgaander verschillen in ons cultuurpatroon: vorig jaar heeft ir. Stikker (Allerd) een boek gepubliceerd, waarin hij met een beroep op het Taoisme en op Teilhard de Chardin (hij is secretaris-generaal van de Internationale Stichting) het Westen met zijn eenzijdige verheerlijking van techniek – inclusief verengende specialisatie – oproept tot inkeer en herbezinning. Jij hebt de naam "techneut" te zijn, maar mensen die, zoals jij, aan de top van het bedrijfsleven staan, danken die positie nimmer aan hun technologisch inzicht, doch veeleer aan hun "liberal education". *Hoe zie jij dat proces?*'

'Uit het feit dat je nagedacht hebt over de maatschappelijke gevolgen van de technologie, behoeft nog niet te worden afgeleid dat je dus "techneut" bent. Het grote gebrek aan kennis betreffende de mogelijkheden en consequenties van toepassing van nieuwe technologieën bij politici en spraakmakende economen, een enkeling uitgezonderd, heeft mij er inderdaad toe gebracht in mijn politieke beschouwingen veel aandacht aan deze problematiek te schenken en, gezien de beleidsaanpassingen in de laatste vijf jaar, niet geheel zonder succes. Ik zie de technologie als een hulpmiddel om het menselijk bestaan, welvaart en welzijn, te verbeteren. Stikker heeft gelijk als hij wijst op de nadelen van verengende specialisatie, maar met behulp van nieuwe informatietechnologie is deze nu juist te doorbreken, mits die nieuwe technologie daar bewust voor wordt aangewend en daarbij kunnen vakorganisaties en ondernemingsraden als tegenkrachten een nuttige functie vervullen. Zoals de Oosterse culturen wel van het Westen hebben overgenomen (zie de technologische successen van landen als Japan, Taiwan, Z. Korea en – in iets mindere mate – India), zo zal het Westen ook veel van het Oosten kunnen leren; ik verwacht dat dat in toenemende mate het geval zal zijn'.
'*Geniet je van schrijvers? Welke?*'
'*Van essays, lyriek, fiction . . .?*'
'*Van architectuur?*'
'*Van beeldhouwers of schilders?*'
'*Van cabaretiers of filmsterren? Of is dat bij een workaholic als jij bent teveel gevergd?*'
'*Hoe is jouw ontwikkeling verlopen?*'

'Dit soort vragen stuiten mij tegen de borst, omdat ik ze ervaar als een aantas-

ting van mijn persoonlijk leven. Laat mij daarom volstaan met te antwoorden dat ik geroerd kan zijn door alles wat mooi is, een subjectief begrip overigens, dus een goed boek, een schilderij, klassieke muziek, een mooie film, een mooie oude stad, een mooi meisje, enz. Ik ben vermoedelijk meer gevoelsmens dan ik naar buiten toe laat blijken, voel mij overigens geen workaholic. Werken doe ik uit plichtsbetrachting, niet uit plezier. Het kost me weinig moeite om niet te werken; er zijn immers zoveel andere leuke dingen te doen. Ik heb ook nooit bewust werk gezocht; alles is altijd over me heen gekomen. Aan carrière-planning heb ik nooit gedaan. Mijn eerste sollicitatiebrief moet ik nog schrijven, maar dat zal er wel niet meer van komen'.

'Je bent in 1929 in Den Haag geboren en je hebt daar ook je schooltijd doorgebracht. Toch vertoon je eigenlijk nooit de specifieke "Haagse" trekjes en evenmin het aan een Leids alumnus toegeschreven gedragspatroon.
Ligt dat aan een later doorgemaakt vervreemdingsproces, of heb je nimmer de neiging gevoeld je met een groep te identificeren, laat staan daarin op te gaan?'

'Echt Hagenaar heb ik me inderdaad nooit gevoeld, al ben ik erg gehecht aan de omgeving van het Binnenhof, het Lange Voorhout, het winkelgedeelte, enz. Dit zal wel iets met het trauma van de oorlogsjaren, evacuatie, geen leuke schooltijd, enz. te maken hebben. Wèl ben ik altijd volop "Leienaar" geweest, zeven jaren als student en actief lid van het Leidsche Studenten Corps, en 16 jaar als hoogleraar en daar heb ik ook nimmer een geheim van gemaakt. Enige behoefte om mij via uiterlijke kenmerken – kleding, gebaren, stemgeluid – met een groep te identificeren heb ik nooit gehad; dat zal ook wel met mijn individualisme samenhangen'.

'Naar mijn schatting werk je gemiddeld per etmaal minstens 10 uur, zeven dagen in de week. Voor Eerste Kamer en partij wekelijks zeker 16 à 20 (deels avond-)uren. *Of verkijk ik mij daarop?*'

'Ik heb nooit tijdgeschreven maar je schatting klopt vrij aardig, zij het dat het politieke werk wellicht nog iets tijdrovender is geweest. Je moet je tijd efficiënt gebruiken en dat doe ik dan ook: in de Kamer zaken voorbereiden voor Delta Lloyd, in de auto stukken lezen, enz. Als het moet, kan ik snel werken en daarbij heb ik het geluk gehad nooit ziek te zijn geweest en zelden echt moe. Dat levert aardig wat extra uurtjes op. Nu ik binnenkort uit de Kamer ga, begrijp ik overigens niet dat ik het ooit heb kunnen combineren'.

'Af en toe koester je de intentie er even helemaal "uit" te zijn: op jaarbasis worden dat hooguit twee tiendaagse uitstappen. Geleidelijk aan is zo'n situatie natuurlijk gegroeid.

Ben je je ervan bewust dat je contacten opoffert, hobbies verwaarloost, vrienden verliest?'

'Het antwoord is bevestigend. De politiek levert trouwens ook veel interessante contacten op; in hoeverre die blijvend zijn zal moeten blijken. Politiek was voor mij de grote hobby; ik heb nooit beroepspoliticus willen zijn. Nu die hobby wegvalt, zal ik andere moeten ontwikkelen, maar dat heeft geen haast want voorlopig zullen mijn hoofdfunctie en nevenfuncties er echt wel voor zorgdragen dat ik me niet zal vervelen. En eerlijk gezegd, heb ik ook wel zin weer eens wat aan wiskunde te gaan doen, maar dat zal nog wel enkele jaren duren. Ik geloof niet dat je vrienden verliest door de politiek, wel dat je minder tijd voor ze hebt. Echte vrienden maken doe je overigens ook niet gauw in de politiek'.

'Over het algemeen kan ik mij best vinden in jouw "regels voor zelfbehoud" op vergaderingen:
* geen emoties;
* geen conflictstof opblazen;
* nauwelijks alcoholgebruik:
* uiterlijk vóór middernacht monter naar huis.
Maar hoopt dat geen spanningen op? Zelf brak ik tot voor kort toch eens per 3/4 jaar minstens uit in een ontspannende, chaotische, eindeloze omzwerving'.

'Ik was me niet eens zo bewust van deze regels, maar herken ze wel. Mijn belangrijkste regel is wel voldoende nachtrust. Zodra ik zou merken dat ik niet goed kan slapen, zou dat een ernstige aansporing zijn om het kalmer aan te gaan doen. Van opgehoopte spanning heb ik weinig last gehad en, als het eens voorkomt, dan doet een uurtje wandelen, fietsen of kanoën wonderen. Ik kan mij vrij makkelijk losmaken van allerlei problemen, ze van me afzetten om wat anders te gaan doen. Ik heb wel eens gezegd dat ik, rijdende van Den Haag naar Amsterdam, onderweg uit mijn hoofd ban wat ik net gehoord heb en daar zit enige grond van waarheid in. Voor je persoonlijke integriteit is het ook een nuttige eigenschap. Nee, ik geloof niet, dat ik mij vaak tot een bepaalde handelwijze heb moeten forceren, dat zou ook niet goed zijn'.

'Alles hou je bij in een blauwgekaft schoolschrift.
Noteer je daarin "hot issues", of is het meer een dagboek?
Hoeveel pagina's beslaat de neerslag van je politieke loopbaan nu, na ruim 16 jaar?'

'Het schrift is niet meer dan een geheugensteuntje voor de fractie en de fractievergaderingen; er zijn immers geen fractienotulen. In al die jaren ben ik niet verder gekomen dan drie fractieschriften en één schrift met politiek belangrijke aantekeningen in verband met het bewindslieden-overleg. Een

dagboek heb ik helaas nooit bijgehouden en dat is jammer, want gebeurtenissen vervagen snel. Er zouden interessante verhalen te schrijven zijn over de kabinetsformaties van 1977, 1982 en 1986, die ik van nabij heb meegemaakt, over het abortusdrama van december 1976 en de wonderbaarlijke oplossing van april 1981, over de nadagen van het kabinet-Van Agt/Wiegel, over mijn betrokkenheid bij de "affaires" van 1984-1986, enz. Maar door mijn gebrek aan aantekeningen zal hier wel nooit iets van komen'.

'Binnen de partij vervul je een paar belangrijke functies, bijvoorbeeld lid van het Curatorium van de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting. Het algemeen en het partijpolitiek nut van zo'n wetenschappelijk bureau valt niet te loochenen. *Acht je produktie en niveau daarvan voldoende? Schiet de partij veelal niet wat tekort in reacties?*

'Ik stel mij voor weer wat meer tijd te gaan besteden aan de Teldersstichting, na jaren van noodgedwongen verwaarlozing van deze functie. Ik vind dat de Teldersstichting met beperkte middelen een uitstekende produktie levert, vele geschriften van uitstekende kwaliteit over de meest uiteenlopende onderwerpen van politiek belang. De behandeling van deze rapporten in de partij is soms wat teleurstellend, maar ik zou zo gauw ook niet weten hoe het beter zou kunnen. Van belang is dat partijcommissies er hun voordeel mee doen, dat er aandacht aan wordt besteed in politiek-wetenschappelijke en vaktechnische tijdschriften en dat goede gedachten in een verkiezingsprogramma, en hopelijk daarna, in een regeerakkoord worden teruggevonden'.

'Laat mij nog twee andere vormen van "vrijetijdsbesteding" noemen: het bestuurslidmaatschap van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. De hamvraag voor ieder, die zich – zoals ik ook – met bibliotheken en archieven bezighoudt, ligt voor de hand: *wordt het nu, na 40 jaar, eigenlijk niet eens tijd de hele handel naar het Rijksarchief over te hevelen?*

'Ik denk dat daar wat het RIOD betreft de tijd nog niet rijp voor is. Er is nog veel onbewerkt materiaal en het aantal belangstellenden is groot. Ik ben ervan overtuigd dat het RIOD voorlopig nog een belangrijke taak te vervullen heeft. En wat het Rijksarchief betreft: Wat in het vat zit, verzuurt niet!'

'Je bent lid van de stichting voor oeconomische politiek (SOP) en daarnaast heb je zitting in de Adviescommissie voor het Centrum Onderzoek Economie van de Publieke Sector, een club met klinkende namen. Natuurlijk betekent zo'n bijbaan dat jij zijdelings invloed kunt uitoefenen op bepaalde aandachtsvelden. *Hoe gaat dat in zijn werk?*

'Het zijn twee verschillende zaken. De SOP is een liberale stichting, met in het bestuur ook andere oud-politici zoals Hans de Koster en Bob de Wilde, met als doelstelling het liberale denken op voornamelijk economisch terrein te bevorderen. Het Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Publieke Sector is verbonden aan de Leidse Universiteit. De adviescommissie heeft tot taak de relatie van de in het centrum werkende wetenschappers met de publieke sector te versterken door het leggen van contacten, het suggereren van onderzoeksprojecten, enz. Veel invloed leveren deze nevenfuncties niet op, wèl nuttige contacten'.

'Terug naar het lidmaatschap van de Eerste Kamer.
Je optreden in of namens de fractie, eerst als lid, later als vice-voorzitter en vervolgens als voorzitter, was vrijwel steeds - behoudens een enkele uitzondering, waarover straks - succesvol; daardoor is het lidmaatschap van de Eerste Kamer ook een genoegen voor de overige VVD-ers. Toch zijn wij beiden - want wij waren en zijn als vanzelfsprekend op veel punten eensgezind - over de gang van zaken in en rond het fractiegedrag een paar keer erg ongelukkig geweest. De collegegeld-affaire zal ik niet licht vergeten; het is ook de enige maal - de eerste en de laatste - geweest, dat wij tegen onze overtuiging in onze stem uitgebracht hebben. Harm en Molly wilden slechts het wankel voortbestaan van een innerlijk verdeeld kabinet schragen - het viel . . . al twee weken later! - en negeerden hooghartig alle doorslaggevende contra-argumenten, zo voortreffelijk door Bertus de Rijk (PvdA) en jezelf verwoord.
Waren wij te onervaren of lieten wij ons eigenlijk in de luren leggen?'

'Ongetwijfeld speelde onervarenheid bij ons een rol; het speelde zich uiteindelijk 15 jaar geleden af. Toch waren er andere oorzaken. Ik noem er twee. In de eerste plaats was er toen veel minder sprake van vooroverleg over politiek controversiële onderwerpen met de bevriende Tweede Kamerfractie en bewindslieden dan nu het geval is. Er was zelfs geen behoorlijk fractie-overleg over deze onderwerpen. In de tweede plaats had niemand een zo halsstarrige minister verwacht bij een zaak van betrekkelijk gering belang; het ging ons uiteindelijk niet om de voorgestelde hoogte van het collegegeld, maar om de randvoorwaarden die nota bene niet in de wet zelve waren geregeld, zodat minister De Brauw (D'66) makkelijk een weinig kostbare concessie had kunnen doen. Die souplesse kon hij echter niet opbrengen.

Wij lieten ons zeker niet in de luren leggen, maar hadden na het "onaanvaardbaar" van de minister gewoon geen keus'.

'Minder schrijnend, maar toch ook uitermate onbevredigend vond ik de

afloop van het Suriname-debat.
Heeft Haya toen niet met oneigenlijke argumenten getracht de fractie tot voorstemmen te bewegen?

'Door andere verplichtingen had ik het Suriname-debat van oktober 1975 niet kunnen bijwonen. Bij mijn komst vlak voor de eindstemming trof ik een wanordelijke en innerlijk verdeelde fractie aan. Na enig overleg heb ik toen – naar later bleek als enige – de zijde van Haya gekozen, die voor wilde stemmen. Mijn overweging daarbij was dat, gezien de politieke lading en de voorgeschiedenis, verwerpen van een wetsvoorstel gewoon niet meer kon en dat je alleen tegen moet stemmen, als je echt wil dat het wetsvoorstel verworpen wordt. Demonstratief tegenstemmen in de wetenschap dat het wetsvoorstel toch wordt aangenomen, sprak en spreekt mij weinig aan. De grote meerderheid van de fractie dacht daar echter anders over'.

'Het allerellendigste was natuurlijk het verloop van de stemming ter afsluiting van het eerste grote debat over wetgeving met betrekking tot abortus provocatus: de hele fractie, minus Minus en Carel Polak, jij en ik zwaaide rechts uit de flank!? Wij waren beiden – hoe lakoniek we ook zijn mogen – toch versteend van machteloze emotie. Toen ik, totaal verslagen, alweer terug in Breda was, belde jij, geheel ontmoedigd, me op met het voorstel maar te bedanken voor de Eerste Kamer. Na zo'n afgang konden we toch niet doen of er niets gebeurd was en gewoon doorgaan? Ik heb je toen bezworen, dat de fractie je niet missen kon en dat er vast nog wel een gelegenheid voor een aanvaardbare wettekst zou komen.
Gelukkig is dat ook gebeurd, maar toch vraag ik mij weleens af, of de eerste versie niet veel beter was en hoe dat allemaal zo scheef is kunnen lopen'.

'De 7de december 1976 was inderdaad een zwarte dag in de geschiedenis van de fractie. Er was van alles misgegaan: geen vooroverleg met onze fractie en de VVD-initiatiefnemers, geen behoorlijke inhoudelijke discussie in de fractie door emotionaliteit van het onderwerp, geen peiling betreffende het te verwachten stemgedrag en een, althans voor mij, geheel onverwachte en diep teleurstellende stemuitslag. Juridisch zat het wetsvoorstel slecht in elkaar en door Carel Polak werd het dan ook op meesterlijke wijze afgekraakt, zonder dat hij daar voor zichzelf de conclusie aan verbond om tegen te stemmen.

's Nachts kon ik niet slapen en dat heeft niet alleen tot ons telefoongesprek geleid, maar ook tot een lange brief aan Haya. In de partij sloeg de verwerping als een bom in en Haya kreeg het heel zwaar te verduren. Ik beschouwde het als mijn plicht haar in bescherming te nemen; zij had immers uit diepste overtuiging gehandeld en dat mag je iemand niet kwalijk nemen.

Voor mij was dit ook het begin van mijn bemoeienis met de fractieleiding;

je zou haast kunnen zeggen, de overstap van amateur naar (semi)-professional. Bijna 4½ jaar later kwam het wetsvoorstel De Ruiter/Ginjaar in behandeling. Ik beschouw het als mijn grootste krachttoer dat ik toen de fractie op één lijn heb gekregen, zodat het wetsvoorstel net (met 38 tegen 37 stemmen) werd aangenomen. Wij konden ons immers geen nieuwe verwerping veroorloven!

Of het oude wetsvoorstel uiteindelijk beter zou zijn geweest? Ik weet het niet. Het was minder bureaucratisch, sympathieker voor de vrouw, maar een juridisch monstrum. Het gaat echter om de praktijk en het komt mij voor, dat het in de dagelijkse praktijk niet veel uitmaakt'.

'Zoals ik hiervóór al liet zien, behandelde je tijdens je eerste decennium als Eerste Kamerlid een uitermate breed scala van onderwerpen. Als fractievoorzitter was je op andere terreinen actief, slechts bij de jaarlijkse Algemene Beschouwingen en terzake van de Nederlandse Antillen, een begrijpelijke "oude liefde", hield je nog je bekende doorwrochte betogen.
Wat deed je liever en wat wierp voor je eigen gevoel meer nut af?'

'De eerste periode kon ik meer zeggen wat ik wilde, niet alleen omdat ik niet de verantwoordelijkheid had voor de fractie, maar ook omdat die periode voor een belangrijk deel samenviel met die van het controversiële kabinet-Den Uyl en in de oppositie praat het wat gemakkelijker. Ik heb het gevoel wat het wetenschappelijk onderwijs betreft, in de eerste periode meer bereikt te hebben en wat betreft het informatiseringsbeleid in de tweede periode, maar dit heeft vermoedelijk niet veel te maken met mijn functie in de fractie. Als fractievoorzitter ben je natuurlijk veel meer betrokken bij het kabinetsbeleid – althans bij een bevriend kabinet – bij het tot stand komen van een regeerakkoord, bij de keuze van bewindspersonen, enz. Je hebt dus meer invloed; bovendien was de invloed van de VVD op het beleid veel groter gedurende de laatste vijf jaar, dus dat versterkte elkaar.

Al met al denk ik dat mijn tweede periode voor de liberale politiek van grotere betekenis is geweest'.

'Vooral sinds de herfst '85 wordt wel in den lande gesproken over het invloedrijke trio of kwartet, respectievelijk voorzitters van beide fracties en partij, dan wel aangevuld met de vice-minister-president. De suggestieve ondertoon is dan, dat binnen dat gremium beslissingen werden genomen of voorbereid met betrekking tot:

- de politieke lijn van de partij;
- het samenwerken met de coalitiegenoot, zowel qua systeem als in ad hoc-gevallen;
- het uitzetten van de verkiezingscampagne;

- het wegen van personen ten aanzien van
  - kabinetsposten
  - kandidaten voor Tweede Kamer en Eerste Kamer
  - hoge (semi-)overheidsfuncties.

Zo stelselmatig als dit zo klinkt, zal het verschijnsel zich nimmer voorgedaan hebben en de opzet evenmin geëffectueerd zijn – zo werkt het nu eenmaal niet "in onze kringen" – , maar het is onmiskenbaar in de afgelopen paar jaar opgevallen dat jij zelf weleens meningen verkondigde en standpunten innam, dan wel je tot openbaar tolk van overwegingen opwierp, die sterker overeenkwamen met uitingen van Van Aardenne of Nijpels dan van binnen de Eerste Kamerfractie levende gedachten. Daarmede stel ik meteen het vraagstuk van de verhouding leden en voorzitter van de fractie aan de orde.

Harm van Riel ging nog wel eens op een wat onvoorspelbare – en een enkele maal dan ook in de fractie onomwonden afgewezen – solotoer. Jij poogde soms – onafhankelijk van de fractie – verhelderend te formuleren wat aan de overzijde dreigde "onder te sneeuwen".

Is de standpuntbepaling en vooral de publieksfunctie van een fractievoorzitter een volstrekt eigen, persoonlijke aangelegenheid? (Uiteraard binnen de kaders van partijprogram, actieplan en eventueel regeerakkoord.)'

'Laat ik twee dingen vooropstellen. In de eerste plaats dat ieder – partijvoorzitter, de beide fractievoorzitters en de vice-premier – een uit hun functie volgende eigen verantwoordelijkheid heeft en in de tweede plaats, dat een goede samenwerking en goed overleg van groot belang zijn. Een "management-team" dat als team beslissingen neemt, heeft nooit bestaan en mag ook niet bestaan. Het is bijvoorbeeld ondenkbaar, althans zeer ongewenst, dat de voorzitter van de Eerste Kamerfractie zich bij dit overleg op voorhand al zou binden aan standpunten die bij dit overleg aan de orde zijn gekomen. Dit zou in strijd zijn met de staatsrechtelijke positie van de Eerste Kamer, die nu eenmaal wetsvoorstellen moet beoordelen, nadat de Tweede Kamer een besluit heeft genomen. Wèl kan bedoelde voorzitter op zich nemen, een besluit in zijn fractie te verdedigen. Verder ben ik nooit gegaan. Dit staat dan los van iemands persoonlijke mening. Ook een fractievoorzitter heeft daar recht op, al geef ik toe dat het onderscheid tussen persoonlijke mening en fractiestandpunt voor buitenstaanders soms moeilijk te maken is. Wat genoemde lijst van onderwerpen betreft, over alle onderwerpen is wel gepraat, wat mij betreft met uitzondering van de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer, want daar heb ik mij niet mee bemoeid. Hoever een fractievoorzitter naar buiten toe standpunten kan innemen over vraagstukken, waarover nog geen fractiestandpunt bestaat, is dat iets dat uiteindelijk door de fractie zelf moet worden uitgemaakt. Iedere fractievoorzitter moet een

zekere beleidsruimte hebben, omdat hij anders niet kan functioneren en vooraf raadplegen van de fractie meestal niet mogelijk is. Ik heb inderdaad naar buiten toe verscheidene keren uitleg gegeven over in de Tweede Kamer aanhangige zaken en ben daarbij naar het oordeel van enkele fractieleden een enkele maal verder gegaan dan hen lief was. Hierover is in de fractie toen een verhelderende discussie geweest met een voor iedereen, ook voor mij, bevredigende afloop. Hiermee heb ik je vraag, meen ik, voldoende beantwoord'.

'Voor de voorzitter van de Tweede Kamerfractie zal veelal gelden, dat hij/zij over een soort mandatering of legitimatie beschikt: het lijsttrekkerschap bij de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen, het dan daarin bevestigd worden, dat wil zeggen: tot fractievoorzitter daadwerkelijk gekozen worden door de voltallige, nieuw-samengestelde Tweede-Kamerfractie.

Voor de Eerste Kamerfractie liggen de verhoudingen toch wat anders: een eerste plaats op de kandidatenlijst impliceert niet zozeer een uitgewogen politieke mandatering van de partij. Het betekent eerder de bevestiging van een continuïteitsgevoelen.

De fractievoorzitter in de Tweede Kamer is de door de grote schare gedesigneerde, die van de Eerste Kamer veeleer de primus inter pares; die van de Tweede Kamer zal meningsvorming uitlokken, initiëren en verwoorden, zal het partijprogram operationeel vertalen en (doen) implementeren. Zo'n voortrekkersfunctie is voor de Eerste Kamer binnen ons bestel niet weggelegd. Vandaar dat de fractievoorzitter vrijwel zonder uitzondering in het verlengde van de gevoelens van zijn medeleden - revisionisten, overpeinzers of hoe men ze betitelen wil - zal (dienen te) opereren. Zeker wanneer de VVD regeringsverantwoordelijkheid draagt, kan de fractievoorzitter vanuit die onafhankelijke positie - waar en voor zover noodzakelijk - een interpreterende, exegetische of zelfs bemiddelende rol vervullen.
De gedachtenwisseling binnen de partij is op dit moment wellicht wat sterk op jou toegespitst; wellicht een uitermate geschikt moment om tot besluit van dit vraaggesprek hieromtrent je mening te geven'.

'Je beschouwingen kan ik wel onderschrijven. Er zijn tal van redenen aan te voeren, dat mijn rol in de jaren 1982-1986 soms verder is gegaan dan die jij de fractievoorzitter in de Eerste Kamer toekent: een jonge, aanvankelijk onervaren collega aan de overzijde met een sterk vernieuwde fractie, de problemen waar het land mee worstelde die een consistent en hard kabinetsbeleid vereisten en - later - de vele "affaires" aan de meeste waarvan ook Ed niets kon doen, maar die met elkaar tenslotte het beeld opriepen dat het maar een "rotzooitje" was in Den Haag. Mijn betrokkenheid bij de leiding van de Tweede Kamerfractie was echter veel geringer dan vele media suggereerden

en sommigen in de partij tenslotte zelf ook gingen geloven. Ik was bijvoorbeeld bijna nooit bij vergaderingen van de Tweede Kamerfractie en behalve dinsdag en donderdagavond niet vaak in politiek Den Haag.

Van veel zaken hoorde ik pas als ze al gebeurd waren en dat kon vaak ook niet anders. Zij hadden ook weinig te maken met de Eerste Kamerfractie en het leidinggeven aan die fractie was mijn voornaamste politieke taak. Nogmaals, een management-team is er nooit geweest, moet er ook niet zijn en kan ook niet werken, omdat de verantwoordelijkheden, posities, betrokkenheid en mogelijkheden van de "teamleden" daarvoor te veel verschillen. Dat velen in de partij dat anders hebben aangevoeld en mij daarom medeverantwoordelijk hebben gesteld voor datgene wat mis is gegaan, aanvaard ik als een feit.

Voor mijn opvolger hoop ik alleen dat de partij zal inzien dat zo'n team niet kan werken, dat het in strijd is met de beginselen van ons staatsrecht, dat het de voorzitter zou isoleren van zijn fractie en dat het fractievoorzitterschap daardoor een onmogelijke functie zou worden. Daarom is mijn advies: houdt de verhoudingen zuiver, de verantwoordelijkheden gescheiden, maar zorg wèl voor goed overleg. Het gaat ons uiteindelijk toch allen om hetzelfde: een beleid waarin liberalen zoveel mogelijk van zichzelf kunnen herkennen'.

Slot

Allerminst heeft het in de bedoeling gelegen in deze bundel een bijdrage 'Ten Afscheid' te leveren. Toch leidt Zoutendijks besluit – op 22 maart 1987 in Scheveningen bekend gemaakt – zich niet voor de komende periode voor de Eerste Kamer kandidaat te stellen tot de gevolgtrekking, dat er van een duidelijke afsluiting van een fase van de rol van Guus Zoutendijk in de VVD sprake is: met dat grote verschil, dat het hem in tegenstelling tot Harm en Haya gegeven is, zelf een bewuste keuze te maken en weer een andere, naar ieder van ons hoopt en verwacht, vruchtbare besteding van werkkracht en beschikbare tijd te prefereren. Als er immers iemand is met vele talenten voor ontelbare facetten en sectoren in de activiteiten binnen de samenleving, dan is het Guus Zoutendijk.

Bedrijfsleven, wetenschap, politiek, waarlijk niet zo gemakkelijk naast elkaar, laat staan in combinatie te beoefenen terreinen. Als ik Guus zou karakteriseren: democraat en technocraat in die volgorde en de tweede eigenschap getemperd door een groot hart voor de liberale zaak en een uiterlijk onderkoelde schouwer van de samenleving; maar eigenlijk zou ik Guus toch liever aanduiden met een term: een intellectueel, met alle gevoel voor 'brinkmanship' en 'jobrotation', die daar psychisch mee samenhangen. Bij zijn voordracht moet hij het veel meer van de inhoudelijke argumentatie dan van het meeslepende karakter hebben, dat vloeit rechtstreeks voort uit zijn

intellectualisme, doch deels ook uit een zekere verlegenheid zich spontaan te laten gaan.

Binnen het verband van onze Eerste Kamerfractie heeft er in de zeven jaren van zijn voorzitterschap steeds grote waardering bestaan voor zijn uitzonderlijke kennis van welhaast alle facetten van wetgeving en actuele onderwerpen; daaruit sproten telkenjare ook brede en diepgravende Algemene Beschouwingen voort. Daarnaast rekende hij zich een zorgvuldige behandeling van de zaken van de Antillen en Aruba tot plicht. Ook de veelheid van taken en verplichtingen, die hij in partijverband wilde vervullen, werden onderkend; soms sproot daaruit in recente tijden weleens enige interne kritiek voort over onbekendheid met voorgenomen optredens of van een zeker gebrek aan onderlinge openheid, maar aansporingen tot een grotere mate van distantie naar buiten resulteren niet in werkelijke terughoudendheid voor iemand, die zich zozeer betrokken weet en die zich soms verplicht voelt zijn opvattingen in het landsbelang via de media te ventileren. Een ieder ondergaat die drang weleens, niet ieder kan steeds voorzien hoe de uitgesproken volzin kil in de krant kan komen.

In de laatste helft van het eerste kabinet-Lubbers kwam de VVD voor een opeenhoping van dilemma's te staan: een rationele keuze uit de verschillende opties die het best aan de vereisten van het moment, de uiteindelijke oogmerken en de beginselen leken te beantwoorden, was zeker allerminst eenvoudig.

Dit alles ligt al langer achter ons. En dan dringt zich onweerstaanbaar de vergelijking met Wavell in april/mei 1941 . . .: bevelhebber, verantwoordelijk van Cairo uit voor het Midden-Oosten (Cyremaica!); heeft een voortreffelijke staat van dienst, beschikt over een uitzonderlijke dosis common sense, al had hij weleens een minder gelukkig moment. Dat was hem in de vaak heftige ups en downs van het strijdgewoel nimmer aangerekend. Doch opeens stond het welhaast automatisch geschonken politiek vertrouwen in Londen ter discussie . . . en zo'n aarzeling op zichzelf betekent als zodanig het definitief wegvallen van een vertrouwensbasis. Zijn staat van dienst bleef weergaloos. Zijn vertrek was uiterst eervol.

Zo ook Guus.

Noot

1. Honderd Jaar Liberale Partijvorming, Themanummer september 1985 van het *Liberté, Egalité et Fraternité*, p. 73 sqq.

C. BERKHOUWER
Liberaal Europeaan uit Noord-Holland

F.A. Wijsenbeek

Cees Berkhouwer werd in 1919 te Alkmaar geboren als zoon van een sterk aan de streek gebonden geslacht van boeren en in de agrarische sector werkzamen. Zijn vader, die jong overleed, was zuurkoolhandelaar. Hij heeft zijn bijnaam 'Boerenkeessie' dan ook altijd als een erenaam beschouwd.

Als men Cees Berkhouwer, gezien zijn carrière maar ook zijn innige gebondenheid aan - en zijn populariteit in - zijn geboortestreek, wil typeren, dan zou men moeten zeggen: een volksvertegenwoordiger in de beste zin des woords. Een volksvertegenwoordiger dat is hij geweest: twaalf jaar gemeenteraadslid, 23 jaar Tweede-Kamerlid en 21 jaar lid van het Europese Parlement, waarvan twee jaar eerste burger van Europa, voorzitter van het Europese Parlement, zonder twijfel het hoogtepunt van zijn loopbaan.

Cees Berkhouwer was een slim jongetje en werd, voor wat in zijn familie als hoogst uitzonderlijk werd beschouwd, naar het Stedelijk Gymnasium in Alkmaar gestuurd. Daar heeft hij onder de beroemde rector Hemelrijk kennis en liefde voor cultuur en klassieke letteren opgedaan en nog heden, als men hem opzoekt, is hij altijd wel bezig met de lezing of herlezing van een van de klassieken. Hoevelen van ons die een gymnasium bezocht hebben, spelen zoiets, zonder klassieke letteren gestudeerd te hebben, nog klaar?

Na het gymnasium is Berkhouwer rechten aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam gaan studeren. Om dat in de crisistijd te bekostigen, moesten hij en zijn familie zich veel ontzeggen en zoals op het gymnasium werd hij dan ook in de vakanties naar familie gestuurd om op de boerderij mee te helpen. Heel veel plezier heeft hij daar geloof ik nooit aan gehad, maar dat hij mooi vertellen kon in welke toestand een oom van hem met paard en wagen van de markt op de boerderij terugkwam, is misschien typerend voor wat hem aansprak.

Naast de studie is hij in Amsterdam begonnen met de atletiek, de meest klassieke, maar ook de meest individuele van de sporten. Zoals alles wat hij in zijn leven heeft aangepakt, heeft hij ook die atletiek met distinctie beoefend en won hij niet alleen interuniversitaire prijzen, maar deed ook mee aan de selectie voor de Olympische Spelen van 1940, die echter begrijpelijkerwij-

ze nooit gehouden zijn.
Na zijn afstuderen in de oorlogsjaren, vestigde Berkhouwer zich in 1942 op 23-jarige leeftijd als advocaat in zijn geboorteplaats. Tevens schreef hij in die jaren zijn proefschrift, dat hij na de bevrijding verdedigde. Zijn advocatenpraktijk is in de loop der jaren uitgegroeid tot, wat door een confrère een 'vette plattelandsadvocatenpraktijk' genoemd werd. Naast de gebruikelijke familiezaken, waardoor hij zijn streekgenoten nog meer en beter leerde kennen en waarin hij bij wijze van betaling in natura de basis legde voor zijn befaamde collectie en kennis van de Bergense School, deed hij veel contracts- en advieswerk voor de export van zaden, aardappelen, groente en fruit, hetgeen ook de eerste grote buitenlandse trips met zich meebracht.

In deze tijd kwam zijn eerste huwelijk tot stand met een plaatselijke notabele, op een wijze die hijzelf 'net een streekroman' noemde. Ook op politiek gebied werd de basis gelegd voor een toch zeker vruchtbaar te noemen carrière. Als lid van de jongerenorganisatie van de Vrijzinnig Democratische Bond was hij in tegenstelling tot de vroegere voorzitter daarvan, Vondeling, niet mee doorgebroken naar de Partij van de Arbeid, maar had hij zich in 1946 aangesloten bij de Partij van de Vrijheid van Stikker. Als afgevaardigde voor Alkmaar woonde hij zo in januari 1948 het oprichtingscongres van de VVD in Bellevue in Amsterdam bij. In 1949, toen de liberale fractie in de Raad in Alkmaar van één tot drie werd uitgebreid, werd hij Raadslid, tevens fractievoorzitter, hetgeen hij tot 1961 is gebleven.

Intussen was echter een belangrijker stap op weg naar de professionele en grote politiek gezet: in 1956 werd de Tweede Kamer uitgebreid van 100 tot 150 leden. Fractievoorzitter Oud, afkomstig uit Purmerend, zag wel wat in de jonge advocaat uit het district waar hijzelf in de laatste verkiezing onder het districtenstelsel voor het eerst gekozen werd. Oud was als fractievoorzitter, een baan die hij combineerde met het burgemeesterschap van Rotterdam, bepaald niet iemand die zich intensief met de dagelijkse gang van zaken in Kamer en fractie bezighield, maar de lijst regelde hij wel. Berkhouwer werd uitgenodigd maar eens ter kennismaking te komen lunchen op De Witte, hetgeen opleverde dat Berkhouwer zowel een Kamerzetel als de rekening gepresenteerd kreeg. Deze traditie is sindsdien voortgezet: wekelijks mocht het jonge Kamerlid de fractievoorzitter de lunch en een flesje witte wijn aanbieden op De Witte, want van enige restauratiefaciliteit in de Kamer was nog geen sprake.

Dat is een formidabele fractie geweest, waarin befaamde namen als Korthals (de vader van Benk), Haya van Someren, Schilthuis, Zegering Hadders, Van Leeuwen en de dames Fortanier en Corver voorkwamen. De goedkeuring van het Verdrag van Rome vond plaats, alhoewel de VVD er bepaald niet unaniem voor was, temeer daar in Rotterdamse zakenkringen, waar men meer mondiaal dacht, er nogal bezwaar tegen bestond. De eerste delegatie

naar het Europese Parlement bestond uit de Tweede Kamerleden Korthals en Van Dijk en het Eerste Kamerlid mevrouw Schouwenaar. Oud zelf was niet zo internationaal geïnteresseerd en een mooie anekdote was, dat hij deelnam aan een delegatie die door de Belgische Liberalen in het toen nog luxe hotel Metropole op de Place Brouchère in Brussel was uitgenodigd. Oud, in gezelschap van Cees Berkhouwer, ging erheen in de auto van de penningmeester van de partij en Eerste Kamerlid Sydney van den Bergh. Na de Moerdijk werd Oud al wat stilletjes en als eenmaal de grens, toen nog echt met slagbomen en paspoorten, gepasseerd werd, deed hij zijn mond niet meer open. U kunt zich voorstellen wat dat voor indruk maakte op onze, toch meer Latijns ingestelde Belgische vrienden.

In 1963, Van Dijk was niet herkozen, kwam er een plaats vrij in de delegatie naar Straatsburg. Molly Geertsema heeft Berkhouwer daar toen voor voorgesteld. Ook in het Europese Parlement van toen zaten er in de liberale fractie grote namen: René Pleven was fractievoorzitter, Walter Scheel, Gaston Thorn, Jacques Vendroux, Giovanni Malagodi. Berkhouwer en Thorn waren echt de jonge garde. Het was bepaald geen sinecure dat hij in deze, voor de meerderheid uit Fransen bestaande fractie in 1966 tot ondervoorzitter van het Parlement en in 1968 tot fractievoorzitter als opvolger van Pleven gekozen werd. In die hoedanigheid heb ik hem leren kennen: hij zocht een Nederlandse fractiesecretaris die, mocht hij een jaar later tot voorzitter van het Parlement gekozen worden, met hem mee zou kunnen om zijn kabinet te bemannen.

Men moet zich dat toen nog niet direct gekozen Parlement wel voor kunnen stellen. Veel die echt professioneel aan dat Parlement meededen waren er niet, immers als je nationaal niet voldoende meekwam, liep je het risico niet herkozen te worden en dan kon je dus ook niet meer naar het Europese Parlement. Dat is Cees Berkhouwer eenmaal bijna overkomen en hij heeft er een tournee langs alle kamercentrale-besturen voor moeten ondernemen om toch binnen de fractie te blijven. Hij heeft die les zich op die wijze ter harte genomen, dat hij daarna extra aandacht aan de basis – en die van zijn eigen kamercentrale in Den Helder in het bijzonder – besteedde. Sindsdien heeft hij ook het aantal persoonlijke voorkeurstemmen, zelfs als het de VVD slecht ging, steeds weten te vergroten. Zelf ben ik herhaalde malen met hem meegeweest op tournee in het Noord-Hollandse. Vriend of vijand, men kende hem, hij wist hoe de aandacht op zich te vestigen. Hij had een bijzondere gave om met de pers om te gaan, hoe zuinig hij voor zichzelf ook leefde, journalisten van wat voor krant dan ook, werden echt onthaald, ook bij hem thuis, in die door hem en zijn Franse echtgenote Michèle, voormalig tolk bij het Europese Parlement, geweldig stijlvol en gezellig ingerichte boerderij op de Stationsweg in Heiloo.

In feite is dat ook zijn grootste verdienste geweest, toen hij eenmaal voor-

zitter van het Europese Parlement was geworden. Hij vond als democraat en overtuigd Europeaan dat het Parlement, dat tot dan toe vrij onbekend was, meer aandacht van de pers verdiende. Daarvoor en voor zijn favoriete thema 'Het Europa van de Burger' (het paspoort, het rijbewijs, de postzegel en het slechten van de grenzen) deed hij al het mogelijke, zoals moge blijken uit het hierna volgende citaat: een van de vele redes door hem uitgesproken tijdens de plenaire zitting van het Parlement in Straatsburg.

'Mevrouw de Voorzitter,
Ik wil namens mijn fractie over een mij van oudsher bijzonder dierbaar onderwerp spreken. Sedert ik lid ben van het Europese Parlement, heb ik er altijd voor gepleit dingen tot stand te brengen die de gewone Europese man en vrouw het gevoel geven dat zij erbij horen en dat het in Europa om hen gaat.

Het gaat er overigens niet om of deze of gene een zeker auteursrecht heeft in deze zaak. Het gaat erom dat de mensen in Europa vaak door de bureaucratische bomen het Europese bos niet meer zien. Wat zich op de top van de berg afspeelt, is voor hen in nevelen gehuld. In plaats van een Europese symphonie horen we vaak een soort jam-session, waarin ieder zijn eigen partij improviseert. Aan schone leuzen ontbreekt het niet. Ik denk wat dat betreft met name aan het zogenaamde civiele Europa. Wat is er al niet gezegd en geschreven over de Europese burgerrechten, dat wil zeggen over de rechten die alle burgers van de Gemeenschap in hun hoedanigheid van burgers van de Gemeenschap zouden kunnen uitoefenen?
Er is hier gesproken over Sir Walter Scott. Die had in zijn tijd geen paspoort nodig. Lord Byron ook niet. We kunnen nog veel verder teruggaan. In het Romeinse rijk, in het rijk van de Caracalla, werden in 212 alle inwoners tot Romeins burger verklaard. Al dan niet met trots kon toen iedere inwoner van Europa, van Schotland tot Sicilië, al dan niet via Vlaanderen, het land van de Vlaamse leeuwen, die ik al eerder heb gememoreerd, zeggen "civis romanus sum". Hoe ver zijn wij daarvan verwijderd na onze eeuwenlange Europese burgeroorlogen! Overigens, ik heb het al gezegd, tot de eerste wereldoorlog kon men zonder papieren en zonder deviezenmoeilijkheden onbelemmerd van Londen naar Amsterdam of naar Moskou en vice versa reizen.
Ik weet niet hoe lang we nu al een zogenaamde douane-unie zijn, maar aan alle grenzen van onze Gemeenschap wemelt het nog van de douaniers, die het vrije verkeer belemmeren! Het gaat nu niet meer om invoerrechten, maar om BTW en compenserende landbouwheffingen waar de gewone man geen snars van begrijpt. En dan schijnt het ook nog om terreurbestrijding te gaan. Het terrorisme tiert welig. Een van onze medeleden is daar

vandaag nog aan ontsnapt. Maar hoe bestrijdt men dan het terrorisme in Amerika, bijvoorbeeld? Zet men daar ook tussen alle 50 staten douaniers om de passen te controleren? Het is nu het voorjaar van 1980. We hadden nu de Europese Unie moeten hebben! Dat was het belangrijkste besluit dat de eerste Europese Raad in december 1974 in Parijs had genomen. Het zou de moeite lonen eens een inventaris op te maken van alles wat er intussen door al die Raden is besloten, en wat er van al die besluiten is terechtgekomen. Ik geef die boodschap ook mee aan het Italiaanse voorzitterschap van de Raad. De eerstvolgende bijeenkomst van de Europese Raad van 31 maart tot 1 april a.s. is misschien een mooie gelegenheid voor de Italiaanse voorzitter om eens een lijst te laten opstellen van alle besluiten die tot dusver door al die Raden zijn genomen, en wat daarvan tot uitvoering is gebracht.
Voordat de Europese Raad in december jl. in Parijs bijeenkwam, mocht ik een onderhoud hebben met de President van de Franse Republiek over datgene wat in die bijeenkomst aan de orde zou komen. Ik heb er toen voor gepleit een eenvoudig document te maken waarmede de Europese burger vrij en onbelemmerd door de gehele Gemeenschap kan reizen. Een eenvoudig, uniform Europees identiteitsbewijs. Eventueel kan daarbij de moderne techniek, die intussen is voortgeschreden, aangewend worden op de wijze die onze Britse collega heeft bepleit. Er doen zich natuurlijk nog allerlei moeilijkheden voor. Zo hebben de Denen reeds een paspoortunie met de overige landen van Scandinavië. Maar dat systeem kan dan aan de Europese paspoortunie gekoppeld worden. Waar het natuurlijk om gaat, is dat er een eenvoudig document komt waarmee we de Gemeenschap in en uit kunnen gaan en in de Gemeenschap moeten kunnen rondreizen. Elke burger van Europa moet eenzelfde identiteitsbewijs hebben, of hoe het dan ook wordt genoemd. Ik wil niet opnieuw alle bekende argumenten aanvoeren. Maar als het de Italiaanse regering ernst is, laat dan het Italiaanse voorzitterschap deze zaak op de agenda van de eerstvolgende bijeenkomst van de Europese Raad zetten. Er was immers door een Europese Raad besloten dat dit Europese papier er in 1978 zou komen. Er wordt nu met het hoofd geschud, maar als die Italiaanse voorzitter het wil, kan niets hem beletten deze zaak op de agenda van de eerstvolgende Europese Raad te zetten.
De Europese Commissie knikt instemmend, zie ik tot mijn genoegen. De Raad schudt alweer nee, de Commissie knikt ja. Dat is misschien een aardig en voor ons veelbelovend voorteken! Laat nu ook de Europese Commissie het eens niet bij woorden laten. Waarom ontwerpt de Commissie geen formulieren, geen modellen? Wat belet haar om een van haar duizenden ambtenaren de opdracht te geven een Europees paspoort te ontwerpen. Onze regeringen komen er immers niet uit.

Bovendien, als de Italiaanse regering dit onderwerp op de agenda van de Europese Raad zou zetten, zouden wij ook aan de weet komen welke nationale regeringen dwars liggen. Want mijn regering doet mee! Dat kan ik de Italiaanse voorzitter verzekeren. Nederland doet mee, en ik neem aan het gros van de andere regeringen ook! Dus als dit punt in de Europese Raad ter sprake zou komen, kunnen we allemaal aan de weet komen welk land dwars ligt. En dan kunnen we eventueel besluiten deze zomer eens niet naar dat land toe te gaan dat in Europa het vrije verkeer van de mensen belemmert. Dat zou een aardige geste kunnen zijn, een reactie van de Europese burgers die zo graag vrij en onbelemmerd door Europa willen trekken. Ziehier, Voorzitter, enige praktische suggesties die ik gaarne aan het Italiaanse voorzitterschap meegeef, uitgaande van het devies "geen woorden maar daden".'

Einde citaat.

Hij drong ook, via vrienden en collega's net zo lang aan bij Giscard d'Estaing tot hij publiekelijk ontvangen werd. Maar dan zorgde hij er ook voor dat het op de 'une' van de Figaro kwam. Soms kwam die aandacht onbedoeld. Kort na de Britse toetreding in 1973 vergezelde ik hem bij een bezoek aan de Britse premier Wilson. Bij het uitrijden van Downing Street schepten wij met de Staatsie Daimler een motorrijder. Het kon niet missen: op de voorpagina van 'The Times' heette het toen: 'President of European Parliament knocks down motor driver in Whitehall'.
Zijn voorzittersperiode is zonder enige twijfel het hoogtepunt van zijn carrière geweest. Men moet daar niet licht over oordelen: in dit internationaal gezelschap was niet iedereen het ermee eens dat zo'n Hollander, en dan nog uit de kleine liberale fractie, die post met zoveel verve en inzet vervulde. Hieronder volgt zijn aanvaardingsrede, uitgesproken 13 maar 1973.

Het ligt op mijn weg om de door mijn voorganger, Walther Behrendt, aangevangen arbeid voort te zetten. Tijdens zijn bewind is allereerst de grote stap naar een open Gemeenschap gezet en heeft de uitbreiding met Groot-Brittannië, Ierland en Denemarken zich voltrokken. Te hopen valt dat deze openheid gehandhaafd zal worden en dat ook Noorwegen op korte termijn alsnog zal besluiten het streven naar Europese eenheid binnen onze Gemeenschap kracht bij te zetten.

Door zijn krachtig ter hand genomen verdieping van de contacten met de nationale parlementen heeft voorzitter Behrendt de basis gelegd voor een Europees Parlement dat zich metterdaad ontwikkelt tot een waarachtig

Europese volksvertegenwoordiging. De door al mijn voorgangers met kracht nagestreefde rechtstreekse verkiezingen, voorgeschreven door het Verdrag van Rome, zijn nog niet verwezenlijkt en zullen beslist eens tot stand moeten komen. Men zij zich evenwel terdege bewust van het volgende: ook al is ons Parlement nog niet rechtstreeks gekozen, toch laat dit zijn parlementaire karakter volmaakt onverlet. Wie zou de Nederlandse Eerste Kamer of de Franse Senaat, beide evenals wij indirect gekozen, ondemocratisch durven noemen? Wij allen, ook zij die uit het House of Lords – dit voorname bolwerk van Britse democratie – die naar Straatsburg zijn afgevaardigd, zijn vertegenwoordigers van de Europese volkeren en geroepen om op de bres te staan voor hun belangen bij het tot stand komen van een verenigd Europa. De vervulling van die opgave zal meer moeten spreken tot de gemiddelde Europese burger. Om hem gaat het, niet uiteindelijk, maar in de eerste plaats. Ik heb altijd op dit aambeeld gehamerd en zal daarmee doorgaan. Wij, het Parlement, zullen in samenwerking met de Commissie en de Raad ernaar moeten streven dat het Europa waarvoor wij werken, niet in een detailwetgeving verzandt. Dat Europa zal op een voor de gewone man doorzichtige wijze dienstbaar moeten zijn aan het welzijn en de welvaart van al die ruim 25 miljoen mensen die leven en werken in onze Gemeenschap.

Het valt te hopen dat wij ons, als Europees Parlement, kunnen doen gelden als een eerlijke afspiegeling van alle in Europa levende politieke stromingen. Ons Parlement dient open te staan voor gefundeerde kritiek. Die kritiek kan echter het beste in de boezem van ons Parlement zelf, ten aanschouwe van geheel Europa, geleverd worden. Dit is beter dan wanneer dit geschiedt in de vorm van een zinloze afzijdigheid. Wij willen de hoop representeren op het Europa voor iedereen; wij zullen ook de moed en verantwoordelijkheid moeten kunnen opbrengen om de conceptie van de Europese Unie te verdedigen en om aan het streven in die richting een nieuw elan te geven. Desnoods zullen wij de zwaarste ons ten dienste staande middelen moeten hanteren – de overgang naar de tweede fase van de economische en monetaire unie – waarvoor onze toestemming vereist is, kan wat dit betreft een test case worden – om het geweten van ons allen wakker te schudden. Ik hoop in de voor mij liggende ambtsperiode aan het Bureau de nodige voorstellen te doen, zodat de desbetreffende organen met behulp van de diensten van het Parlement, waarvan het welzijn mij na aan het hart ligt, nog deze herfst de initiatieven voor zich zullen hebben liggen die het volgend jaar moeten leiden tot het weer op gang brengen van het Europese eenwordingsproces. De Europese eenwording mag zich niet tot een schim zien verbleken. Daarvoor roepen wij ook de hulp in van de pers, die zich steeds loyaal ten opzichte van het

Europese Parlement heeft opgesteld. Wie zou de relance beter kunnen behartigen en voor de verwezenlijking ervan beter voorstellen kunnen doen dan het Europese Parlement? Sinds de Top van Parijs kan er bij niemand meer twijfel over bestaan dat ons Parlement het recht heeft voorstellen uit te werken inzake de uitbouw van onze Gemeenschap tot die Europese Unie, waartoe in Parijs werd besloten. Men kan verdedigen dat wij hier op voet van gelijkheid staan met de Raad en de Commissie. Ik stel hier met opzet beide instellingen naast elkaar, omdat het naar mijn mening verwerpelijk is te beweren dat het Europese Parlement uitsluitend met de Commissie van doen zou hebben en met de Raad niets anders dan een soort informeel colloquium op touw zet. Wij zullen het naar mijn mening eerder moeten zoeken in een permanent driehoeksgesprek met deze andere organen van de Gemeenschap. Het Europese Parlement vertegenwoordigt dan in dit gesprek geen regionale of deelbelangen, maar de totaliteit van de 250 miljoen inwoners, en het is hun democratie en hun vrijheid die in de komende twee jaar op het spel staan'.

Einde citaat

In de plenaire vergadering werd het hem niet gemakkelijk gemaakt, vooral door de meer aan directe stijl gewende Britten. Hij diende elk in eigen taal van repliek, onder het voortdurend in mijn richting gesproken Nederlandse commentaar. Als de microfoon openstond, vermocht hij bij de Nederlanders nogal eens tot hilariteit te leiden. Toen hij in 1975 niet meer voor een derde jaar in aanmerking kwam, was dat een teleurstelling voor hem, alhoewel dat niet anders was dan bij zijn voorgangers en opvolgers. Met uitzondering van Alain Poher, die op het moment van, normaal gesproken, eind van zijn mandaat net waarnemend President van de Republiek en kandidaat voor dat ambt was. Alhoewel een verlenging er voor Cornelis Berkhouwer niet in zat, werd hij wèl opnieuw de Nederlandse ondervoorzitter, een titel die hij gebruikte in de fameuze radiospot 'Ik drink melk, U ook', waarover zelfs door Wim Kan in zijn oudejaarsconference grappen werden gemaakt.

In 1979 zouden de eerste directe verkiezingen voor het Europese Parlement gehouden worden en alhoewel een dubbel mandaat niet wettelijk verboden was, zou het toch, alleen fysiek al tot een onmogelijkheid gaan behoren. En dat betekende zeker voor Cees Berkhouwer, aan wie vrijwel vanzelfsprekend het lijsttrekkerschap toeviel, het eind van zijn Tweede Kamerlidmaatschap, waar hij, na Anne Vondeling, die in dezelfde verkiezingen voor de PvdA lijsttrekker zou worden, het langst deel van uitmaakte.

Voor zeer velen in den lande was Cees Berkhouwer inderdaad 'Mr. Europe', maar toch waren deze verkiezingen geen onverdeeld succes. De samen-

stelling van de lijst was al niet geheel zonder contestatie verlopen. Weliswaar kon men niet anders dan Berkhouwer tot lijsttrekker bombarderen, maar daar waren met name de vertegenwoordigers van de grote steden in het hoofdbestuur niet gelukkig mee. Ook voor de overige plaatsen, in het bijzonder wat betreft de vertegenwoordiger van de vrouwen en van de jongere generatie, waren in de verkiezingsraad de nodige stemmen vereist. De politieke partijen stonden er onwennig tegenover, het propaganda-team zag er niet zo heel veel in en met name de voorzitter daarvan, het latere Tweede Kamerlid mevrouw Rempt, had bepaald andere opvattingen dan de lijsttrekker. Zij wilde zich meer oriënteren op de voorzitter van de Tweede Kamerfractie Koos Rietkerk en daarmee op een nationale partijlijn.

De VVD scoorde in 1979 16,14% of vier van de 25 zetels, bij een opkomst die met 57,8% de laagste sinds de invoering van het EV (evenredige vertegenwoordiging)-stelsel was. Waar de opkomst in 1984 daar nog onder bleef, geeft dat te denken over de mate waarin de Europese eenwording, en in het bijzonder de parlementaire democratie daarvan, leeft onder de kiezers.

De niet bijzonder hoge score voor de VVD gaf in ieder geval wel aan, dat het liberaal electoraat niet meer uitsluitend onder de kiezers met een hogere opleiding, die over het algemeen beter opkomen, gezocht moest worden, maar eerst recht dwarsdoorsnede van het electoraat en van een volkspartij genoemd kon worden.

In de eerste zittingsperiode van het gekozen parlement bleek niet alleen de omvang, van 198 naar 434, gewijzigd te zijn maar ook het karakter. Waar eerst echte amateurs in het Parlement zitting hadden, het hoofdberoep was immers nationaal parlementslid, die risico's namen door frequente afwezigheid daar, kwamen nu beroepspolitici naar Straatsburg. Men moest voor het eigen electoraat proberen daar via de pers de aandacht te trekken en dat viel, en valt ook nu nog niet mee. Dat betekende ook dat het Parlement veel meer debatten organiseerde over actuele kwesties, die niet strikt tot de competentie van de EG behoorden en die men vroeger thuis in het nationale parlement wel besprak. Maar ook een thema als het 'Europa van de Burger', dat voor de kiezer de eenwording zichtbaar moest maken, sprak de afgevaardigden nu veel sterker aan. Waar Cornelis Berkhouwer een van de weinigen was die Europa in geopolitiek en historisch oogpunt wist neer te zetten, en zijn electoraat voornamelijk vanuit Europa bediende, ook met thema's als het 'Europa van de Burger', was dat nu geen exclusiviteit meer. Misschien was het daarom maar goed dat hij in 1984 in overleg met het hoofdbestuur, ook na een onaangenaam en onnodig incident dat in de pers door tegenstanders aangewakkerd en breed uitgemeten werd, besloot om niet langer te kandideren en zich te gaan wijden aan zijn hobbies kunst en sport.
De VVD is deze afgevaardigde, die het thema Europa zo goed verwoordde en dat symboliseerde, veel verschuldigd.

J. KAMMINGA
Voorzitter van de leden

Reny Dijkman

Met Jan Kamminga kreeg de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie een jonge, energieke voorzitter, die binnen de partij een bliksemcarrière had doorgemaakt. Kamminga, makelaar te Groningen, werd op 25-jarige leeftijd in 1972 lid van de VVD. Twee jaar later zat hij in de VVD-raadsfractie van Groningen, waarin hij naam maakte als opponent van de toenmalige Max van den Berg, de latere PvdA-voorzitter.

Hij werd snel bekend door zijn onorthodoze optreden. Toen Van den Berg ook het noordelijk deel van Groningen grotendeels autovrij wilde maken, voerde hij daartegen, samen met de CPN-er Fré Meis, actie. Zij spraken met de middenstanders in Groningen-Noord de acties door. Tijdens het raadsdebat volgden zo'n 700 stadsgenoten buiten via luidsprekers de discussies, die zij lardeerden met applaus en boe-geroep. Van den Berg haalde bakzeil en Fré Meis sprak na Kamminga's optreden de legendarische woorden: 'Jan, je begint het aardig te leren!'.

Onorthodox was ook zijn uitlating voor de Vereniging van Staten- en Raadsleden in 1978, waarmee hij tijdens een inleiding over de collegevorming in Groningen over het in de oppositie plaatsen van de VVD, voor wat commotie zorgde: 'Wat bestuurlijk meewerken? We zijn eruit gedonderd en dan moet er bloed aan de paal!'.

De landelijke VVD ontdekte dit jonge talent snel. Jan Kamminga werd lid van het hoofdbestuur in 1976 en kamercentralevoorzitter in 1978. Al in 1979 volgde hij in het dagelijks bestuur Hans Toxopeus op als ondervoorzitter.

Openheid

Jan Kamminga: 'We wilden meer openheid. We wilden de leden meer bij de partij betrekken. In het midden van de jaren zeventig werden bestuur en partijtop gevormd door het oude establishment. Het ledental groeide van 35.000 tot 100.000 en daar zat men tegenaan te kijken. In het hoofdbestuur waren o.a. Regnault, Sparreboom, Stork, Van Scherpenberg, De Monchy en ik de representanten van een nieuwe stroming. We wisten onze wens om tot

een andere sfeer te komen te combineren met een constructieve instelling; dus wars van coupe-ideeën. Hoewel we in die tijd wel gesprekken met mensen hebben gevoerd die de zaak wilden forceren'.

Vanuit die hoek gingen er stemmen op om in 1980 Kamminga als voorzitter te kandideren tegen Frits Korthals Altes. Jan Kamminga: 'Dat wilde ik niet. Dat heb ik zelf gekapt. Dat is niet de juiste weg binnen de VVD. Maar toen in 1979 Hans Toxopeus als onder-voorzitter vertrok, voelden Frits Korthals Altes, Haya van Someren-Downer en Hans Wiegel aan dat ik een geschikte ondervoorzitter zou zijn. Dat werd ik op mijn 32ste. Onmiddellijk na mijn aantreden in 1979 in die functie heb ik "Beleid '80" in het hoofdbestuur gepresenteerd'.

Kamminga bepleitte in deze notitie een veel grotere openheid naar en duidelijker communicatie met alle leden. Het hoofdbestuur aanvaardde deze notitie tijdens een Wolfheze-beraad. Jan Kamminga: 'Veel stof waaide op. Ik heb het compromis aanvaard dat ik samen met de algemeen secretaris mijn ideeën van toen zou toetsen aan de praktische haalbaarheid. Onze goede samenwerking later vond zijn basis in de prima sfeer waarin Wim van den Berg en ik mijn ideeën en zijn ervaring wisten te combineren. Op de voorjaarsvergadering van april 1980 mocht ik het stuk zelf verdedigen en werd het door de algemene vergadering aanvaard. Mijn uitgangspunt was het werkelijk betrekken van de leden bij de partij en het stimuleren van de discussie. Het initiatief om te komen tot een Liberaal Manifest was van mijn voorganger. Frits bedacht het in 1978 en het begon in 1979. Ik heb me zalig gevoeld in die tijd dat de suggesties, moties en wijzigingsvoorstellen zo uit de hand liepen. De partij, de leden, dachten mee . . . Het stroomde binnen. Waren we daarvoor gewend dat er op een landelijk stuk 400 moties binnen kwamen; nu waren het er meer dan 4000!'.

Het gaat best met de VVD

Men kan alles plannen, maar niet het leven. Kamminga was nog maar net ondervoorzitter, of Korthals Altes werd ziek en Kamminga moest twee portefeuilles combineren. In 1980 moest hij voor Korthals Altes inspringen op de algemene vergadering en begon hij zijn toespraak als onder-voorzitter voor een zaal met 1200 man (evenveel zouden er bij zijn afscheid zijn) met de woorden: 'Het gaat best met de VVD'.

Ging het zo best? Het ledental bleef inderdaad groeien, maar in de opiniepeilingen liepen de liberalen terug, zoals een regeringspartij altijd een terugslag krijgt. Deze dalende lijn zou zich voortzetten tot januari 1981, toen de peilingen het bedenkelijke beeld van zo'n 17 zetels vertoonden, wat op dat moment elf zetels verlies zou inhouden.

Jan Kamminga kreeg in zijn voorzittersperiode maar liefst met vier Twee-

de-Kamerfractievoorzitters te maken: Rietkerk, Wiegel, Nijpels en Voorhoeve. Daarnaast vertoonde het kiezersgedrag in de jaren '81 - '86 het beeld van een jojo. De VVD haalde in die periode haar grootste winst (tweede partij bij de Statenverkiezingen 1982 en van 26 naar 36 zetels in de Tweede Kamer), maar ook haar grootste verlies (van 36 naar 27 zetels in 1986).

Kamminga relativeert dit beeld met de woorden: 'Ten onrechte is in de partij in 1986 over het verlies zo somber gedaan. Als je uit die laatste 15 jaar één verkiezingsuitslag weghaalt, krijg je het volgende beeld: 16 zetels - 22 - 28 - 26 - 27. Dat is heel stabiel. Nu we één keer een fancy-uitslag van 36 zetels hebben gehaald, is daarna de hele partij in paniek geraakt. Hans Wiegel heeft de partij groot gemaakt en die winst is vervolgens tot in de jaren '80 vastgehouden'.

Vier fractievoorzitters, waarop Kamminga terugblikkend zegt:

'Met Rietkerk had ik een uiterst plezierige verstandhouding. Van de korte tijd dat ik hem als fractieleider mee maakte is zijn warme, vaderlijke steun me het meest bijgebleven. Hij was goed in het kanaliseren van wilde ideeën. Koos Rietkerk slaagde er volledig in je in je waarde te laten'.

'Met Hans Wiegel heb ik het meest te maken gehad in een heel moeilijke fase in zijn leven. Binnen een maand stierven zijn vrouw, Haya van Someren en Van Riel. Daarbij stonden we slecht in de opiniepeilingen. Ik was nog net geen voorzitter, maar in die periode ben ik door Hans Wiegel politiek het meest gevormd. We zaten bij Hans in Amerongen tot diep in de nacht te praten.

Samen met Hans vervulde ik in die tijd tien spreekbeurten. Dat waren stukjes voor twee heren: ik een kwartier en hij een half uur. We stonden op 17 zetels in de peilingen. We haalden er in mei 26. Dus slechts een verlies van twee zetels en slechts 0,63 procent van de stemmen. Dat was glorieus! Er is die avond in het Casino in Den Bosch uitbundig feest gevierd.

Daarna speelde voor Hans de vraag: wel of niet naar Friesland. Ik vond zijn vertrek om persoonlijke redenen heel begrijpelijk en verstandig; voor de partij was het zonder meer een verlies'.

'Ed Nijpels heeft de grootste zorgen gegeven, maar ook grote vriendschap. Ten aanzien van Nijpels voel ik spijt. Koos Rietkerk heeft misschien achteraf gelijk gekregen. Die zei: "Het is een geweldige man, maar het is nog te vroeg voor een fractievoorzitterschap".

We hebben toch doorgezet, omdat het er toen (kabinet-Van Agt/Den Uyl 1982) naar uitzag dat we voor langere tijd in de oppositie zouden blijven, waardoor Ed de tijd zou hebben de nodige ervaring op te doen. Die kans

kreeg hij echter niet. Een paar maanden later viel het kabinet en Ed ging als lijsttrekker de campagne in voor de verkiezingen van 8 september 1982. Het gebrek aan ervaring en de oneigenlijke successen het eerste half jaar (Nijpels bracht de VVD van 26 op 36 zetels) plaatsten hem in een onmogelijke positie.

De RSV-affaire was het begin. Door het wegvallen van de invloed van Van Aardenne kreeg Nijpels een te brede verantwoordelijkheid. Feitelijk was hij "slechts" fractievoorzitter en politiek aanvoerder, maar in de praktijk was hij naar het CDA ook de leider van de VVD-ers in het kabinet. Het natuurlijk tegenspel tussen kabinet en fractie was verbroken.

Na het zeer soepel tot stand komen van het regeerakkoord in 1982, waarin de VVD dank zij de onderhandelingen van Nijpels zeer veel van het verkiezingsprogram terug vond, kon Ed alleen nog maar naar beneden. Tot oktober 1984 bleef hij overeind. Bij de Europese verkiezingen kreeg hij nog 114.000 voorkeurstemmen. Daarna sloeg de ellende toe.

Naar hem voel ik spijt, maar tegelijkertijd een grote bewondering. Hij heeft een heel groot incasseringsvermogen. Kijk naar de wijze waarop hij, toen alle grond hem door de fractie onder de voeten was weggeslagen, resultaten heeft geboekt bij de totstand koming van het regeerakkoord 1986.

Persoonlijk waardeer ik in hem dat hij het hart op de juiste plaats heeft. Daarbij is hij inhoudelijk sterk en bezit hij een groot onderhandelingsvermogen'.

'Joris Voorhoeve heb ik slechts kort meegemaakt. Zijn integriteit was voor veel mensen de brug waarover men zich in de nieuwe fractie kon vinden'.

Jongerenbeleid

Voor Jan Kamminga lag er bestuurlijk meer dan genoeg te doen. Naast de politiek onafhankelijke, maar door de VVD financieel gesteunde JOVD, hadden op vele plaatsen ook de jongeren binnen de partij zich verenigd in jongerencontactgroepen. Van de laatste kwam de niet irreële eis: JOVD financiële steun? Dan wij ook! Bestuurlijk was het een moeilijk dilemma. Moest de JOVD haar onafhankelijkheid inleveren of moesten de jongeren, die meer wilden dan een papieren lidmaatschap, maar opgaan in de JOVD?

Jan Kamminga voelde voor beide oplossingen niets, wilde beide groeperingen in hun waarde laten. Samen met de JOVD en de VVD-jongeren werd gezocht naar een oplossing, waarin allen zich zouden kunnen vinden. Het was een moeizaam proces, dat resulteerde in een samenwerkingsverband waarvan de broos uitgezette lijnen nu langzamerhand contouren beginnen te krijgen.

Daarnaast eiste ook Europa de aandacht. De VVD-Europarlementariërs

hadden in het verleden weinig oog en oor gekregen binnen de landelijke VVD. De nationale belangstelling spitste zich even toe tijdens de Europese verkiezingen, maar daar was het wel mee gezegd. Het was Jan Kamminga die een Europarlementariër naar alle dagelijkse en hoofdbestuursvergaderingen haalde. Bij de Tweede Kamerfractievergaderingen kwamen de VVD-Europarlementariërs via een roulatiesysteem. De VVD moest zich meer en meer enten op het Europese gebeuren, vond Kamminga. De nodige keren reisde hij naar Straatsburg en binnenslands slechtte hij de veel te hoge drempel naar het Europees Parlement in spreekbeurten. Zoals hij dat ook deed ten aanzien van 'Den Haag'. 'Belt u toch de Kamer!!', zo riep hij op de vele honderden spreekbeurten die hij overal in het land hield.

Om de leden op de hoogte te houden van wat in de Nederlandse en Europese liberale fracties gebeurt, richtte hij de VVD-Expresse op. Een blad waarin wekelijks is te lezen, wat de leden tijdens de debatten hebben gezegd. Dat meedenken, die standpuntbepaling vond hij ongelooflijk essentieel. 'Het moet zo zijn, dat je de buurman over de heg de zaken uit kunt leggen'. Bij alles wat hij ondernam, stond die gerichtheid op de leden en het belang van de leden voorop. *Daar* lag zijn eerste loyaliteit.

In de Haagse Post van januari 1982 zegt hij daarover: 'Die leden waren het zat om langs de zijlijn toe te blijven kijken. Die activiteitengolf (rond het Liberaal Manifest) is een doorbraak geweest, die achteraf ook heel wat frustraties heeft opgeleverd. De afdeling Peize bijvoorbeeld, die dan twintig amendementen heeft gemaakt, daar drie lange avonden op heeft gezwoegd en er uiteindelijk twee van terugvond – "dit wordt toch zonde van onze tijd", zeiden ze. Maar ze wisten één ding: als we die zestigduizend leden niet heel goed opvangen, kunnen we ze ook weer heel snel kwijt zijn. Waar we ook kwamen, als hoofdbestuur hebben we gezegd: zorg dat je je ervoor organiseert. Want stel je voor dat het weer zou gaan als altijd: mooie verhalen, maar ach, ze doen maar, dan zaten we vast . . . Op dit terrein is de VVD een andere partij geworden. De traditionele bestuurders kom je zelden meer tegen. Het zijn allemaal nieuwe mensen die geen boodschap aan dergelijke tradities hebben . . .'.

Kamminga hield het na alle inspanningen rond het Liberaal Manifest niet voor gezien. Integendeel, het was voor hem de start van een VVD 'nieuwe stijl'. De volgende stappen waren dat een grotere taak aan de partijraad werd gegeven, die alle geschriften van de Teldersstichting ging behandelen en daardoor een meer politiek karakter kreeg. Daarnaast voerde hij een tweede jaarlijkse vergadering in, die het karakter kreeg van een politiek congres. Over de commissierapporten werden themadagen georganiseerd. Vooraf-gaand aan de samenstelling van het verkiezingsprogramma 1986 werden maar liefst vijf themadagen gehouden, waarop ieder lid zijn zegje kon doen en bovendien nog programmasuggesties naar het algemeen secretariaat kon

zenden.

Jan Kamminga: 'Er is een groot verschil tussen mijn roep om eenheid in de rijen, eenheid naar buiten en de interne discussies over politieke items. Er ligt een wereld van verschil tussen of de partij verhit discussieert over de inpoldering van de Markerwaard of dat twee ministers elkaar in de haren vliegen. Ik heb regelmatig opgeroepen tot eenheid in de rijen en tegelijkertijd de scherpe politieke discussie over het rapport van de commissie-Polak gestimuleerd'.

Gerealiseerde ideeën

Onder de kop 'De VVD op zoek naar nieuwe strategie' schreef Hubert Smeets in de NRC van 12 juli 1986: '. . . De VVD had toen [70-er jaren, RD.] de allure van een "protestpartij". De emancipatie van deze nieuwe VVD-ers, die voor het immateriële gedachtengoed van hun partij altijd minder warm liepen dan voor het materiële, is nu volbracht. Het socialisme is op zijn retour, het liberalisme is in brede kring gemeengoed. De VVD is daarvan de dupe geworden, ze is het slachtoffer van haar eigen ideologisch succes. Voor anti-socialistisch tromgeroffel krijg je nu geen handen meer op elkaar, zoals ook boer Koekoek passé is . . .'. Een visie die door Jan Kamminga wordt gedeeld.

Terugkijkend op zijn voorzittersperiode constateert Jan Kamminga: 'Op basis van liberale uitgangspunten kun je heel goed langere termijn visies ontwikkelen. De ideeën van de VVD sinds het begin van de 70-er jaren zijn anno 1987 heel goed gerealiseerd. Toen ging het om het terugdringen van de rol van de overheid, een gezonder bedrijfsleven en ruimte voor het individu. Weinig politieke partijen zijn zo snel geconfronteerd met de realisatie van haar idealen van tien jaar en daarvoor op het gebied van de sociale economie en de internationale politiek; alleen Europa bleef wat achter. Ook in de ontwikkeling van de mondigheid van de mensen hebben we vele idealen van de jaren '70 gerealiseerd. Ik denk dat de latere problemen binnen de VVD ook zijn veroorzaakt door iets van verzadiging.

In de tweede helft van de jaren '80 moet het Liberaal Manifest geactualiseerd worden om de jaren '90 politiek gestalte te kunnen geven. Om zoveel ideeën gerealiseerd te krijgen, is een grote strijd gevoerd. In het midden van zeventiger jaren werd de VVD belachelijk gemaakt door het kabinet-Den Uyl (halen, hebben, houwen). Tijdens het kabinet-Van Agt/Wiegel werd geweldig geknokt om onze ideeën toe te passen, waarin via het door de CDA-fractie uitgeholde Bestek '81 meer de ideeën dan de daden werden gerealiseerd. In 1981 ging de strijd erom of dit kasplantje vertrapt zou worden of niet. En toen kwam het succes in het eerste kabinet-Lubbers, waarbij notabene het CDA bereid bleek onevenredig veel VVD-wijn in het regeerakkoord te doen.

De grootste ramp voor de liberale politiek is geweest, dat wij in de periode waarin wij hadden moeten stoeien met onze gedachten over hoe het nu verder moest in een liberale samenleving, vanuit de wens voorop te blijven lopen en vooruit te denken, wij door interne incidenten werden afgeleid. Socialisten lopen achter de feiten aan en het CDA heeft geen visie. We hadden ons in de periode voorafgaand aan dit kabinet daarin moeten verdiepen en onze energie aan moeten besteden. Die tijd hebben we in onzekerheid verloren laten gaan en besteed aan affaires als de RSV. Die RSV-zaak heeft geweldige wonden geslagen. Het is het begin geweest van slechte onderlinge verhoudingen. Het is onmogelijk daarvoor *een* schuldige aan te wijzen, maar de verhoudingen tussen mensen werden toen aangetast. Daardoor heeft de VVD een achterstand opgelopen. We zijn al bijna te laat. Er moet vooruit worden gedacht. We naderen nu een periode met nieuwe verhoudingen. Onze beginselen zijn voor het laatst geactualiseerd tijdens de slechte economische situatie. Nu zou de VVD zich de vragen moeten stellen of wij bijvoorbeeld bereid zijn niet verder te bezuinigen maar dat extra geld te besteden aan het milieu. Of... hoeveel geld willen wij geven aan de opleiding van jongeren? Wat willen we nou eigenlijk met wat wij weten?'

Natuurlijk charisma

Jan Kamminga was een voorzitter met natuurlijk charisma. Een voorzitter, die er het meest van hield naar de leden toe op te treden en met hen te praten. Tijdens het voorzitterschap heeft hij het meest genoten van de bezoeken aan de kamercentrales, waaraan hij veel tijd besteedde en werk van maakte. Praten met de leden na een bevlogen inleiding... dat was Kamminga op zijn best. Door zijn familie kreeg hij de kans dat voorzitterschap volledig in te vullen als een bezielde handelsreiziger in liberale zaken, week na week, maand na maand, jaar na jaar drie- tot viermaal per week de afstand Groningen-Den Haag, maar ook Groningen-Limburg, of Groningen-Zeeland te overlappen.

Een 'doe-het-zelf' voorzitter, die geen voorlichter nodig had maar onbevangen en goed gedocumenteerd de media tegemoet trad, als zij bij hem aanklopten. In de pers heeft hij de naam eerlijk en direct te zijn.

Johan Remkes, gedeputeerde te Groningen en iemand die Kamminga al heel lang kent, omschrijft hem als volgt: 'Jan is zakelijk en hard. Als iemand onzin zit te praten, prikt hij daar doorheen. Er zijn twee typen voorzitters, namelijk degenen die primair naar consensus streven en degenen die nadrukkelijk een eigen stempel op de besluitvorming zetten. Jan behoorde tot de laatste categorie. Hij heeft zich de hele gang van zaken erg aangetrokken. Het was voor hem onmogelijk om Ed niet in bescherming te nemen. Als hij dat had nagelaten dan was de trammelant veel eerder uitgebroken en had de VVD

in 1986 nog een veel slechtere verkiezingsuitslag gemaakt. Een partijvoorzitter en lijststuwer moet in principe loyaal zijn. We moeten geen club worden, waarin men snel achter elkaar weg loopt.

Hij heeft de kamercentrale Groningen politieker gemaakt, maar dat duidelijk wel vanuit gescheiden verantwoordelijkheden. Hij kwam hier regelmatig op kc- en afdelingsvergaderingen. Maar al die tijd heeft hij in Groningen per se het beeld willen vermijden dat hij voorzitter voor Groningen was. Zo heeft hij tijdens de PTT-affaire in Groningen geprobeerd voor Den Haag begrip te kweken. Dat hij gepasseerd werd voor de Eerste Kamer is voor hemzelf vervelend, maar ook de mensen in het bedrijfsleven zullen met verbazing naar de situatie van Zoutendijk en Kamminga kijken en zich wel twee keer bedenken voor zij hun nek in de politiek uitsteken. Jammer, want dat bedrijfsleven heeft de politiek juist zo hard nodig. Maar ook in breder kader van de partij is het heel moeilijk om mensen te krijgen met ervaring, die bestuurlijk goed bezig zijn. Je moet als partij niet lichtvaardig omspringen met je talenten'.

E.H.T.M. NIJPELS
De wet van de remmende voorsprong

F.L.M. Lafort

ARISTOTELES:
'Hoe moeilijk het ook is het wezen van het redelijke en rechtvaardige te vinden, toch is dit gemakkelijker, dan hen, die de macht bezitten zich uit te vieren, van deze waarden te overtuigen. Want steeds zoeken de zwakken het redelijke en het recht, maar de sterken laten zich er niets aan gelegen liggen'[1].

Begin september 1985 merkte het CDA-Kamerlid W. Mateman over VVD-fractieleider Nijpels op: 'Ik vind Ed de meest frisse, de meest benaderbare fractieleider van de drie groten die we hebben rondlopen. Een zeldzaam hartelijke en aardige vent. Ik vind hem een zeer aantrekkelijke persoonlijkheid. Nijpels blijft altijd iets onbevangens houden in zijn contacten, hoezeer hij de laatste jaren ook op de kop gebeukt is'[2].

Ook buiten de catacomben van de Tweede Kamer heeft men veel vertrouwen in de VVD-fractieleider. Eind september 1985 stelde een marktonderzoekbureau, in opdracht van de VVD-Tweede Kamerfractie, een onderzoek in naar het imago van de VVD en van Nijpels bij de kiezers. Acht maanden voor de nieuwe verkiezingen van de Tweede Kamer noteerde het bureau[3] uit de mond van de respondenten: 'Enerzijds heeft men bewondering en respect voor hem. Anderzijds heeft men ook de indruk dat hij nog het een en ander heeft te leren. Met andere woorden, hij heeft voor verschillende kiezers nog niet duidelijk bewezen dat hij zijn functie voor 100 procent aan kan. Daarbij speelt per definitie zijn jonge leeftijd een rol'. En: 'Het vertrouwen dat hij het vak over een paar jaar volledig beheerst is groot'.

Twee jaar later formuleert in het tweede kabinet-Lubbers de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Drs. E.H.T.M. Nijpels, stevige maatregelen aan het adres van het bedrijfsleven, om de opmars van de grensoverschrijdende zure regen (internationaal) een halt toe te roepen. Veertig bedrijven zijn dan in september 1987, vanwege de regel 'de vervuiler betaalt', voor de rechter gedaagd. De boetes die de rechters deze bedrijven oplegt, vloeien niet, zoals gewoonlijk, naar de schatkist van CDA-minister Ruding (Financiën). Zij worden door Nijpels - 1987 is het Europe-

se jaar voor het Milieu – grotendeels aangewend voor bodemsanering. Als vakminister, speciaal belast met het milieubeheer, laat de opvolger van VVD-minister Winsemius behoedzaam zijn tanden zien. In NRC Handelsblad[4] laat het modale VVD-partijlid uit Bergen op Zoom uit zijn mond optekenen: 'Als fractievoorzitter heb ik nooit kunnen bevroeden hoe zorgeloos we de afgelopen veertig jaar met ons milieu zijn omgesprongen'.

Terug naar september 1985. De VVD-fractieleider Nijpels is in deze periode – met nieuwe verkiezingen in het vooruitzicht – een veel geplaagd man. De goodwill van de spontane liberale voorman die bij de vervroegde verkiezingen van 8 september 1982 tien zetels winst boekte, is verbleekt. Dit is niet alleen veroorzaakt door de faits et gestes die zich in en rond de liberale fractie in de Tweede Kamer hebben voorgedaan, maar ook door de rivaliteit onder de VVD-bewindslieden. Het zijn slechts een paar van de vele faktoren die er later voor zorgen dat de populaire minister-president en CDA-lijsttrekker, Drs. R.F.M. Lubbers, het in 1982 geformuleerde VVD-beleid – vastgelegd in een strak regeerakkoord – grotendeels naar zich toe weet te halen.

Nijpels zelf heeft intussen ontdekt dat regeren met het CDA een vrijwel dagelijkse machtsstrijd is die de kleinste coalitiepartner, gezien de in- en externe machtsverhoudingen, op korte termijn gedoemd is te verliezen. De oppositie confronteert de liberale fractie, niet zonder leedvermaak, herhaaldelijk met dit feit. Zo merkt de vice-fractievoorzitter van de PvdA, Wim Meijer, op: 'Lubbers houdt Nijpels onder water. Hij heeft er niet eens beide handen vol aan; hij doet het met z'n linkerpink'[5]. En: 'Wat altijd gaande is in het Nederlandse politieke proces, maar dan ook altijd, is dat het CDA de identiteit van zijn coalitiepartner kapot wil maken'. De verkiezingsuitslag van 21 mei 1986 maakt duidelijk dat deze CDA-strategie electoraal vruchten afwerpt: de VVD verliest 9 van haar 36 zetels en het CDA wint er 10.

De regeringscoalitie van christen-democraten (54 zetels) en liberalen (27 zetels) kan haar meerderheid in de Tweede Kamer behouden, dankzij de winst van de christen-democraten. Deze verkiezingsuitslag illustreert haarfijn dat de liberalen, met Nijpels als hun boegbeeld, in dit tijdsgewricht het slachtoffer zijn geworden van wat de historicus J. Romein heeft genoemd 'de wet van de remmende voorsprong'. Zo signaleerden de liberalen al in het begin van de jaren zeventig dat de collectieve uitgaven in ons land te hoog zijn en waarschuwde men tegen de sluipende bureaucratisering van de Nederlandse samenleving.

Het VVD-Kamerlid Dr. R. de Korte – op de valreep van het eerste kabinet-Lubbers fungeert hij nog een paar maanden als minister van Binnenlandse Zaken – merkt eind 1983 wrang op, dat in de jaren zeventig de VVD-voorlieden om deze boodschap zijn verketterd: 'Nu wordt het vroege gelijk van de VVD algemeen erkend en worden dergelijke VVD-standpunten door econo-

men van links en rechts ingenomen'[6]. Zo galmt de succesvolle VVD-filosofie van 'minder overheid, meer markt' in 1986 sterk na in het CDA-verkiezingsprogram. Een CDA dat in de periode 1982-1986 door partijvoorzitter Bukman organisatorisch stevig in de steigers is gezet en waar voor dissidenten (zie het vertrek van de Kamerleden Dijkman en Scholten uit de CDA-fractie) geen plaats meer is.

Zelfs de PvdA probeert na 8 september 1982 langzaam en voorzichtig de koers bij te stellen, getuige het voorval op woensdagmiddag 21 september 1982. Dan zit PvdA-voorzitter Drs. M. van den Berg in de Haagse Nieuwspoort even met zijn mond vol tanden, als een dagbladjournalist hem vriendelijk vraagt of het op die dag gepubliceerde nieuwe plan van de sociaal-democraten om het ontstaan van kleinschalige bedrijven te stimuleren, niet bevorderlijk is voor de natuurlijke aanwas van de VVD. De ideologische omslag in het CDA en in mindere mate het PvdA-denken is slechts één van de faktoren die verantwoordelijk is voor de (tijdelijke) kentering in de liberale aanwas.

De tweede belangrijke factor: in deze periode is binnen de VVD op cruciale momenten de in- en externe coördinatie tussen de Tweede Kamerfractie en de liberale bewindslieden niet optimaal geweest. Complicerende factor: de politiek leider van de VVD Nijpels, was geen lid van het Kabinet. Een taktisch nadeel. Nijpels moest meestal achteraf reageren op Kabinetsbesluiten, getuige zijn relaas in NRC Handelsblad (1 mei 1986): 'Als politiek leider van de VVD word ik geacht het kabinetsbeleid te verdedigen, terwijl ik niet voortdurend in de keuken heb gezeten. Het is, ook voor het beeld naar buiten, heel wat anders of je een compromis verdedigt waarbij je zelf betrokken bent geweest of wanneer dat niet het geval is. Want als politiek leider word je verantwoordelijk gesteld voor het kabinetsbeleid, ook als je er zelf geen invloed op hebt. Je beweegt je tussen een aantal polen: Lubbers, De Vries die zaken moeten doen voor de CDA-fractie, je eigen fractie en de bewindslieden. Je moet daar voortdurend tussendoor wandelen. Dat is een lastige positie'.

Dat je overigens als fractieleider van de kleinste regeringspartij minder mogelijkheden hebt om vanuit de Tweede Kamer het Kabinetsbeleid bij te sturen, zou de opvolger van Nijpels, fractieleider Dr.Ir. J.J.C. Voorhoeve[7] een jaar later ook ontdekken. Hij moest toen noodgedwongen premier Lubbers een paar uur na de presentatie van het Kabinetsbeleid publiekelijk corrigeren, omdat de minister-president, in het kader van een nieuwe serie bezuinigingen voor 1988, had gezegd, dat 'de kans op belastingverlaging uitermate klein' was.

Om het beeld compleet te maken: in 1983 waarschuwde het VVD-Kamerlid Prof. Voorhoeve dat de VVD als partij op een aantal punten kwetsbaar is. Voorhoeve signaleerde in het tijdschrift Civis Mundi (juli 1983) 'dat de beperkte politiek-filosofische basis wel eens te weinig inspiratie en idealisme zou kunnen bieden om de nieuwe kiezers langdurig aan de VVD te binden'.

Een derde faktor die de manoeuvreerruimte van fractieleider Nijpels beperkte, was een aantal weeffouten in het Kabinet. Op het redelijk succesvolle economische beleid in de periode 1982-1986 konden de christen-democraten een zwaar stempel drukken door de samenstelling van de zogenaamde vijfhoek. De ministeries van Financiën, Sociale Zaken en Algemene Zaken waren in handen van christen-democraten. De VVD-minister van Binnenlandse Zaken, Mr. K. Rietkerk, verkeerde bijna voortdurend in staat van oorlog met de centrales van overheidspersoneel. De oorzaak: een kunstmatige koppeling tussen de bezuinigingen op de ambtenarensalarissen en de sociale uitkeringen.

De liberaal en vice-premier, Drs. G.M. van Aardenne, voerde de scepter over het later door de zogenaamde 'RSV-affaire' zwaar aangeslagen departement van Economische Zaken. De ironie van het politieke noodlot wilde dat juist deze tegenstander van subsidies aan noodlijdende bedrijven in het zware metaal, op het einde van de Kabinetsrit het symbool zou worden van het falende overheidsingrijpen in de scheepsbouw. De parlementaire enquêtecommissie RSV, onder leiding van het CDA-Kamerlid Drs. C. van Dijk, presenteerde eenzijdig de rekening van tien jaar falend scheepsbouwbeleid aan Van Aardenne. Kortom: de VVD kreeg in het RSV-debat de zwarte piet in handen gespeeld.

Eind 1986 zou Dr. J.J. Woltjer[8], emeritus hoogleraar in de Nederlandse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden over de handelwijze van de RSV-commissie een vernietigend oordeel vellen: 'Het wordt toch wel pijnlijk, als een Kamercommissie anno 1985 een minister verwijt, dat hij nog geen tien jaar eerder te veel heeft toegegeven aan de wens van de Kamer. In beide gevallen reserveerde de Kamer de populaire rol voor zichzelf: in de jaren zeventig en tot 1983 streed zij voor het behoud van werkgelegenheid, ongeacht de kosten, nu maakt zij bezwaren over het geld dat in een bodemloze put is verdwenen. Die opvatting van ministeriële verantwoordelijkheid is een staatsrechtelijk curiosum, dat hopelijk een unicum zal blijven'.

Het eindresultaat van het RSV-steekspel was dat de minister van Economische Zaken in de ministerraad als vice-premier monddood was gemaakt. In dit gremium zou de minister van Justitie, Mr. F. Korthals Altes, zich meer en meer manifesteren als de woordvoerder van de liberale bewindslieden.

Feit is dat Nijpels door deze ontwikkelingen nog minder mogelijkheden kreeg om vanuit de Tweede Kamer het Kabinetsbeleid te beïnvloeden. De minister-president Lubbers maakte dit Nijpels vooral duidelijk, toen de liberalen op immaterieel gebied twee wensen formuleerden. In het niet van emoties gespeende debat over het initiatief-wetsontwerp euthanasie van D'66, dreigde de voorzitter van de ministerraad binnenskamers met een Kabinetscrisis, als de liberalen in de Tweede Kamer steun zouden geven aan

het gewraakte voorstel. Een initiatief-wetsvoorstel dat overigens door de VVD-Tweede Kamerfractie zwaar was geamendeerd[9]. De geringe manoeuvreerruimte van de liberalen wordt ook geïllustreerd door de lotgevallen van de proeve Wet Gelijke Behandeling. De christen-democraten hielden zich afzijdig, waardoor dit concept in de ijskast werd opgeborgen.

8 september 1982: Nijpels voerde de VVD naar de grootste verkiezingsoverwinning in haar geschiedenis. Deze vervroegde Tweede Kamerverkiezingen waren uitgeschreven door het derde kabinet-Van Agt. Het was een minderheidskabinet dat formeel alleen kon rekenen op de steun van CDA en D'66. De sociaal-democraten waren eerder, na een conflict in het tweede kabinet-Van Agt over de Voorjaarsnota, in mei uit dit kabinet gestapt. De verkiezingsuitslag was voor de christen-democraten een teleurstelling: ze verloren drie zetels en moesten met hun 45 zetels de positie van grootste partij afstaan.

Al in 1982 en later zou Nijpels opmerken: 'We hebben ons in 1982 heel goed gerealiseerd dat het een hele toer zou worden om die tien zetels winst vast te houden. We wisten dat er een hoop lucht zat tussen de zetels die we toen binnenhaalden. Ik was toen voor het eerst lijsttrekker en dan trek je altijd een aantal zwevende kiezers'[10]. De forse verkiezingsoverwinning confronteerde de jonge fractieleider (32) met een aantal onverwachte bijwerkingen: van de 36 liberale Kamerleden waren maar liefst 10 nieuwelingen die soms met vallen en opstaan hun weg moesten vinden in de wandelgangen van de Tweede Kamer. De fractiecultuur, tot 8 september 1982 gekenmerkt door een losse, vriendelijke stijl, moest na de verkiezingen plaatsmaken voor de meer afstandelijke en sterk gereglementeerde benadering van de manager. Er kwam een heus fractiebestuur en een ambtelijk secretaris moest de interne (fractie)organisatie op poten zetten.

Nijpels, op 20 april 1982 als opvolger van H. Wiegel verkozen, kon zich niet koesteren in de luwte van de oppositiebanken. Hij werd, in tegenstelling tot zijn voorganger, binnen en buiten de fractie direct in de diepe draaikolken van de vaderlandse politiek gegooid. Zijn vindingrijke onderhandelingspartner, Lubbers, daarentegen, had zijn sporen al lang verdiend: minister van Economische Zaken in het kabinet-Den Uyl, voorzitter van de verdeelde CDA-fractie tijdens het eerste kabinet-Van Agt en uiteindelijk minister-president van het kabinet-Lubbers/Van Aardenne. Nijpels moest in de formatie '82, wilde hij geen speelbal worden van het CDA, het ijzer smeden terwijl het nog heet was. De liberaal slaagde erin om in snel tempo – het CDA likte na 8 september nog de wonden van de verkiezingsnederlaag – een regeerakkoord te concipiëren. Hierin kwamen de sanering van de rijksuitgaven en de revitalisering van de Nederlandse economie centraal te staan. Het eindresultaat: in de periode 1983-1986 moest de groei van de collectieve uitgaven met 21 à 30 miljard gulden worden beperkt, afhankelijk van de inkomensmati-

ging in de particuliere sector. Het regeerakkoord, waarop de CDA- en de VVD-fractie, via de werkgroepen A en B, zo'n duidelijk stempel hadden gezet, is bedolven onder een spervuur van verwijten. Eind 1983 sneerde de prominente D'66-senator Glastra van Loon: 'In feite steunt het kabinet-Lubbers/Van Aardenne slechts op een regeerakkoord, waarmee het opereert op een wijze die het functioneren van ons vigerende parlementaire stelsel binnen en buiten het parlement geweld aandoet'[11]. Anders geformuleerd, het parlement zou, door het regeerakkoord, vleugellam zijn geworden.

Nijpels pareerde eind november 1984, via Liberaal Reveil, deze kritiek en kleurde het staatsbegrip 'strategisch monisme' verder in. Nijpels: 'De meerderheid in de Tweede Kamer kan door middel van een vorm van strategisch monisme een flinke greep krijgen en houden op het kabinetsbeleid. Dit is met name van belang voor die coalitiepartner die het verst van het politiek centrum verwijderd is en/of niet groot genoeg is om coalities ad-hoc in de Kamer aan te gaan met de oppositie. De centrumpositie die het CDA in de Nederlandse politiek in sociaal-economisch opzicht dikwijls inneemt, geeft deze partij als er geen afspraken zijn of als er geen duidelijke binding is aan een regeerakkoord, alle kans het kabinetsbeleid naar links en naar rechts te buigen, door in de Kamer de oppositie een meerderheid te verwerven'.

Het gegroeide wantrouwen van Nijpels tegenover zijn coalitiepartner, het CDA, kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Als jong Kamerlid heeft deze liberaal vaak met gekromde tenen gekeken hoe de CDA-fractie in de periode 1977-1981 het eerste kabinet-Van Agt bejegende. Ter illustratie een citaat van het jonge Kamerlid Nijpels in NRC Handelsblad van 1 december 1977: 'Als ik hoor wat er op sociaal-economisch en financieel terrein voor trucs met ons worden uitgehaald, dat is wèl zo glibberig. En ze komen altijd ook nog met een schitterend verhaal waarom het zo heeft moeten lopen. Toen met die hypotheekrente-aftrek zeiden ze dat ze 's middags door een D'66 motie tot hun eigen motie waren gedwongen, maar later lees je dat ze daar al weken mee rondliepen. Als ik VVD-fractievoorzitter was geweest en Lubbers zou mijn kamer binnenkomen dan zou ik zeggen: ik wil jou de eerste drie dagen niet meer zien'.

Het regeerakkoord van 1982 was met andere woorden het instrument bij uitstek om een herhaling van de gebeurtenissen in het eerste kabinet-Van Agt te voorkomen. Het regeerakkoord fungeerde als een 'cordon sanitaire' rond het CDA. Het was tevens een poging van de kleinste regeringspartij om de minister-president aan een aantal spelregels te houden. Fungeerde zijn voorganger, Mr. A.A.M. van Agt, nog als primus inter pares van de ministerraad, Lubbers daarentegen heeft door zijn overtuiging, karakter en politieke mogelijkheden een nieuwe invulling gegeven aan het instituut minister-president. Juist Lubbers bewijst de stelling dat de minister-president door zijn intrinsieke bevoegdheden en politieke positie de besluitvorming kan domi-

neren en de externe presentatie van het beleid naar eigen inzicht kan bijkleuren. Fractievoorzitter Nijpels is tijdens het conflict over de stationering van de kruisvluchtwapens op het Nederlandse grondgebied herhaaldelijk met dit 'nieuwe' staatsrecht-fenomeen geconfronteerd. De liberalen waren, onder bepaalde voorwaarden, voor plaatsing, terwijl de christen-democraten intern sterk verdeeld opereerden. Uiteindelijk zou na lang touwtrekken premier Lubbers in 1985 instemmen met het plaatsingsbesluit, waarbij de krijgsmacht een aantal kernwapentaken eenzijdig zou afstoten.

De controverse over het plaatsen van kruisvluchtwapens deed herhaaldelijk de vraag opkomen of de VVD in de formatie 1982 geen eigen minister op Buitenlandse Zaken of Defensie moest hebben geëist. Begin 1984, aan de vooravond van het zogenaamde 1 juni-besluit, wreef premier Lubbers subtiel zout in deze wond, door publiekelijk op te merken dat het ministerschap van zijn partijgenoot Van den Broek op Buitenlandse Zaken een gift was van de VVD. Een openhartige Nijpels schilderde op 21 april 1984 in NRC Handelsblad op dit gevoelige terrein zijn formatie-dilemma: 'Bij de formatie was destijds de keuze heel duidelijk enerzijds tussen Financiën en Economische Zaken en anderzijds tussen Buitenlandse Zaken en Defensie. Als de VVD toen niet de eerste keus had gehad tussen Financiën en Economische Zaken hadden we op het terrein van buitenlandse zaken kunnen kiezen. Nadat de VVD Economische Zaken had gekozen en het CDA Buitenlandse Zaken, hadden wij Defensie kunnen kiezen. Maar ik ben nog steeds van mening dat de VVD-minister van Defensie er nooit in geslaagd zou zijn in de kruisrakettenzaak welke oplossing ook door de Kamer te krijgen, hij zou een schietschijf zijn geworden van dat deel van de Kamer dat niets wil weten van een positief plaatsingsbesluit. Een van de weinige keren tijdens de formatie dat ik de fractie heb geraadpleegd over portefeuilleproblemen, stemden van de 36 aanwezigen vier voor Defensie, alle anderen voor het kiezen van ontwikkelingssamenwerking'.

In de periode 1982-1986 heeft de fractievoorzitter Nijpels in de praktijk kunnen constateren dat de VVD, als regeringspartij, geconfronteerd is met een 'duivels dilemma'. Een dilemma dat het best verwoord is door de Engelse dichter, filosoof en criticus Samuel T. Coleridge (1772-1834). Hij merkte fijntjes op dat de dwerg verder ziet dan de reus, mits hij de reus op zijn schouder mag zitten.

Anno 1986 signaleerde het oud-Tweede Kamerlid voor de VVD, H.H. Jacobse, dat 'een liberale partij als bijwagen van een confessionele locomotief, een positie is die voor weinig liberalen aanvaardbaar is. Maar bij een zelfstandig onafhankelijke opstelling rijzen er andere problemen'[12].

Door de profileringspolitiek van Wiegel en zijn opvolger Nijpels - een politiek die vaak gepaard is gegaan met publicitaire veldslagen - heeft de VVD haar natuurlijke aanwas met name op bestuurlijk terrein kunnen verzil-

veren: de liberalen hebben in deze tijd meer vertegenwoordigers gekregen in de gemeenteraad, het college van burgemeester en wethouders, de Provinciale Staten etc. Nijpels werd bij zijn aantreden geconfronteerd met een partij en haar kader dat op bestuurlijk gebied hooggespannen verwachtingen koesterde. De VVD die bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1971 slechts 10 procent van de stemmen wist te vergaren, kreeg in 1982 steun van maar liefst 23 procent van het electoraat. Mede debet aan dit succes is de populariteit van Nijpels geweest. Ter illustratie: in 1984 werd de liberale voorman, die als hekkesluiter van de lijst fungeerde, met een groot aantal voorkeurstemmen (102.500) rechtstreeks in het Europese Parlement gekozen. En nog op 21 mei (1986) wist Nijpels, dankzij zijn televisie-optredens, het verlies voor de VVD beperkt te houden. Zo wordt in het boek 'De strijd om de Meerderheid, de verkiezingen van 1986' door de auteurs[13] geconstateerd, dat 'zonder dit debateffect (de televisie-optredens, red.) zou het verlies voor de VVD waarschijnlijk nog 2 à 3 zetels groter zijn geweest'. De conclusie van de auteurs: 'Niet Lubbers, maar Nijpels dient als winnaar van het tv-debat te worden gezien'.

In 1984 verkoos Nijpels in de Tweede Kamer te blijven en trachtte, via een eigen profileringspolitiek, de identiteit van de liberalen te accentueren[14]. Over de strategie en de keuze van de onderwerpen liepen binnen en buiten de fractie de meningen uiteen. Feit is dat bij de politieke schermutselingen rondom de medianota, de euthanasiewetgeving en een wet gelijke behandeling, een deel van de politiek ingetogen achterban van de liberalen de wenkbrauwen heeft gefronst. Maar was het niet de econoom Hayek die opmerkte: 'One of the fundamental traits of the conservative attitude is a fear of change, a timid distrust of the new as such, while the liberal position is based on courage and confidence, on a preparedness to let change run its course even if we cannot predict where it will lead'[15].

Noten

1. Geciteerd door Dr. D. Loenen (1939) in: 'De Ondergang der Meliërs: een gesprek tussen gevolmachtigden van een grooten en een kleinen staat in het jaar 416 vóór Christus'.
2. *Haagse Post*, 7 september 1985.
3. VVD-campagne 1986.
4. NRC *Handelsblad*, 15 augustus 1987.
5. *Haagse Post*, 7 september 1985.
6. *Civis Mundi*, juli 1983.
7. NRC *Handelsblad*, 1 mei 1987.
8. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1986, pp. 557-573. Een verkorte versie van dit verhaal is gepubliceerd in het tijdschrift Namens (mei 1987). Zie ook:

Prof.Dr. I. Schöffer, in: NRC *Handelsblad*, 17 oktober 1987.

9. Het euthanasie-wetsontwerp van 29 augustus 1987 zou in het toenmalige tijdsgewricht geen kans hebben gemaakt.
10. NRC *Handelsblad*, 1 mei 1986.
11. NRC *Handelsblad*, 6 december 1983.
12. *Liberaal Reveil*, no. 4, december 1986.
13. 'De strijd om de meerderheid: de verkiezingen van 1986' door Cees van der Eijk en Philip van Praag jr., *Amsterdam* CT *Press*, 1987.
14. Ter illustratie: een paar maanden later zou deze liberaal tijdens de algemene beschouwingen, via een motie, de regering uitnodigen een beleidsplan te presenteren voor een effectieve bestrijding van de criminaliteit (het plan Samenleving en Criminaliteit). Tevens presenteerde hij in deze debatten de contouren, van wat later de commissie-Dekker zou worden genoemd. Deze commissie onder leiding van oud-Philips topman Dekker, zou omvangrijke ombuigingen in de Volksgezondheid voorstellen. Een VVD-motie van deze strekking haalde de eindstreep niet, omdat CDA-fractievoorzitter De Vries op het laatste moment zijn handtekening liet weghalen. Twee jaar later realiseerde Nijpels deze gedachte in het regeerakkoord van het tweede kabinet-Lubbers. Een regeerakkoord waarin Nijpels, samen met CDA-fractievoorzitter De Vries en informateur De Koning, ondanks de perikelen binnen de VVD, een basis heeft gelegd voor het kabinet-Lubbers/De Korte.
15. F.A. Hayek in: 'The Constitution of Liberty;, Chicago 1960.

Korte levensloop van Drs. E.H.T.M. Nijpels (Eduardus, Hermannes, Theresia, Maria)

Geboren : 1 april 1950 te Den Helder, gezin van acht kinderen
Godsdienst: Rooms-Katholiek
Opleiding: HBS-A, Mollerlyceum te Bergen op Zoom, doctoraal rechtsgeleerdheid, vrije studierichting, Rijksuniversiteit te Utrecht (Staats- en Administratiefrecht)
Gehuwd: met Mr. Ingrid Maria Pieters, werkzaam op het ministerie van Landbouw en Visserij
Kind: een zoon

Voormalige activiteiten

- Landelijk vice-voorzitter JOVD
- Landelijk voorzitter JOVD
- Internationaal secretaris JOVD
- Voorzitter Stichting Wetswinkel Bergen op Zoom

- Bestuurslid Nederlands Comité voor Internationaal Jongerenwerk
- Vice-voorzitter Stichting Bergse Jazz-evenementen
- Leraar maatschappijleer (Gertrudislyceum Roosendaal, Internaat St. Marie, Huijbergen)
- Lid advies-commissie Buitenlandse projecten van het Nederlandse Komité voor Kinderpostzegels
- Juridisch medewerker wetswinkel Bergen op Zoom
- Voorzitter VVD-gemeenteraadsfractie Bergen op Zoom
- Bestuurslid Belgisch-Nederlands Grens Overleg Activiteiten Orgaan inzake leefmilieu (Benegora)
- Vice-voorzitter 'Vereniging de Nieuwe Sociëteit' te Bergen op Zoom
- Bestuurslid AVRO
- Lid Gewestraad Streekgewest Westelijk Noord-Brabant
- Bestuurslid Stichting Verantwoord Wonen
- Voorzitter Bergse Radio- en Televisieomroep
- Vice-President Liberale Internationale (onbezoldigd)
- Voorzitter Tweede Kamerfractie VVD
- Voorzitter Vaste Commissie voor Politie van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
- Bestuurslid Stichting Liberaal Reveil
- Voorzitter Bestuur van de Stichting Voorlichtingscentrum Crematoriumbouw
- Commissaris (onbezoldigd) Exploitatiemaatschappij Tartuffe B.V. (Restaurant Seinpost)
- Commissaris (bezoldigd) L.J. de Kok Holding B.V..

Huidige activiteiten

- Minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.

H.R. NORD
Een Europeaan in Europa

A. Geurtsen

Er helemaal uitgekomen zijn wij niet. Aan het eind van het gesprek hebben wij er ons over verbaasd, dat het tot 1974 heeft moeten duren voordat wij elkaar hebben ontmoet. Wij waren beiden toen toch al geruime tijd lid van de VVD. Als meest voor de hand liggende verklaring hebben wij maar aanvaard, dat wij uiteraard onze eigen afdelingsvergaderingen - voor hem Den Haag en voor mij in hoofdzaak Rotterdam - bezochten en dat hij na zijn vertrek naar Luxemburg weinig gelegenheid meer had de landelijke bijeenkomsten te bezoeken.

Hans Nord. Onze eerste kennismaking vond plaats op die maandag in oktober 1974, toen Kees Berkhouwer mij als nieuw benoemd lid van het Europese Parlement de kamer van de secretaris-generaal binnen leidde, gelegen in de gang achter de in een noodbehuizing ondergebrachte vergaderzaal. Een rustige, zeker niet overdadig ingerichte kamer met op het bureau een gering aantal, goed geordende papieren. Het werkvertrek van een precies en ordelijk mens, die zich ook in een hectische vergaderweek niet tot het afwijken van zijn systematische aanpak liet verleiden.

Vanachter het bureau stond bij onze binnenkomst een niet al te grote, de neiging tot enige gezetheid tonende man op. Het vriendelijke ronde gezicht met achter brilleglazen twinkelende pretogen, gedekt met een schaarse hoeveelheid grijzende haren. Na de introduktie toont hij zich allercharmantst verheugd over het feit, dat met mij de derde VVD-er (naast Berkhouwer en Jan Baas) in de liberale fractie zijn intrede deed als gevolg van de versterking, die de Eerste Kamerfractie na de gedeeltelijke vernieuwing van de Senaat in het voorjaar van 1974 te zien had gegeven. Als je niet beter wist, zou je de indruk kunnen krijgen dat het Europese Parlement speciaal op mijn komst had zitten wachten. De perfecte gastheer van het Parlement toonde zich in de mededeling, dat als ik ergens mee zat of iets wilde weten, de deur van zijn kamer steeds voor mij open stond. Op en top de beminnelijkheid zelve.

Dat het ook anders kon en dat die pretoogjes konden veranderen in felle priemen, die vanachter de glazen van zijn bril vuurspetters leken af te geven, heb ik pas later ontdekt toen wij na de eerste rechtstreekse verkiezingen

collega's werden in de liberale fractie. Het beste is mij dat bijgebleven van de interventie, waarin hij blijk gaf van zijn oprechte verontwaardiging over het feit dat het Britse kiessysteem had verhinderd, dat een groot aantal (naar mijn herinnering) Britse liberalen werd gekozen, die bij het evenredigheidsstelsel van onze fractie deel zouden hebben uitgemaakt.
Hij werd geboren in Scheveningen op 11 oktober 1919. Na daar de lagere school gevolgd te hebben, ging hij naar het Vrijzinnig Christelijk Lyceum aan de Van Stolkweg in Den Haag. Hij volgde de B-afdeling van het gymnasium en deed in 1938 eindexamen. De best denkbare middelbare opleiding, daarover waren wij het geheel eens.

Belangrijker nog voor zijn uiteindelijke vorming was, dat hij op die school dezelfde vrijzinnige sfeer aantrof die ook in het ouderlijk huis heerste. Geen wonder, dat hij het nog altijd heeft over 'een hele leuke school' waar het – voor die tijd – progressief toeging: de leraren, met wie een vrije verhouding bestond, noemden de leerlingen bij de voornaam en voelden zich niet verheven boven het houden van een jaarlijkse voetbalwedstrijd met de leerlingen. Niet dat de gezagsverhoudingen werden aangetast. Die bleven uitdrukkelijk gehandhaafd, maar stonden een vriendschappelijke relatie niet in de weg. Als Hans het heeft over de maandagmorgen-preek van rector Tenhaeff in de tuin aan de Van Stolkweg, meen ik enig heimwee in zijn ogen te zien.

Na het gymnasium volgt de rechtenstudie in Leiden. In oktober 1939 doet hij zijn kandidaats en drie dagen, voordat in november 1941 de Leidse Universiteit wordt gesloten, volgt al het doctoraal examen. Hij verhaalt van de Leidse traditie: na het kandidaatsexamen wijdde je je aan het studentenleven en als dat een jaar was gebeurd, ging je verder voor je doctoraal. Een snelle berekening leerde mij, dat hij dus maar een jaar voor die doctoraalstudie nodig heeft gehad. Hans vindt dat niet zo bijzonder. 'In die tijd werd zo'n sluiting nog vooraf aangekondigd en ik kon dus mijn tijdsindeling maken. Door de Duitse inval in Nederland had ik trouwens mijn "studentenjaar" met 6 maanden moeten bekorten'.

De november-rede van Cleveringa[1] heeft uiteraard diepe indruk op hem gemaakt. Hij is de voorzitter geweest van de 26 november vereniging in Luxemburg, die jaarlijks bijeenkomt om te luisteren naar een rede, uitgesproken door een prominente universitaire Nederlander.

Een belangrijk probleem voor een afgestudeerd jurist anno 1941 vormde de vraag: wat moet je er eigenlijk mee? Hans Nord had niet lang nodig om te besluiten, dat hij voorshands het beste twee dingen kon doen: zich vestigen als advocaat en procureur in Den Haag, tevens als advocaat bij de Hoge Raad en de tijd die hem restte te besteden aan het schrijven van een proefschrift.

Dat eerste viel niet mee. Zijn cliënten bestonden hoofdzakelijk uit prodea-

nen, een toen nog letterlijk begrip. Niet alleen betaalden zij zelf niets; ook de gemeenschap was nog niet zozeer doordrongen van ieders recht op juridische bijstand, dat daarvoor een vergoeding werd gegeven. Echtscheidingen en strafzaakjes vormden de hoofdschotel. Daarnaast waren er uiteraard familieleden en kennissen, die het vanzelfsprekend vonden door Hans gratis te worden geholpen.

Het proefschrift was voor een in Leiden in de civielrechtelijke traditie gevormd jurist, zacht gezegd, opmerkelijk van onderwerp: de historische ontwikkeling en juridische betekenis van de representatiegedachte in het staatsrecht. Het behelsde een onderzoek naar de politieke democratie vanaf de oudheid tot het heden. Een duidelijke aanwijzing van waar Nords eigenlijke belangstelling naar uitging. Temidden van de bedreigingen van het democratisch staatsbestel door het nationaal socialisme, het fascisme en het communisme zocht hij de betekenis van de democratie te doorgronden en vast te leggen. Het daarbij niet schuwend om de in de jaren dertig gegroeide aanhang van het corporatisme duidelijk te maken, dat ook zij aankoersten op een sterke man. 'De leider van de artsen is ongetwijfeld het meest geschikt zich over medische onderwerpen uit te laten. Op andere terreinen moet hij echter erkennen daarvan geen verstand te hebben. Omdat iemand nu eenmaal een overall-blik moet hebben, is het onvermijdelijk dat boven al die leiders van corporaties een sterke man komt te staan'.

Het proefschrift werd zonder hulp tot stand gebracht, omdat een promotor niet beschikbaar was. Het werd ook eigenhandig getikt. In 1945 ging hij ermee naar Leiden, waar hij Kranenburg bereid vond als promotor op te treden. Sinds oktober 1945 mocht hij zich dan ook Dr. Nord noemen.

In die donkere bezettingsjaren werd Hans Nord van Nederlander Europeaan. 'Voor 1940 dachten Nederlanders niet na over de internationale politiek. De minister van Buitenlandse Zaken was daarom meestal een beroepsdiplomaat. In de Troonrede placht niet veel meer te staan dan: de betrekkingen met het buitenland zijn bevredigend. Voor de rest ging het over nationale aangelegenheden'.

De op 10 mei 1940 overkomende vliegtuigen ('Het waren er teveel om Nederlandse te kunnen zijn') stonden in schril contrast met de koppen in de ochtendeditie van de NRC van die dag. Die gingen over de vraag na welk uur vers brood moest worden verkocht en of er al dan niet twee nieuwe kruisers moesten komen.

Het is geen wonder dat onder die omstandigheden een 20-jarig student gaat nadenken over de samenhang der dingen en dan komt tot de erkenning van het belang van de internationale dimensie. Een aspect, dat in de turbulente ontwikkelingen van de bezettingsjaren in zijn denken een dominante plaats ging innemen. Hoewel tot 1942 alleen grote optimisten bleven gelo-

ven in de goede afloop, heeft Hans Nord nooit twijfel gekend. Het was voor hem onbestaanbaar dat de eindoverwinning niet aan de geallieerden zou zijn. De democratie mócht en kón dus niet verliezen van de dictatuur. Er was eigenlijk maar één allesoverheersende vraag: wat doen we, als dit voorbij is.

Naar zijn oordeel is de Tweede Wereldoorlog in wezen een vervolg op de Eerste en vormen deze beide onderdeel van een Europese burgeroorlog. Het ging minder om een conflict tussen staten dan een tussen ideologieën, tussen maatschappelijke en politieke opvattingen over de wijze van organisatie van de samenleving. 'Collaborateurs waren niet zozeer mensen die de kant van de macht kozen, maar vooral zij die in de juistheid van de ideologische opstelling geloofden. Dat geldt vooral voor hen die na de inval in Rusland nog aan de verkeerde kant bleven staan'. Zijn mening werd nog versterkt toen hij werd opgepakt door landwachters, die hem afleverden bij een Duits bureau. Daar werd hij vrijgelaten. 'Landgenoten pakten mij op, de vijand liet mij weer vrij'. Het ging duidelijk om meer dan een staten-conflict. Het ging om Europese burgers, die hun zienswijze op maatschappelijke en politieke organisatie met geweld wilden opleggen aan andere Europese burgers.

Voor Hans Nord was de conclusie onontkoombaar: samen met het andere Duitsland, dat na de oorlog zou ontstaan, moet een eind worden gemaakt aan de tweedracht in Europa. De afzonderlijke staten zijn daarvoor te klein geworden. Alleen door er één geheel van te maken, zal dat kunnen lukken. Zijn gedachtenwereld stond daarbij sterk onder invloed van een boekje van Curry, dat hij in een tweedehands boekhandel had gevonden: 'The case for Federal Union'. In dit eind 1939/begin 1940 geschreven werk houdt Curry – in navolging van het 'Union Now' van Clarence Streit – een krachtig pleidooi voor een federale aaneensluiting in Atlantisch verband. Na het lezen van dat boekje stond zijn voornemen vast: 'Als ik dit overleef ga ik daar in Nederland een beweging voor oprichten'.

Met zijn vrienden aan de Leidse universiteit had Hans Nord al vaker gesprekken gehad over internationale politiek, ook al voor 1940. Hij herinnert zich, dat het daarbij een geliefd spelletje was om kabinetten te vormen. Tot zijn ontgoocheling stonden zijn vrienden voor 1940 nooit toe, dat hij daarbij minister van Buitenlandse Zaken of van Defensie werd, omdat hij tegen de Nederlandse neutraliteitspolitiek was. Zij vreesden met hem op één van die posten dadelijk in een oorlog te geraken. Na de Duitse inval mocht hij van zijn vrienden wel. Zijn reactie was, dat het toen niet meer hoefde. 'De erkenning, dat ik het bij het rechte eind had gehad, was voor mij voldoende genoegdoening'.

Als ik hem vraag die vrienden te beschrijven, zegt hij: 'Het waren clubgenoten, waarvan een enkeling behoorde tot de jonge liberalen. Wij waren

vooral onder de indruk en de invloed van Telders. Voor de staatkundige zaken neigden wij tot de Liberale Staatspartij, in sociale aangelegenheden dachten wij meer zoals de Vrijzinnig Democraten'. Op mijn constatering 'VVD-ers avant la lettre dus' knikt hij instemmend.

Met die vrienden besprak hij ook zijn ideeën over de toekomst van Europa. Een deel van hen verklaarde te zijner tijd graag mee te willen doen. Anderen volstonden met: je doet maar.

Al dadelijk in mei 1945 schreef hij een brief met zijn gedachten over de gewenste structuur van Europa aan een adres, dat hij in Curry's boekje had aangetroffen, 'Federal Union' in Londen. Het adres bleek te zijn gewijzigd, maar een antwoord dat hij van de secretaris-generaal ms. Josephy ontving, bewees dat de brief toch was aangekomen. Hij moest maar eens komen praten. Hoewel reizen in die tijd alleen toegestaan waren met een 'ordre de mission' en zo'n papier in het algemeen slechts werd verstrekt aan militairen, gezagsdragers en belangrijke zakenlieden, maar zeker niet aan gewone burgers, slaagde Nord erin begin 1946 naar Londen te gaan. Via een relatie op een departement kreeg hij een papier, dat duidelijk maakte dat hij in Londen moest zijn om aan te dringen op het afleveren van melkbussen. Hij zal nooit weten of dat inderdaad moest gebeuren, want op het in de opdracht vermelde adres heeft men hem nooit gezien. In plaats daarvan meldde hij zich bij ms. Josephy, die hem in een lang gesprek vroeg om in Nederland een vereniging 'Federale Unie' op te richten.

Aan dat verzoek heeft hij voldaan, samen met de journalist Willems uit Lisse en Rob Wery, advocaat in Den Haag. Toen over die oprichting publicaties verschenen, bleek al gauw dat ook anderen, met soortgelijke ideeën bezield, zich hadden georganiseerd. Er waren wel wat accentverschillen: Nord en de zijnen zaten op de lijn-Curry en streefden een Atlantische federatie na; de anderen hadden meer de nadruk op Europa gelegd. Twee daarvan hadden al een grotere aanhang dan de Federale Unie.

Allereerst was daar de Europese Actie onder leiding van Dr. Salinger, een in de Hitler-jaren in Nederland ondergedoken Duitser. Deze had onder het pseudoniem Hades in de oorlogsjaren een illegaal boekje over Europese samenwerking het licht doen zien. Een van de grote mannen van Europese Actie was H. Brugmans, die in zijn gijzelingsjaren de geestelijke vader van het personalistisch socialisme was geworden en daarmee de stoot had gegeven tot oprichting van de Partij van de Arbeid. Verder hoorden tot de Europese Actie Wim Verkade, kort daarna hoofd van Unesco in Duitsland, en Alfred Mozer, toen internationaal secretaris van de Partij van de Arbeid en buitenland-adviseur van Koos Vorrink. Kortom, een PvdA-club.

Als tweede bestond de Europese Federatieve Beweging, onder leiding van Van Dierendonck, de latere directeur van het Sociaal Fonds van de EEG.

Deze, afkomstig van het ministerie van Sociale Zaken ('het kan ook Economische Zaken zijn geweest'), had daar vandaan mensen om zich heen verzameld, waaronder H.M. de Lange en Mr. H.E.H. Scheffer, afkomstig van het ministerie van Verkeer.

Als een van de meest indrukwekkende mensen die Hans Nord uit deze groepen ooit heeft ontmoet, noemt hij pater Keulemans. Naar zijn herinnering behoorde deze tot de groep-Salinger, maar zijn invloed reikte veel verder door de bezielende en meeslepende wijze, waarop hij zijn boodschap van Europese eenwording wist te brengen.

De drie groepen wisten elkaar in 1947 te vinden in de oprichting van de Beweging van Europese Federalisten (BEF). Terwijl zij nog bezig waren het eens te worden over een actieprogramma, kwam er van de Europa Union in Zwitserland een uitnodiging voor een in september 1946 te houden congres in Hertenstein. De Nederlandse delegatie ontmoette daar voor het eerst na de oorlog Europese gelijkgezinden. Voor het eerst ná de oorlog, want ook tijdens de oorlog was er vanuit het verzet al een internationale bijeenkomst geweest, waar was vastgesteld dat na de oorlog met Duitsland als gelijkberechtigde natie, in een Europese federatie moest worden verder gegaan.

Terwijl de bijeenkomst in Hertenstein plaatsvond, hield Churchill in Zürich zijn beroemde speech over de Europese eenwording en werd in het Verenigd Koninkrijk onder leiding van Duncan Sandys het comité 'United Europe' opgericht. Het onmiddellijk met hem opgenomen contact leidde in 1947 tot twee dingen: de oprichting van de Union Européenne des Federalistes en in Nederland van de BEF. Brugmans werd voorzitter van beide. Hij was niet alleen een begenadigd spreker, maar door zijn schitterende Frans ook de aangewezen voorzitter van de UEF.

Het overleg met Sandys leidde ook tot het congres in Den Haag van mei 1948: de start van een nieuwe tendens in de Europese politiek. Niet dat iedereen het nu met iedereen eens was; er was een duidelijk meningsverschil tussen de federalisten die een gemeenschap op supra-nationale basis wensten, en de functionalisten of intergouvernementalisten, die uitgingen van samenwerking tussen volstrekt soevereine staten. Het Churchill-comité was de voornaamste exponent van die laatste stroming, die de federalisten eigenlijk als te links beschouwden. Niet zo verbazingwekkend, als bedacht wordt dat vooral in het begin een groot deel van de aanhang uit communistische, socialistische en links-christelijke hoek kwam.

In die tijd wenste Labour niets met Europa te maken te hebben, vanuit de gedachte dat Afrika bij Calais begon. De Conservatieven zagen in Europa vooral een substituut voor het Imperium, een verenigd Europa onder Britse leiding, een soort commonwealth. Zij wilden de USA vooral erbij betrekken, waarbij de Britten als scharnier en woordvoerder zouden kunnen optreden. Toen Churchill in 1945 plaats moest maken voor Labour, kreeg de Britse

regering het te druk met de (inderdaad hoognodige) sociale hervormingen. De Amerikanen, zich enerzijds op een afstand houdend, wensten wèl Europese samenwerking als voorwaarde voor het verlenen van steun bij de wederopbouw.

Zo zag het internationale plaatje eruit, toen het Haagse congres bijeenkwam met als uniek feit dat een Duitse delegatie, met ondermeer Adenauer en Von Brentano, op basis van gelijkberechtigdheid daaraan deelnam. Het Haagse congres was ook daarom bijzonder, omdat het ondanks het feit dat het een particulier georganiseerde bijeenkomst was, binnen een jaar drie belangrijke wensen gerealiseerd zag:

- De Europese Beweging werd opgericht met in ieder land een Nationale Raad van de Europese Beweging, waarin deelnamen de naar Europese eenheid strevende organisaties en die politieke partijen, die zelf ook tot vorming van Europese actiegroepen waren overgegaan;
- De oprichting van de Raad van Europa;
- De stichting van een Europees orgaan voor de mensenrechten, het Europese Hof van Straatsburg.

Hans Nord werd als bestuurslid van de BEF lid van de Nederlandse Raad van de Europese Beweging, omstreeks 1950 gevolgd door het voorzitterschap van de BEF en zijn benoeming tot secretaris van de Raad EB. Intussen bleven de al geschetste tegenstellingen tussen intergouvernementelen en federalisten bestaan. 'Hoewel ik zeker geen intergouvernementalist genoemd kon worden, had ik wel het gevoel dat de BEF zich te radicaal en te links opstelde'. Er waren intussen wel veel liberalen bij gekomen, maar die waren voornamelijk op plaatselijk niveau actief. De samenwerking verliep daardoor nogal stroef en de financiële steun van het bedrijfsleven werd door het optreden van de BEF mondjesmaat verleend.

Door de Britse houding viel intussen met de Raad van Europa weinig te beginnen. De onvermijdelijke splitsing voltrok zich toen, na de beroemde verklaring van Schuman, de Europese Kolen- en Staalgemeenschap werd opgericht. Zes lidstaten reageerden positief; de Britten haakten af. Dat had ook consequenties voor de nationale verhoudingen. Ongetwijfeld mede omdat de radicalen van het eerste uur langzamerhand verdwenen waren, maar vooral toch op grond van die internationale ontwikkeling, wijzigde zich de houding van de anderen jegens de BEF. De verhoudingen binnen de Raad werden stukken beter en datgene waarvoor Hans zich in de jaren vijftig steeds had beijverd: de vereniging van de verschillende, los van elkaar staande clubs, kon worden verwezenlijkt. In 1958 werd de Europese Beweging in Nederland opgericht, waarvan Hans Nord algemeen voorzitter werd.

Inmiddels had zich, parallel aan de gebeurtenissen in Europa, de Atlantische draad ontwikkeld. Bij het departement van Buitenlandse Zaken overheerste de gezindheid voor de NAVO. Vooral omdat het Verenigd Koninkrijk buitenspel bleef, zag men minder in Europa. Met actieve steun van dat departement werd door de BEF en de VIRO (Vereniging voor de internationale rechtsorde) de Atlantische Commissie opgericht, met prof. Kranenburg als eerste voorzitter. Belangrijke drijfveer daartoe was de vrees, dat de Europese Beweging splijtzwam binnen de NAVO zou kunnen worden. Een uitgangspunt dat door de Fransen absoluut niet kon worden gedeeld. Die wilden juist een sterk Europa, om zo onafhankelijk mogelijk van de Verenigde Staten te kunnen zijn.

De oprichting van de Atlantische Commissie moest duidelijk maken, dat Europese en Atlantische politiek elkaar aanvullen en zeker niet tegenspreken. De vereniging van Europa moest gezien en begrepen worden als een factor van belang, juist ook voor de Atlantische zaak. Zij zou Europa in staat stellen om in die Atlantische samenwerking het eigen geluid te laten horen en het eigen belang te behartigen.

Ook bij de Atlantische Commissie treffen wij Hans Nord aan in de voorste linie: voorzitter van 1957 tot begin 1962.

Hoewel voor menigeen al die activiteiten een volledige dagtaak gevormd zouden hebben, kon Hans Nord daarmee niet volstaan. Kort na de oorlog had hij de advocatuur neergelegd, om naar het toenmalige Nederlands-Indië te gaan om te vechten tegen de Japanners. Door de loop die de geschiedenis nam, is het daarvan niet gekomen. De oorlog was afgelopen, voordat hij kon worden uitgezonden.

Naast hetgeen zijn hart hem ingaf te doen voor de Europese zaak, moest hij ook bezigheden hebben die hem in staat stelden ervan te leven. Hij werd juridisch adviseur van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter Bevordering der Pharmacie. Dat 'werken om van te leven' was temeer noodzakelijk, nadat hij op een bijeenkomst van de URF in Straatsburg zijn Margaret had ontmoet. Hij leidde de Nederlandse delegatie, zij had zitting in de Britse delegatie. In hotel La Maison Rouge aan de Place Kléber kwam hij haar voor het eerst tegen aan een tafel waar hij Dénis de Rougemont trof in gezelschap van een aantal dames. Een paar maanden later waren zij verloofd en weer een paar maanden later getrouwd. Zeer tot ongenoegen van de Britten, die hem kwalijk namen dat hij hen van hun meest actieve lid had beroofd.

Eind 1960/begin 1961 kwamen de eerste signalen, die duidden op de komst van Europese verkiezingen. Een parlementaire commissie, onder leiding van prof. Dehousse, had een ontwerp gemaakt, waarmee hij een rondreis maakte langs de regeringen en daarbij ook Den Haag aandeed. Nadat Romme en Oud als sprekers waren opgetreden op een congres van de Europese Beweging in het kader van het statuut van de EDF, was de laatste Euro-

peaan geworden. Hij was met name – in het kader ongetwijfeld van de Thorbecke-traditie – geënthousiasmeerd door de aan de Europese samenwerking verbonden structuuraspecten: hoe zet je zoiets het beste in elkaar.

Na het bezoek van Dehousse kreeg Nord het verzoek om bij Oud en Dettmeijer te komen. Zij wilden binnen de partij komen tot oprichting van een commissie tot voorbereiding van Europese verkiezingen en het opstellen van een liberaal programma. Onder voorzitterschap van Frits van Dijk kwam die commissie er, met als leden onder meer Hans Nord, Jo Schouwenaar, Dettmeijer en Joke van Haaften. In korte tijd leverde de commissie een prima programma van 3 pagina's. Het advies-Dehousse sneuvelde echter voordat het gerealiseerd kon worden door het veto van De Gaulle. De Europese verkiezingen waren weer voor geruime tijd van de baan.

In 1961 beschikte het Europese Parlement over een secretaris-generaal en een adjunct secretaris-generaal, voor wie was verordineerd dat zij nevengeschikt aan elkaar zouden werken. In plaats daarvan werkten zij elkaar tegen en functioneerde het secretariaat dus niet. Besloten werd dat zij beiden plaats moesten maken voor een nieuwe secretaris-generaal. In die tijd zat tweederde deel van de Nederlandse delegatie in het Europese Parlement in het hoofdbestuur van de Europese Beweging. De Nederlandse Europarlementariërs zochten een Nederlandse kandidaat als opvolger voor de voormalige, Nederlandse secretaris-generaal en kwamen bij Nord terecht. Door zijn voorzitterschap van de EB was hij voor alle fracties aanvaardbaar.

Hoewel zijn ambitie voor een ambtelijke carrière gering was, stond de uitdaging hem wel aan. Hij maakte slechts het voorbehoud, dat Margaret ermee akkoord zou gaan. Toen hij haar vroeg of zij er bezwaar tegen zou hebben in het buitenland te gaan wonen, bleek uit haar reactie dat hij van haar kant geen tegenwerking zou ondervinden. Haar antwoord was namelijk 'Ik woon al 10 jaar in het buitenland'.

Zijn benoeming tot secretaris-generaal van het Europese Parlement liet Nord kennismaken, voor het eerst, met de ambtelijke bureaucratische wereld. Dat leidde aan de ene kant tot bewondering voor de toewijding en prestatie, die hij daar aantrof, maar ook tot verbazing over de mate van ledigheid en verspilling. Hij trof binnen het apparaat van het Parlement 247 formulieren aan voor uitsluitend intern gebruik. Het instellen van een commissie die tot taak kreeg binnen 3 maanden te rapporteren over de mogelijke reductie van dat aantal, leidde na 6 maanden tot het bericht dat dat tot 244 kon worden teruggebracht. Hij heeft er toen zelf in één avond maar 100 geschrapt!

Een ander voorbeeld: de begroting van het Parlement werd ontworpen door de secretaris-generaal. Deze legt zijn ontwerp voor aan het bureau van het Parlement, waarna het stuk via de budgetcommissie aan het Parlement

wordt aangeboden. In de jaren zestig waren de parlementaire diensten over een aantal gebouwen verspreid. Toen na de fusie van de Europese organen de Hoge Autoriteit van de GKS naar Brussel verhuisde, werd diens gebouw op de Kirchberg in Luxemburg overgenomen. In de budgetcommissie was herhaaldelijk aanmerking gemaakt op het aantal bodes, dat in dienst was. De administratie weerlegde die kritiek steeds, door te wijzen op het grote aantal gebouwen dat in gebruik was. Na de verhuizing liet Hans Nord de directeur financiën weten, dat hij de resultaten daarvan in de personeelsbegroting wenste terug te vinden. Tot zijn stomme verbazing kreeg hij ten antwoord, dat er niet minder maar meer bodes nodig zouden zijn, omdat er op iedere verdieping een aantal aanwezig diende te zijn. Op zijn eis dat hoe dan ook het aantal met minstens 10 teruggebracht diende te worden en dat als dat niet gebeurde de directeur de begroting maar zelf in de budgetcommissie moest verdedigen, kwam een aantal dagen later de reactie: het aantal budgetplaatsen voor bodes kon met precies 10 worden verlaagd.

Dat zelfs een secretaris-generaal wel eens kan twijfelen aan het nut van zijn werkzaamheden bleek, toen één van de secretaressen huilend bij haar baas kwam opbiechten dat zij vanuit het Oostblok werd gechanteerd en daardoor gedwongen was iedere maand stukken van het Parlement af te geven. Sindsdien belastte de secretaris-generaal persoonlijk zich met de samenstelling van het te overhandigen pakket met het commentaar: dan is er tenminste nog iemand die die stukken leest.

Van meet af aan heeft Nord er geen geheim van gemaakt, dat zijn ambities meer gingen in de richting van een politieke dan van een administratieve functie. Het ambt had zijn aantrekkelijke kanten, maar de politiek bleef trekken. Al in 1973 had hij het gevoel lang genoeg secretaris-generaal te zijn geweest. Toen de voorzitter van het Parlement hem echter vroeg aan te blijven, met het oog op de uitbreiding van de Gemeenschap met ondermeer het Verenigd Koninkrijk, won zijn plichtsbetrachting het. Hij heeft daar geen spijt van gehad en noemt het integreren van de Britten in de bestaande organisatie nu een leuk karwei. Onder hen was Peter Kirk, die hij nog kende als samen met hem behorende tot de jongste gedelegeerden op het Haagse congres. Ook anderen uit de conservatieve fractie had hij in de Europese Beweging herhaaldelijk ontmoet. Niettemin, toen de Top van Parijs in 1975 besloten had tot het houden van Europese verkiezingen, werden de kriebels alsmaar heviger. Hij was dan ook aangenaam verrast, toen de VVD bereid bleek hem voor de verkiezingen van 1979 op de lijst te zetten. Het lijsttrekkerschap in 1984 beschouwt hij als de bekroning op zijn activiteiten. Als lid van het Europese Parlement ging hij eerst goed beseffen, hoezeer hij zich in de functie van secretaris-generaal zou zijn gaan vervelen.

Ik heb de indruk dat ik het karakter van Hans Nord het best heb leren kennen - en waarderen - in zijn functioneren als parlementariër. Hij heeft de sterke neiging om ruzie uit de weg te gaan, als het niet om echt belangrijke zaken gaat. In dat geval is hij dan ook vrij gemakkelijk tot een compromis over te halen. Daardoor wekt hij de indruk van een zachtmoedig mens te zijn, met wie je niet gemakkelijk problemen krijgt. Maar wie zich daardoor laat leiden komt, als het er werkelijk op aankomt, van een koude kermis thuis. Dan gaat hij nergens voor opzij en douwt door, tot hij zijn zin krijgt. Dat ondervond een aantal van zijn collega's in het Parlement, dat het wel een aardige gedachte vond om door het Parlement ter ondersteuning van de verkiezingen in 1984 uitgetrokken middelen individueel toe te delen. Op uiterst beminnelijke doch tegelijk halsstarrige wijze wist hij dat als penningmeester te verhinderen en tegelijk de indruk te vermijden tegen te zijn, omdat het misbruik dan om de hoek lag.

In één opzicht was het misschien voor Hans een handicap, dat hij secretaris-generaal is geweest, voordat hij lid van het Europese Parlement werd. In die eerste functie diende hij uiteraard strikt neutraal te zijn en goede relaties te onderhouden met alle fracties. Het was natuurlijk wel bekend dat hij liberaal was en zijn nationaliteit viel niet te loochenen, maar het typeerde hem dat juist Nederlandse liberalen - maar ook de andere Nederlanders - wel eens vonden, dat zij bij hem minder steun ondervonden dan zij hadden verwacht. Die habitus heeft er mogelijk toe geleid, dat hij zich minder in uitgesproken politieke of nationale standpunten heeft geprofileerd als Europees parlementariër dan in zaken die van doen hadden met het intern en extern functioneren van het Parlement. Zijn werk aan de verbetering, aanpassing en herziening van het huishoudelijk reglement vond alom bewondering en waardering. De functies van vice-voorzitter van juni 1984 tot januari 1987 en sindsdien van quaestor, waren en zijn hem evenzeer op het lijf geschreven. Het lag ook voor de hand dat hij samen met zijn strijdmakker van vlak na de oorlog in de Europese Beweging, Altiero Spinelli, mede-oprichter was van de zogeheten Krokodil-club, waarin een aantal afgevaardigden door de fracties heen het Europees federalisme wilde bevorderen. Hij speelde dan ook vanzelfsprekend een vooraanstaande en zelfs toonaangevende rol in de institutionele commissie bij de totstandkoming van het advies over de Europese Unie. De daaruit resulterende eenvormige akte van Luxemburg was zeker een magere bekroning op dat initiatief, maar heeft in ieder geval de medewetgevende bevoegdheid van het Europese Parlement versterkt.

In talenkennis kent Hans Nord nauwelijks zijn weerga. Een geboren Engelsman spreekt het Engels niet voortreffelijker dan hij het doet. Zijn Engelse grootmoeder en dito echtgenote zullen daar niet geheel vreemd aan zijn. Die talenkennis stelt hem in staat de aangesprokene in diens eigen taal te bedie-

nen, onder het motto: 'Dan kan hij in ieder geval niet doen, alsof hij mij niet begrijpt of de schuld aan de tolken geven'. Dat je het daarbij niet iedereen naar de zin kunt maken, bewijst de reprimande die Nord kreeg van de Nederlandse Taalunie, die vond dat hij zich meer van het Nederlands moest bedienen.
Zijn bereidheid om ook van andere onderwerpen dan die tot zijn taakgebied behoren kennis te nemen, ondervond Jessica Larive in een gesprek, dat zij met hem had over emancipatievraagstukken. Haar betoog omtrent het belang van emancipatie voor de vrouw onderbrak hij met 'Ik weet alles van de vrouw, gezien vanuit de consument'. Of zijn opmerking aan het adres van een deelneemster aan een bezoekersgroep, toen hij voor Hendrik Jan Louwes moest invallen en het over legbatterijen ging. Hij moest bekennen niets van kippen af te weten, maar wel aan een hond of een kat te kunnen zien of ze zich gelukkig voelen. 'Ik ben er niet zeker van of het feit, dat een kip in een legbatterij eieren legt duidt op het tevreden zijn met de afmeting van de kooi of juist betekent, dat zij wat meer ruimte zou willen hebben'.

Voor zijn Nederlandse collega's in de liberale fractie, en dan vooral voor wat hij noemt 'de jonge honden' onder hen, kan hij het best aangemerkt worden als een wijze vader. Als zij weer eens geneigd zijn duidelijk te laten merken dat zij er zijn en krachtig stelling willen nemen, zal hij niet nalaten hen erop te wijzen dat het van belang is te blijven bedenken, dat er meer bereikt kan worden met een goede samenwerking nu en in de toekomst. Als het korte termijnsucces de goede verhouding met andere fractieleden en stromingen ondermijnt, worden meer mogelijkheden verprutst dan benut. Opmerkingen, die door zijn eigen houding en successen krachtig worden onderstreept.

Het gesprek nadert zijn eind; de feiten zijn op een rij gezet. Het is buiten al donker geworden en de borrel wacht. Maar dan toch nog: 'Als secretarisgeneraal heb ik gemerkt, dat een federaal Europa heel goed mogelijk is. Het secretariaat is een geïntegreerd geheel met goede en middelmatige mensen en nietsnutten. Met mensen uit verschillende landen die als een geheel kunnen werken, waarbij het verschil in nationaliteit eerder een verrijking opleverde dan tot een impasse leidde. Voorwaarde is slechts een duidelijke gemeenschappelijke doelstelling en een aangepaste organisatie. Dat geldt niet alleen voor het secretariaat van het Parlement; dat ging ook op voor de Hoge Autoriteit en een tijdlang eveneens voor de Europese Commissie. Het gaat mis, als de zaak gehernationaliseerd wordt, als ambtenaren omkijken naar waar zij vandaan zijn gekomen – bijvoorbeeld in verband met hun promotiekansen bij terugkeer. Het gaat ook mis als er geen sterke leiding is. Wanneer in het Verdrag als gemeenschappelijke doelstelling de integratie op supra-nationale basis wordt ingebouwd, is het mogelijk een echt verenigd

Europa te bereiken. Die doelstelling wordt nu nog geblokkeerd, niet eens zozeer door een herlevend nationalisme, maar vooral door het nationale egoïsme en het nationale parochialisme'.

Wij hadden het eerder over De Gaulle gehad en zijn afkeer was duidelijk te merken geweest. Niettemin stelde hij vast, dat er onder de vierde Republiek goede Franse Europeanen zijn geweest, die thuis echter niets wisten te bereiken. Onder De Gaulle was er tenminste sprake van een nationale gezagsvorming, die leidde tot een consistente, zij het niet altijd gewaardeerde houding jegens Europa.

'Vandaag constateer je in de nationale staten een atomisering van de samenleving. Die ontwikkeling leidt haast onontkoombaar tot atomisering van de Gemeenschap. Een nieuw elan, een nieuwe visie zoals aangereikt in het ontwerp-Verdrag voor de Europese Unie is nodig om de Gemeenschap te revitaliseren'.

Aan Hans Nord zal het niet liggen, als dat niet gebeurt.

Noot

1. Het betrof hier een rede van Prof. Cleveringa tijdens diens college-uur op 26 november 1940 op de universiteit van Leiden, waarin hij openlijk wees op het gevaar van de Duitse bezetting voor de Nederlandse geestes- en gewetensvrijheid.

AUTEURS

W.J.A. van den Berg:
- oud-voorzitter VVD-kamercentrale Limburg
- algemeen secretaris van de VVD

Drs. J.G. Bruggeman:
- oud-lid Tweede Kamer VVD-fractie
- lid van de redactie van Liberaal Reveil
- werkzaam ministerie van Buitenlandse Zaken

Mw Reny Dijkman:
- hoofdredacteur van Vrijheid & Democratie

Mr. A. Geurtsen:
- oud-lid Tweede Kamer VVD-fractie
- voorzitter commissie 'Liberaal Bestek 90'
- voorzitter Raad van de Omroep van de NOS
- oud-lid van het Europese Parlement

Ds. Drs. A.D. Huysman:
- Hervormd predikant te Purmerend;
- bereidt een proefschrift voor over de oprichting van de VVD
- lid partijraad VVD

Mr. F. Korthals Altes:
- oud-algemeen secretaris van de VVD
- oud-voorzitter VVD
- oud-curator van de Prof.Mr. B.M. Telderstichting
- oud-lid Eerste Kamer VVD-fractie
- minister van Justitie

F.L.M. Lafort:
- oud-redacteur Elseviers Magazine
- werkzaam in het bedrijfsleven

Ir. T. Thalhammer:
- oud-lid dagelijks bestuur c.q. hoofdbestuur VVD
- oud-curator van de Prof.Mr. B.M. Telderstichting

- mede-opsteller 'Liberaal Manifest'
- lid partijraad VVD
- werkzaam in het bedrijfsleven

H.J.L. Vonhoff:
- oud-lid Tweede Kamer VVD-fractie
- oud-staatssecretaris van CRM
- oud-burgemeester van Utrecht
- Commissaris van de Koningin in Groningen

Drs. Y.P.W. van der Werff:
- oud-lid gemeenteraad Breda
- oud-lid Provinciale Staten Noord-Brabant
- oud-gedeputeerde provincie Noord-Brabant
- lid van de Eerste Kamer VVD-fractie

Drs. M.F. Westers:
- oud-medewerker van de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting;
- zal binnenkort promoveren op het proefschrift 'Mr. D.U. Stikker; een zakenman in de politieke arena'
- momenteel werkzaam in het bedrijfsleven

Drs. F.A. Wijsenbeek:
- oud-secretaris-generaal ELD
- lid van het Europese Parlement

Mr. J.H.C. van Zanen:
- oud-lid hoofdbestuur JOVD
- oud-redacteur verenigingsblad van JOVD 'Driemaster'
- oud-lid dagelijks bestuur VVD-kamercentrale Den Helder
- als jurist werkzaam te Utrecht

KOPSTUKKEN VAN DE VVD

Ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de VVD liet de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van deze partij, korte biografische schetsen schrijven over de leidende figuren van de VVD in de afgelopen vier decennia.
In deze bundel worden de voorzitters van de partij, van de fracties in Eerste en Tweede Kamer en in het Europese Parlement onder de loep genomen. Het resultaat is een uiterst lezenswaardige bundel, waarin de lezer een blik wordt gegund achter de schermen van het Nederlands liberalisme.

Uit de inhoud:
W. J. A. van den Berg over Ir K. van der Pols
Drs J. G. Bruggeman over Mr H. van Riel
Reny Dijkman over J. Kamminga
Mr A. Geurtsen over Mr H. R. Nord
Ds drs A. D. Huysman over H. Wiegel
Mr F. Korthals Altes over H. van Someren-Downer
F. L. M. Lafort over Mr F. Korthals Altes en
drs E. H. T. M. Nijpels
Ir T. Thalhammer over Mr W. J. Geertsema
H. J. L. Vonhoff over Mr P. J. Oud en
Mr E. H. Toxopeus
Drs Y. P. W. van der Werff over Dr G. Zoutendijk
Drs M. F. Westers over Prof. mr A. N. Molenaar en
Mr D. U. Stikker
Drs F. A. Wijsenbeek over Mr dr C. Berkhouwer
Mr J. H. C. van Zanen over Mr J. G. Rietkerk

ISBN 90 269 4354 7
NUGI 642/654
De Haan